

**ВІДОКРЕМЛЕНИЙ СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ
«ЕКОНОМІКО-ПРАВНИЧИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ
ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»**

А.О.Мільчева

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ ТА
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**з навчальної дисципліни
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ**
для здобувачів фахової передвищої освіти всіх спеціальностей

Затверджено:
методичною радою ВСП ЕПФК ЗНУ
Протокол № 4 від 04.12.2023р.

Запоріжжя
2023

УДК

Мільчева А.О. Методичні матеріали до виконання самостійної та індивідуальної роботи з навчальної дисципліни «Історія української та зарубіжної культури» для здобувачів фахової передвищої освіти всіх спеціальностей./А.О. Мільчева-Запоріжжя: ЗНУ, 2023, 228 с.

Розглянуто та рекомендовано на засіданні циклової комісії дисциплін і права
Протокол № 4 від 04.12.2023 року

У методичному посібнику надано практичні рекомендації здобувачам фахової передвищої освіти до самостійного опрацювання навчального матеріалу у асинхронному режимі дистанційного навчання. Навчальний посібник створений з метою підвищення ефективності підготовки студентів до НМТ.

ЗМІСТ:

Назва теми	Стор.
Вступ.	4-5
Тема: Вступ до дисципліни. Теоретико-методологічні засади курсу «Історія української та зарубіжної культури».	5-15
Тема: Стародавня культура українських земель.	15-32
Тема: Еллінська колонізація Північного Причорномор'я та її роль у розвитку мистецьких уявлень про слов'ян .	33-41
Тема: Язичницькі культові старожитності на території України.	41-54
Тема: Давньоруське мистецтво: між західноєвропейською та візантійською традиціями.	54-79
Тема: Українське бароко (середина XVII – кінець XVIII ст.)	79-111
Тема: Національне відродження в Україні (кінець XVIII - XIX ст.)	112-141
Тема: Українська культура радянської доби (кінець 1910-х – кінець 1980-х рр.).	142-185
Тема: Українська культура в ситуації подолання наслідків тоталітаризму (кінець 1980-х – перша декада XXI ст.)	185-213
Термінологічний словник	213-226
Список рекомендованих джерел та літератури	225-228

ВСТУП

Самостійне опрацювання навчального матеріалу є важливою складовою процесу навчання, особливо в умовах асинхронного та дистанційного навчання. В цих умовах здобувачі фахової передвищої освіти мають більше самостійності та свободи у виборі часу та темпу навчання. Самостійна робота дозволяє студентам:

- Глибоко опанувати навчальний матеріал. Студенти мають можливість самостійно переглядати навчальні матеріали, такі як лекції, відео, статті, підручники, тощо. Це дозволяє їм уважно вивчити матеріал, зрозуміти його суть та зробити необхідні нотатки.
- Розвивати власні здібності та навички. Самостійна робота вимагає від студентів самостійності, відповідальності, дисципліни, а також уміння самостійно знаходити інформацію та працювати з нею. Ці навички є важливими для успішного навчання та подальшої професійної діяльності.
- Розвивати критичне мислення. Самостійна робота дозволяє студентам критично оцінювати інформацію, яку вони отримують. Це відбувається, коли студенти самостійно аналізують матеріал, виділяють головне, формують власні висновки.

У курсі «Історія української та зарубіжної культури» самостійне опрацювання навчального матеріалу є особливо важливим, оскільки цей курс вимагає від студентів глибокого розуміння історичних процесів, культурних явищ та їхнього впливу на суспільство. Курс «Історія української та зарубіжної культури» передбачає вивчення різноманітних історичних та культурних джерел, таких як історичні документи, літературні твори, художні твори, пам'ятки культури тощо.

Для ефективної самостійної роботи здобувачам фахової передвищої освіти необхідно дотримуватися певних правил:

- Перед початком вивчення нової теми складіть план самостійної роботи. Це допоможе вам визначити, які матеріали вам необхідно вивчити, і як ви будете їх опрацьовувати.

- Виберіть зручний час для самостійної роботи. Самостійна робота вимагає уваги та концентрації. Виберіть час, коли ви будете мати можливість працювати в спокійній обстановці і без відволікань.
- Самостійна робота вимагає від вас самодисципліни. Не відкладайте роботу на потім і виконуйте її вчасно.
- Якщо у вас виникають питання або проблеми, зверніться за допомогою до викладача.

Виконуючи ці правила, ви зможете ефективно опрацювати навчальний матеріал курсу «Історія української та зарубіжної культури» в умовах асинхронного та дистанційного навчання.

Від рівня засвоєння надбань, що входять до скарбниці українського народу, суттєво залежать розвиток почуттєво-образного сприйняття суспільних явищ та художніх цінностей, світоглядні позиції здобувача фахової передвищої освіти, загалом його загальна культура, здатність використовувати ці здобутки у вирішенні актуальних проблем сучасності.

ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1: Вступ до дисципліни. Теоретико-методологічні засади курсу «Історія української та зарубіжної культури».

1. Зміст та сутність поняття культури. Еволюція поглядів учених на поняття культури, сучасні інтерпретації.
2. Структура культури. Найважливіші складові матеріальної та духовної культури.
3. Функції культури. Культура і цивілізація.
4. Українська культура як складова та невід’ємна частина світової культури.

Основні поняття та терміни: культура, субкультура, контркультура, масова культура, елітарна культура, світова культура, національна культура, артефакт, цивілізація.

1. Походження, еволюція та зміст поняття «культура»

Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне. Одні під культурою розуміють цінності духовного життя. Інші, звужуючи це поняття, відносять до культури лише ідеологію, яка повинна обслуговувати сферу виробництва.

Взагалі слово «культура» походить від латинських слів *colo, colere* (щось вирощувати, доглядати, обробляти). До середини I ст. до н.е. ці слова пов'язувалися саме із землеробською працею. Поступово поняття «культура» поширюється на такі сфери людської діяльності, як виховання, навчання, вдосконалення самої людини й уживається у ширшому значенні – стосовно духовно-практичної діяльності людини. Так, відомий римський оратор Марк Тулій Цицерон у своїй праці «Тускуланські бесіди» називає філософію культурою душі. Щоб стати філософом, вважає він, треба наполегливо вдосконалювати свої розумові здібності, плекати розум, обробляти його, як селянин землю. Отже, основний зміст культури Цицерон убачав у розвитку мисленнєвої діяльності людини, вдосконаленні її духовного світу. Завдяки Цицерону була зроблена перша спроба вживання слова «культура» як теоретичного гуманітарного терміна, синоніма вихованості та освіченості людини.

В епоху Середньовіччя, з розвитком феодальних відносин, перетворенням замків і монастирів в осередки міської культури поняття «культура» асоціюється з міським укладом життя. Культура пов'язується з духовністю та релігійністю. На межі Середніх віків і Нового часу поняття культури набуло світоглядно-морального змісту та пов'язується з досконалістю й активізацією інтелектуального та творчого потенціалу людини. Це пов'язане з великими соціальними зрушеннями в Західній Європі – першими буржуазними революціями, початком промислового перевороту. Перед мислителями постають питання про сутність нового середовища життя, яке створюється людиною на противагу природі, про його вплив на саму людину, про те, лихом чи благом є новий, штучно створюваний людиною світ. Відповідно культура

пов'язується зі світосприйняттям, світобаченням, світовідчуттям того чи іншого народу, який займає певний географічний простір.

В епоху Просвітництва поняття культури набуває ще ширшого змісту. Французький філософ Шарль Монтеск'є (1689 – 1755) у праці «Про дух законів» доводив, що розвиток культури того чи іншого народу залежить від розміру території держави, від клімату, географічного середовища, ґрунту. Французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712 – 1778) протиставляв культуру “чистій природі”; культуру почали розуміти як “людяність” на протигагу “природності”, “тваринності”. Звідси віра в те, що культура – це чиста духовність, яка можлива лише у філософській, науковій і художній творчості. Вважалося, що культуру в суспільстві можна утвердити шляхом піднесення рівня освіти народу, звільнення його від усіляких забобонів, релігійних вірувань, утопічних уявлень з метою побудови “розумної держави” і встановлення таких же суспільних відносин. Французькі просвітителі вважали, що „культурність”, „цивілізованість” нації чи країни, на протигагу „дикунству” і „варварству” первісних народів, полягають у „розумності” суспільних порядків, вимірюються сукупністю досягнень у галузі науки й мистецтв. Однак просвітницькі уявлення про культуру розвіялися під тиском реального суспільного життя ранньобуржуазного суспільства.

Увага до культури як самостійного явища була викликана в ХІХ ст. – столітті бурхливого розвитку природничих наук, машинного виробництва, соціального переосмислення буття. Нині існує понад 500 визначень культури.

Прийнято вважати, що перше визначення поняття «культура» належить Е. Б. Тейлору (англійський історик культури, 1832–1917), яке він подав у своїй фундаментальній праці «Первісна культура». Визначення Б. Тейлора на сьогодні вважається класичним.

«Культура – комплекс, що включає знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї, а також інші здібності та навички, засвоєні людиною як членом суспільства».

У сучасних європейських мовах слово «культура» вживається принаймні в чотирьох основних значеннях. По-перше, для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку. По-друге, словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. У цьому значенні поняття «культура» збігається з поняттям «цивілізація». По-третє, під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільності (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька тощо), історичній добі (антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко та ін.). Нарешті, по-четверте, слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнювальна назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва тощо. Культуру можна визначити як світ свідомого буття людини, створеного людьми в процесі взаємодії з природою та між собою. Вона проявляється в матеріальних, духовних, соціальних продуктах, що покладені в основу суспільного, колективного й індивідуального життя.

Висновки. По-перше, культура являє собою створену людиною «другу природу». По-друге, культура як система спільних цінностей, матеріальних або духовних, ідеальних. По-третє, культура – це міра людського в людині та суспільстві, що є чільною характеристикою розвитку людини як суспільної істоти.

На основі різновидів людської діяльності вчені виділяють в культурі матеріальну, духовну і соціальну (політичну) сфери.

На сьогодні у повсякденному житті слово “культура” розуміють і як те, що характеризує людину в сфері соціальної поведінки, зокрема її тактовність, повагу до інших людей, делікатність, вміння завжди знайти міру свого вчинку. Широко розповсюджене ототожнення культури з освіченістю. При цьому не з тим типом освіченості, котрий виступає синонімом ерудиції, накопиченої розумом інформації, а з тим її змістом, що начебто “осідає” у внутрішньому світі особистості, роблячи її носієм якостей, прийнятих як культурні.

Як бачимо, поняття “культура” багатозначне, може використовуватися та вживатися у найрізноманітніших (часто протилежних один одному) значеннях.

Певну ясність у розуміння поняття «культура» внесла Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО 1982 року.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, яка визначає рівень розвитку суспільства, а також сам процес творення та розподілу цих цінностей.

2. Структура культури. Найважливіші складові матеріальної та духовної культури

Культуру прийнято поділяти на матеріальну і духовну. Про те, що поділ культури на матеріальну і духовну відносний. По-перше, вони не існують цілком відірвано одна від одної, а становлять єдину систему культури як її складові частини. По-друге, цінності матеріальної культури завжди містять певний елемент духовної культури через їх художнє оформлення (наприклад, житло, одяг, речі домашнього вжитку тощо). У свою чергу, цінності духовної культури базуються на матеріальній основі (кіно, книги, художні картини, телебачення тощо). По-третє, сучасна цивілізація визначила досить стійку тенденцію в розвитку культури – інтеграцію її складових частин. З одного боку, швидко розвивається і збагачується матеріальна сторона духовної культури – преса, радіо, телебачення, кіно, комп’ютерна та інша сучасна техніка, що використовується у цих видах мистецтва; з другого – спостерігається все більше насичення виробів матеріальної культури духовними цінностями (наприклад, сучасні автомобілі, побутові речі, житло тощо).

Відповідно до двох основних форм людської діяльності культуру поділяють на:	
МАТЕРІАЛЬНА	ДУХОВНА
1. Житло, їжа	1. Мова
2. Речі повсякденного вжитку	2. Освіта, наука

3. Знаряддя праці	3. Мистецтво.
4. Техніка	4. Релігія
5. Транспорт, Комунікації	5. Етика (мораль)
8. Право, політика	

Матеріальна культура включає фізичні об'єкти, створені руками людини (артефакти). Матеріальна культура – це також культура праці і матеріального виробництва, культура і охорона навколишнього середовища, культура топосу (місце проживання), культура ставлення до власного тіла, фізична культура.

Духовна культура – це результат пізнавальної та інтелектуальної, духовної діяльності людини. Духовну культуру утворюють норми, правила, еталони, моделі і норми поведінки, закони, цінності, ритуали, символи, міфи, знання, звичаї, мова. До духовної культури теж належать відповідні установи, організації і заклади, як от: наукові інститути, вузи, школи, театри, музеї, концертні зали тощо, які забезпечують функціонування духовної культури.

Соціальна культура фокусує світ людських стосунків. Це культура спілкування, сімейних стосунків, правова культура та ін. Різновидами соціальної культури є також етнічна, національна, елітарна, масова культури, тощо.

Крім типів, виділяють також **культурні форми** – це форми, в яких існує, зберігається і розвивається інформаційно-знаковий зміст життя суспільства. Вони є засобами та умовами необхідними для задоволення і розвитку людських потреб. У них вирішується завдання збереження, відтворення і примноження соціальної інформації. До найбільших культурних форм у світовому масштабі відносять:

Елітарна культура – це висока культура, створена кращими творцями духовних цінностей, орієнтована на привілейовані групи суспільства, яка характеризується принциповою закритістю, духовним аристократизмом і ціннісно-сисловою самодостатністю.

Поняття елітарної культури тісно пов'язане з теорією еліт, що розроблялася італійськими вченими **В.Парето**, **Г.Моска** й **Р.Міхельсом**. Згідно з теорією еліт (від

франц. elite – краще, відбірне, вибране), необхідними складовими частинами будь-якої соціальної структури є вищий привілейований прошарок або прошарки, що здійснюють функції управління і розвитку культури. Визначення еліти у західній науці неоднозначне, але в усіх випадках еліта протиставляється масі. Еліту порівняно з масами характеризує високий ступінь діяльності, продуктивності, активності. Відносне розшарування культури на “культуру всіх” і “культуру обраних” існувало завжди. Навіть у первісні часи шамани й жерці становили культурну еліту, володіючи особливими пізнаннями, які виходили за межі загальноплемінної культури. З появою писемності виникло розрізнення між елітарною культурою “грамотних” людей та фольклорною (народною, етнічною) культурою. У ХХ ст. це розрізнення отримало форму елітарної і масової культури.

Еліта виражає найвищі позиції в економіці, управлінні, армії, церкві, науці, мистецтві тощо. Елітарна культура, зорієнтована на думку її творців, на сприйняття кращою частиною суспільства, яка має особливу сприйнятливість: форма культури, що включає образотворчі види мистецтва, літературу, музику й призначена для вищих прошарків суспільства. Обсяг інформації, що міститься у сучасних наукових виданнях, надзвичайно складний зміст сучасного мистецтва малозрозумілі, складні для сприйняття і вимагають для свого розуміння певних розумових зусиль та відповідного рівня освіти.

Повною протилежністю елітарній культурі є *масова культура (маскульт)* – вид культури, твори якої характеризуються загальнодоступністю, легкістю сприйняття, спрощеністю, розважальністю, підпорядкуванням законам ринку, де поява художніх творів залежить від попиту і пропозиції, домінуванням чуттєвої експресії, бажання отримати задоволення. Масова культура зароджується лише в Новий час у ході процесів індустріалізації та урбанізації, становлення загальної грамотності населення, деградації багатьох форм традиційної звичайної культури доіндустріального типу, розвитку технічних засобів тиражування й трансляції інформації і т.ін. Термін “маскульт” уведено американцем Д.Макдональдом, оскільки

саме в США це явище виникло в найбільш типових та яскравих виявах. Маскульт найохочіше звертається до таких жанрів мистецтва, як детективний роман, пригодницький і фантастичний жанри, вестерн, мюзикл, любовна лірика, трилер, бойовик, карикатура й комікси в образотворчому мистецтві, естрадна рок- і поп-музика, конференс та інші розмовні жанри естради. Маскультом можна також вважати синтетичні види шоу-індустрії, стриптиз, масові постановно-видовищні вистави, професійний спорт (як видовище), індустрію відпочинку тощо.

Хосе Ортега-і-Гассет запропонував концепцію елітарної та масової культур. Ще в епоху середньовіччя, коли суспільство було поділено на дві соціальні верстви – знатних і плебеїв, існувало благородне мистецтво, що було умовним, ідеалістичним, тобто художнім, і народне – реалістичне й сатиричне. “Нове мистецтво”, - вважає Ортега-і-Гассет, - поділяє публіку на два класи: тих, хто розуміє, і тих, хто не розуміє його, тобто на художників, і тих, хто не є художниками”. З маскультом тісно пов’язане поняття “кіч”. Етимологія цього слова походить від англійського “for the kitchen” – для кухні, німецького музичного жаргону початку ХХ ст. “kitch” – халтура. Отже, *кітч* – псевдомистецтво, позбавлене художньо-естетичної цінності й перевантажене примітивними, розрахованими на зовнішній ефект деталями. У маскульті протистоять дві тенденції: одна спирається на примітивні відчуття й бажання, майже до біологічних інстинктів (секс, агресія), та у своєму крайньому відображенні породжує антикультуру, войовничо-вulgарну і ворожу до існуючих у світі порядків узагалі; інша – з урахуванням властивого простим людям прагнення підвищити свій соціальний статус та освітній рівень (популяризація науки, комікси з коротким викладом сюжетів творів класичної літератури тощо). До кінця ХХ ст. друга тенденція помітно посилилася й культурологи почали говорити про зростання *мідкультури* – культури середнього рівня.

Безумовно, масова культура має і свої позитивні моменти. Розважаючи, приносячи чуттєве задоволення, вона дає людині можливість забути про свої проблеми, відпочити. Однак великою мірою маскульт виявляє згубність для

особистості. Фізичні, духовні сили, що могли бути задіяні для вдосконалення інтелекту і характеру, витрачаються на споживання “модних” товарів. А люди, які могли б створити високохудожні зразки мистецтва, використовують свої здібності, талант для задоволення низьких смаків публіки.

У будь-якому суспільстві існує й така форма культури, як *народна культура*, що створюється непрофесіоналами, але при цьому не виключає високого рівня майстерності, вміння, знання, в основі чого лежить орієнтування на реалістичне відображення навколишнього життя та вільне володіння народною традицією, національними світоглядними уявленнями. Найважливіша риса народної культури – її **традиційність**. Народна культура в історичному минулому значною мірою збігається з етнічною, пізніше набуває вираженого соціального, національного компонента. Традиційна народна культура визначає і нормує всі аспекти життєдіяльності общини: спосіб життя, форми господарської діяльності, звичаї, обряди, регулювання соціальних взаємин членів спільноти, тип родини, виховання дітей, характер житла, тип одягу, харчування, ставлення до природи, світу, легенди, повір'я, вірування, знання, мову, фольклор як знаково-символічне вираження традиції тощо.

3. Функції культури

1 *Пізнавальна функція* полягає в тому, що культура розкриває перед людиною досягнення людства в історичному пізнанні світу. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина пізнає світ та саму себе. Кожен етап пізнання є сходинкою до храму культури. Так, через казки людина розвиває здатність сприймати і переживати уявне як дійсне, вчиться розрізняти на конкретно-образному рівні добро і зло, правду і кривду. Історичні знання формують розуміння історичного процесу, виховують усвідомлення причетності до свого народу, нації, людства. Філософія закладає логічний та методологічний фундамент осмислення індивідом законів буття й сенсу свого життя. Великим культурологічним потенціалом наділені також природничі та технічні науки, оскільки вони озброюють людину знаннями про природу і досягненнями

цивілізації. Проте поступ цих наук може створювати й загрозу технократизації людського мислення, дегуманізації змісту пізнавальної діяльності. **2. Світоглядна функція** культури проявляється у тому, що вона синтезує в цілісну і завершену форму всю сукупність чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну цілісність елементів свідомості через сприйняття та розуміння світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціокультурному вимірі. Слід відзначити також, що і світоглядне мислення, і світоглядне уявлення в історичному плані черпають свій зміст у міфології, згодом у релігії й, нарешті у науковому пізнанні, тобто у тих формах суспільної свідомості, що становлять зміст культури. Отже, культура і світогляд перебувають у діалектичній єдності.

3. Комунікативна функція зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій основі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Цю функцію культура виконує за допомогою складної знакової (символічної) системи, яка зберігає досвід поколінь у словах, поняттях, формулах науки, обрядах релігії, засобах виробництва, предметах споживання.

4. Нормативно-регулююча функція культури реалізується через систему цінностей і норм, які служать регуляторами суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певному етапі розвитку суспільства. Якщо, скажімо, для епохи Ренесансу цінністю була універсалізація особи, то для індустріальної доби – її вузька спеціалізація. Норми у формі моралі, права, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів служать засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі.

5. Інтегративна функція культури виражається в здатності об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної й ідеологічної орієнтації, національної приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – в світову цивілізацію. Слід, однак, зауважити, що в культурному розвитку має місце тенденція не лише до взаємопритягання, а й до

взаємовідштовхування, що проявляється як на рівні культурних типів, так і окремих культурних напрямів. Історія засвідчує, що зближення культур, як правило, проходило на основі генетичної або функціональної спорідненості. Взяти хоча б культурну близькість народів Прибалтики й Скандинавії або Азербайджану й Туреччини. Сьогодні культурний прогрес спрямований, з одного боку, на інтеграцію народів, соціальних і культурних систем, з другого – на здобуття національного суверенітету й збереження культурної самобутності.

Культура соціальна в самій своїй основі й виникає, коли людина, виділивши себе з навколишнього світу, стає здатною вступати з ним у різноманітні відносини і взаємодії. З одного боку, людина створює культуру. З іншого боку, культура, будучи створеною і функціонуючи вже як складна система, у свою чергу, формує людину відповідно до норм і уявлень, що домінують у суспільстві, впливаючи на людину.

Питання для засвоєння матеріалу:

1. Дайте визначення терміну «культура».
2. Як змінювалися уявлення про культуру в процесі історії?
3. Які існують форми і види культури?
4. Охарактеризуйте функції культури.

Тема 2: СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

План:

1. Особливості культури первісного суспільства в Україні
2. Трипільська культура
3. Скіфо-сарматська культура на теренах України

Обовязковий перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва України періоду:

I. Стародавня історія України(Див. ел. Додаток)

1. Браслет із меандровим орнаментом. Мізинська стоянка.

2. Кераміка трипільської культури (орнаментована кераміка).
3. Золота пектораль з кургану Товста могила. IV ст. до н. є.
4. Золотий гребінь з кургану Солоха. Кінець V - початок IV ст. до н. є.
5. Херсонес Таврійський. Сучасний вигляд.
6. Збруцький ідол.

1. Особливості культури первісного суспільства в Україні

В історичному розвитку первісна доба охоплює величезний період – від появи перших людиноподібних істот до виникнення перших цивілізацій. Відповідно до основного матеріалу виробництва – каменю, цю культурно-історичну епоху називають кам'яним віком.

Найдавнішим поселенням вважається стоянка біля с. Королево, що на Закарпатті. На глибині до 12 м від поверхні, в товщі ґрунту, виявлено 15 культурних шарів палеолітичної доби. В найнижчому знайдено знаряддя, вік яких датують приблизно 1 млн. років до н.є.

Першу палеолітичну стоянку в Україні розкопав ще в 1873 р. археолог Ф. Камінський біля с. Гінці на Полтавщині. У ранню добу палеоліту жили людиноподібні істоти, яких в науці називають «пітекантропи». В цього типу людиноподібної істоти збереглось ряд мавпячих рис: сутулість, волохатість, похилий лоб, широкий ніс, довгі руки і короткі ноги. На відміну від мавп, у них був більший мозок, вони ходили прямо на двох ногах і, найважливіше, що відрізняло їх від мавп, це вміння виготовляти знаряддя праці і використовувати вогонь. З погляду сучасності вони виготовляли примітивні предмети праці. Ймовірно користувались дерев'яними киями та загостреними палицями, які не збереглися до нашого часу, а також зробленими з різних порід каменю ручними рубилами. Такі рубила, оббиті і загострені з країв, завдовжки 10–20 см слугували основним універсальним знаряддям. Використовували також відщепи – безформні осколки кременю. Жили стадами і не вміли споруджувати житла.

Приблизно 150–100 тис. років до н.е. з'являється новий фізичний тип людини – «неандерталець». На зріст 150–160 см, помітно сутулий з прямою ходою. Об'єм головного мозку відповідав мозку сучасної людини, досягаючи 1600 см³. Про розумові здібності неандертальців свідчать вирізані ними візерунки та зображення тварин на кістках тварин (стоянка Молодово – Чернівецька обл.). Значно вдосконалювалось виробництво крем'яних і кам'яних знарядь, мисливської зброї, з'явилися крем'яні вістря на списи, ножі. Проживали на берегах великих річок, будували перші житла. Зокрема, поблизу с. Молодово знайдено перші унікальні в Європі тривалі наземні житла віком до 44 тис. років. Вони споруджувались з велетенських кісток, черепів і бивнів мамонтів, дерева, накривались шкірами. Житла обігривались і освітлювались вогнищами.

У гроті Киїк-Коба в Криму знайдено поховання жінки і дитини, що свідчить про зародження релігійних вірувань. Нині в Україні відомо близько 200 стоянок неандертальців, найбільше їх в Криму і Подністров'ї. Пізній палеоліт охоплює час від 40–35 тис. років до 11 тис. років тому. Саме в цей час формується людина сучасного фізичного типу, яку в науці називають «кроманьйонець». Це вже був «*homo sapiens*» – людина розумна. У цей період первісні люди заселяють всю територію України, але найбільше їхніх стоянок виявлено на Дніпрі та Дністрі (Молодове, Кормань, Бабин та інші). Нині відомо понад 800 стоянок людей пізнього палеоліту. На стоянках пізнього палеоліту жило в середньому від 20 до 100 осіб. За підрахунками вчених населення України становило 20 тис. осіб. Панував родоплемінний лад. Середній вік життя людини того часу становив приблизно 20–25 років. Найдавніші пам'ятки мистецтва в Україні належать до доби пізнього палеоліту, які були знайдені на Радомишльській (Житомирська обл.), Мізинській (Чернігівської обл.), Амвросіївській (біля м. Амвросіївка Донецької обл.) та інших стоянках. Серед них всесвітньо відомі браслети зі стоянки Мізин, виготовлені з бивня мамонта, покриті меандровим і зигзагоподібним орнаментом, численні кістяні пластинки, лопатки, щелепи та інші кістки мамонта, прикрашені врізними лініями та червоною

вохрою. Наша уява про духовний світ людини пізнього палеоліту доповнюється знахідками музичних інструментів. Зокрема, на стоянці Мізин знайдено ансамбль музичних ударних інструментів, а на стоянках Атака та Молодово, що на Дністрі – кістяні сопілки. Меандр – декоративна звивиста лінія, що є неперервною і формує мотив, що повторюється. На сучасному етапі доба мезоліту представлена приблизно 1000 розроблених стоянок та кількома могильниками. У цей час зникають великі тварини – такі як мамонт, а тваринний світ визначають олені, кози, зайці, коні та інші. У зв'язку з цим відбуваються зміни в мисливстві. Широко застосовуються винайдені лук і стріли. Людина приручає собаку, яка стає її помічником на полюванні.

Найвідомішою пам'яткою цієї доби є Кам'яна могила, яка розташована біля села Терпіння (Запорізька область). Кам'яна могила займає площу близько 3-х гектарів, висота сягає 12 м, кількість плит пісковіку перевищує 3 тисячі. Великий кам'яний пагорб у степу приваблював давніх людей як явище надзвичайне та фантастичне. У результаті багаторічних досліджень Кам'яної могили науковці відкрили 65 гrotів і печер, на стелях яких виявлено кілька тисяч найрідкісніших наскельних зображень різних історичних епох (від пізнього палеоліту і мезоліту до середньовіччя). Гrotи – це переважно невеликі (до 5–8 м), невисокі (1,2–1,5 м) скельні розколини з плоскими (або близькими до них) стельовими плитами. У наш час значна частина гrotів заповнена піском (законсервована) для того, щоб зберегти давні петрогліфи (вирізьблені малюнки на камені). Серед більшості малюнків, розташованих на тлі лінійно-геометричних композицій, добре простежуються зображення людини, диких і домашніх тварин, сцени полювання, танцю, чаклунства тощо.

Неолітичних стоянок в Україні виявлено більше 700, а також понад 20 могильників. Крім того вчені виділили більше 10 неолітичних культур. Досягнення людства в неоліті називають «неолітичною революцією», бо в цей час первісні люди перейшли від привласнювального типу господарства до відтворювального, тобто землеробства, скотарства та виробництва (ремесла). Другою основною рисою

досягнень неоліту було винайдення глиняного посуду, який ліпили руками, орнаментували та випалювали на вогнищі. В техніці обробітку каменю застосовуються нові прийоми – шліфування, пиляння, сверління, що підвищувало продуктивність праці. З'являються нові знаряддя праці – сокири з рукоятками, тесла, свердла та інше. Сучасні назви основних племінних груп походять від території розселення (буго-дністровська, дніпро-донецька культури), орнаменту посуду (культури лінійно-стрічкової та шнурової кераміки), форми посуду (культури лійчастого посуду та кулястих амфор) та назви населеного пункту, де вперше було відкрито поселення (трипільська культура – від с. Трипілля). На Прикарпатті і Волині жили племена культури «лінійно-стрічкової кераміки». Північно-східні райони України займали племена культури «ямково-гребінчастої кераміки». Неолітичні племена України селилися переважно на родючих ґрунтах берегів річок і озер. Землю обробляли серпами з кісток та рогів тварин з вставленими в них гострими крем'яними пластинками. У домашньому господарстві розводили корів, биків, свиней. Активно розвивався і привласнювальний тип господарювання. Житла будували з дерев'яних стовпів, обплетених хмизом, поліплених глиною. Такі стіни захищали від холоду і вологи. Взимку в житлі горіло вогнище. З IV тис. до Р. Х. землеробсько-скотарські племена України почали динамічно розвивати відтворювальну систему господарювання (землеробство та скотарство) та виробництво, де разом з каменем все активніше використовували метал – мідь. Відповідно ця доба називається мідно-кам'яний вік, який в Україні тривав до III тис. до Р. Х. Здебільшого цей культурно-історичний період пов'язаний з трипільською культурою.

2. Трипільська культура

У час формування в Середземномор'ї античної культури на теренах Правобережної України жили землеробсько-скотарські племена з високою на той час культурою. З IV тис. до н.е. ці племена динамічно почали розвивати відтворювальну систему господарювання (землеробство та скотарство), освоїли техніку виготовлення міді тощо. Йдеться про трипільську культуру, яку в 1896 р. Біля с. Трипілля (Кагарлицький

р-н Київської обл.) відкрив археолог Вікентій Хвойка. Вона поширена по лісостеповій території від середнього Дніпра до Бугу і Дністра на південному заході. На всій території трипільської культури населення становило щонайменше 1 млн. осіб. Дослідник В. Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я – це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с. Трипілля. За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів. Трипільська культура датується IV–III тис. до н.е. До загальних ознак трипільців дослідники зараховують: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житла споруджувалися по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами заплітали лозою й обмазували ззовні та зсередини товстим шаром глини; стіни розписували яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювали піччю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, а поселення налічувало близько 500–600 осіб. Очолювала таку родину жінка, оскільки, як засвідчують пам'ятки, це був час матріархату. Більшість статуєток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу. На ранньому етапі трипільські племена займають територію Середнього Подністров'я і Південного Побужжя, відбувається становлення їхнього господарства та економіки. На середньому етапі культура поширюється на Верхнє Подніпров'я, на Київщині трипільці переходять на лівий берег Дніпра. Цей етап характеризується розквітом господарства, культури, соціально-економічними змінами.

На пізньому етапі трипільські племена освоюють Східну і Західну Волинь, Північно-Західне Причорномор'я, у них розвиваються патріархально-родові відносини. Таке поширення культури пояснюється землеробським характером господарства племен і потребою переселення на нові ділянки, коли виснажуються вже освоєні. Кількість трипільських поселень перевищує тисячу. На кінець XX ст. залишки цієї культури відкриті у 38 селах Київщини, 25 – Поділля, 20 – Західної України. Поселення розташовані переважно біля оброблюваних ділянок землі в річкових долинах, на пологих схилах берегів, в місцях, зручних для випасання худоби, рибальства, полювання. На ранньому етапі поселення, площею 1–2 га, не були укріплені, в середньому періоді їхня площа збільшується до 50–150 га, а на початку пізнього періоду, переважно в лісостеповому межиріччі Південного Бугу, існували гігантські. Наприклад, площею понад 250 га (Доброводи), 270 га (Майданецьке), 450 га (Тальянки). Розташовування поселень було гніздовим, тобто група середніх і дрібних розміщувалась навколо одного великого селища – центру. Домобудівництво трипільців на багато століть випередило спорудження жител інших стародавніх племен України. В період розквіту трипільської культури житла були переважно наземними, з глини і дерева. Археологічні розкопки свідчать, що підлога в житлах була вимощена дерев'яними тонкими колодами і поліплена глиною. Перегородки розділяли житло на кілька приміщень, у яких знаходилися глибокі печі, часто з димарями. На Подніпров'ї та Уманщині стіни фарбували в білий, червоний і зелений кольори, а на Подністров'ї в домобудівництві застосовували камінь, тут зустрічаються двоповерхові будинки. Розміри будівель становили від 15–30 м² в ранньому періоді, до 100–140 м² – в пізньому.

Основою господарської діяльності трипільців було землеробство і скотарство. Для обробітку ґрунту застосовували мотики з кам'яними або роговими наконечниками. Вирощували пшеницю, оселення біля с. Майданецьке (Черкаська обл.) нараховувало приблизно 1500 будинків з населенням до 10 тис. жителів. Деякі вчені такі селища називають протомістами. Втім трипільське суспільство не встигло

розвинулись. Збирали врожай зернових серпами з крем'яними лезами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах і ямах-зерносховищах, а розмелювали на кам'яних зернотерках. На трипільських поселеннях півдня України і Молдови знайдено кісточки слив, абрикосів, аличі, винограду і насіння яблук. Серед домашніх тварин у трипільців переважала велика рогата худоба і свині. Розводили кіз і овець. Биків використовували як тяглову силу. Не втратили свого значення полювання, рибальство і збиральництво. Полювали головним чином на оленів, лосів, косуль, кабанів. Про заняття населення рибальством свідчать знайдені на поселеннях кістяні і мідні рибальські гачки, грузила тощо. У лісах збирали ягоди, горіхи, мед, дикі фрукти. Основні знаряддя праці (ножі, шкребла, леза до серпів, свердла, сокири та інші) виготовлені з кременю. Широко використовували кістки і роги тварин для виготовлення шил, мотик, зброї, голок, прикрас. Найбільший мідний скарб знайдено у поселенні біля с. Карбун у Молдові. Він нараховував 444 мідних предметів. На високому рівні в трипільців було керамічне виробництво. Витончене і розмальоване різними фарбами, воно і нині викликає подив і захоплення. Глиняний посуд різноманітний за формою, орнаментом, призначенням. Відповідно до розвитку культури змінюється форма посуду, орнаментальні мотиви, поєднання фарб. На ранньому етапі посуд орнаментований візерунками з врізаними лініями. На середньому етапі з'являється кераміка, прикрашена розписом фарб червоного, чорного, білого, оранжевого кольорів. Фарби на посуді, вік якого перевищує 5 тис. років, не втрачають кольору. Композиції розпису різноманітні: зображення звірів, рослин, людей, птахів тощо. Трипільський орнамент передався в українське мистецтво і відображений у вишивках, народній кераміці, великодніх писанках. Орнамент трипільського посуду є ілюстрацією фольклору та міфології перших землеробів і скотарів. Наприклад, спіральний меандр – «безконечник» є символом беззупинного руху життя, стилізовані зображення небесного змія-дракона символізували чоловіче начало, бачимо тут символи сонця, неба і землі, рослин, тварин і людей. Різноманітна і цікава глиняна пластика трипільців. Більшу частину її

складають жіночі статуетки з випаленої глини, знайдені айже на всіх поселеннях. Серед сотень різноманітних жіночих скульптурок особливою є виявлена на Черкащині фігурка жінки-матері, яка схилила голову над немовлям на руках. Чоловічі статуетки з'являються на пізньому етапі розвитку, тобто тоді, коли в суспільстві набирають ваги патріархально-родові відносини. Крім домашніх вівтарів, трипільці мали окремі храми, що споруджувались у центрі поселень на майдані й були родоплемінними культовими центрами. В таких храмах відбувалися свята, пов'язані із культами природи, що вмирає і воскресає, зберігався спеціальний посуд та інші ритуальні предмети. Інколи в храмах або поряд з ними, на майданах поселень знаходяться особливі жертвні поховання людей, що здійснювались з метою збільшення родючості землі, збереження домашнього достатку, захисту від злих сил. Не виключено, що ці поховання належали жерцям, які відігравали важливу роль у трипільському суспільстві. Більшість померлих трипільці ховали за обрядом тілопокладання на невеликих ґрунтових могильниках неподалік поселень. Поховання (скорчені та випростані) супроводжуються великою кількістю кераміки. Менш поширеною була кремація – спалення тіла і захоронення решток у глиняних урнах. У пониззі Дністра пізньотрипільські племена споруджували кургани зі складними кам'яними конструкціями. Є поховання озброєних чоловіків, які загинули в бою. Структурними одиницями трипільського суспільства були мала і велика сім'я, община, рід, плем'я. Племінні групи об'єднували кілька общинних селищ, поселень. Якщо виникнення трипільської культури археологи простежують добре, то її зникнення дещо загадкове. Вона перестала існувати в кінці III – на початку II тис. до Р. Х. Більшість вчених вважають, що причиною поступового зникнення культури було втручання на територію трипільців інших племен-культур: ямної, катакомбної, шнурової кераміки зі сходу та кулястих амфор із заходу. Трипільська культура не зникла безслідно. На думку вчених, трипільські племена Середнього Подніпров'я були одним з чинників формування середньодніпровської культури, а племена Західного Поділля і Волині – підкарпатської культури шнурової кераміки.

3. Скіфо-сарматська культура на теренах України

Паралельно з освоєнням греками Північного Причорномор'я степову зону сучасної України починають заселяти іраномовні кочові племена скіфів. Їх прихід супроводжувався витісненням з цих територій іраномовних племен кіммерійців. Вторгнення скіфів у степи України розпочалось на межі VIII–VII ст. до Р. Х. Саме до цього часу, за даними археологів, зараховують близько 20 скіфських поховань. Поступово скіфи освоїли територію від Дону до Дунаю. Важливим джерелом у пізнанні культурно-історичної спадщини скіфів на теренах сучасної України є повідомлення Геродота, який побував у Скіфії в V ст. до Р. Х., у його праці «Історія». За Геродотом Скіфія складалася з кількох етнічних утворень, що традиційно називають племенами або союзами племен. Так, калліпіди або елліно-скіфи – населення з ознаками грецької та скіфської культур проживали в Побужжі поблизу Ольвії, алазони – у Молдавії, скіфи-орачі – у лісостепу Правобережжя, скіфи-землероби – у лісостепу Лівобережжя, скіфи-кочовики проживали у степу на схід від Дніпра, а далі – до Меотиди (Азовського моря) і Дону, а в степу Криму – царські скіфи. Геродот також зафіксував легенди про походження скіфів. Центральним районом Скіфії вважають Степ.

Майже єдиним видом пам'яток тут були курганні поховання, більшість з яких, на жаль, у різні часи пограбовано. Ранні скіфські поховання належать до другої половини VII–V ст. до Р. Х. Прості скіфи поховані в прямокутних ямах, випростаними на спині, поруч лежав посуд (келих з прокресленим орнаментом, іноді грецький посуд), вудила зі стременоподібними кільцями, наконечники стріл, іноді кістки барана. Так звані багаті поховання здійснено найчастіше у вузьких ямах, рідше – дерев'яних стовпових гробницях, що імітують будинок. Біля випростаних кістяків лежали стела, кінь, золоте намисто, олоті пластинки. Найвідомішим прикладом таких курганів є Литий Мельгуновський) курган, розкопаний поблизу Кіровограда. У розвиненому (класичному) періоді (IV–III ст. до Р. Х.) поховання стали масовими. У цей період, крім Подніпров'я, багато могильників з'явилося і на Подністров'ї. Саме через кургани до нас йшло найбільше пам'яток скіфської культури. Більшість курганів мали висоту близько 1,5 м, діаметр – близько 25 м. Одна з легенд стверджувала, що скіфи з'явилися на своїй землі (як перший її народ) за тисячу років до навали перського царя Дарія і були пов'язані з Дніпром, оскільки їхній першопращур Таргітай вважався сином Зевса та німфи – дочки Борисфена (Дніпра). Сини Таргітая, яких звали Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай, започаткували три гілки скіфського народу. До их з неба впали золоті дари: рало (плуг) з ярмом, сокира та чаша. Під час спроби двох старших братів наблизитися до золота, воно спалахувало вогнем, і лише Колаксай зміг заволодіти ним. Це було розцінено як знамення богів, тому брати визнали головування над собою молодшого брата – Колаксія. Він поділив країну між своїми синами на три частини і в найбільшій залишив золото, яке скіфські царі вважали священним і якому щорічно приносили жертви. Мотив цього міфа має на меті обґрунтувати політичне панування одного із скіфських лемен або довести непорушність соціальної єрархії скіфського суспільства. Сокира символізує воїнів, чаша як жертвний інструмент – жерців, а плуг і ярмо – землеробів і скотарів. тризни досипали другий насип. Основною формою поховальної споруди стала катакомба.

Одним з найбільших курганів є Чортомлицький поблизу м. Нікополя Дніпропетровської обл. Висота його сягала 20 м, окружість – 350 м. Тут у великих камерах-катакомбах були поховані цар, цариця, шість воїнів та бойових коней. Біля похованих лежала елика кількість коштовних речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг із золотими і срібними прикрасами, золотий, срібний посуд та інші предмети.

На весь світ відомі такі шедеври скіфського мистецтва, як золотий гребінь з кургану Солоха (поблизу м. Нікополь) та Золота пектораль (курган Товста могила IV ст. до Р. Х. біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.). Пектораль розкопали в червні 1971 р. під час археологічної експедиції на чолі з Б. Мозолевським. Скіфська пектораль має вагу 1150 г золота, діаметр 30,6 см. Пам'ятка відзначається ідеальними пропорціями, художньою майстерністю і декоративністю. У центрі композиції легендарне «Золоте руно», тобто сорочка з овечої шкіри, яку зшиває двоє скіфських володарів. Композиція пекторалі складається з трьох рівнів. Найнижчий – анімістичні сцени за участю міфологічних та реалістичних звірів. Середній – флористичні мотиви. Верхній – сцени за участю скіфів та домашніх тварин. Є кілька версій-інтерпретацій зображуваних мотивів. За деякими – на пекторалі зображено побутові сцени із життя скіфів. За іншими – скіфська легенда про «Золоте руно» та двох братів, що вирушили на його пошуки. Очевидно цей виріб виготовили грецькі майстри.

Гребінь має висоту 0,123 м, ширину 0,102 м. Виявлено пам'ятку 1913 р. (розкопки М. Веселовського). Верхня частина гребеня прикрашена чітко розташованими фігурками лежачих левів, які утворили немовби ажурний фриз елементів з лев'ячих фігурок і порожнини між ними, що відділяють функціональну частину від декоративного завершення. Верхня частина гребеня становить скульптурну пластику із двостороннього рельєфу, що зображає динамічну батальну сцену, прекрасно закомпоновану в навкругову композицію. Батальна група – зображення трьох воїнів: один – верхи на коні вбиває іншого воїна, який нападає на нього спереду; його поранений кінь лежить під ногами вершника. ретій воїн із мечем

поспішає на допомогу вершникові. Композиція становить гармонійно організовану скульптурну групу, сповнену руху і динаміки.

Найважливішою пам'яткою осілої степової Скіфії є Кам'янське городище кінця V – початку III ст. до н.е. Пам'ятка скіфської культури, розташована в центрі степової Скіфії на лівому березі Дніпра, тепер знаходиться біля смт. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області, у 8 км на південь, навпроти сучасного міста Нікополь.

Укріплене земляними валами і ровами, має акрополь (Знам'янське городище). Площа Кам'янського городища — 1200 га, площа акрополя — 32 га. Більша частина затоплена Каховським водосховищем. Акрополь, імовірно, був місцем проживання аристократичної частини населення. Тут стояли кам'яні громадські споруди і храми, а також житлові будинки (завбільшки 20 на 10 м), які склалися з кількох помешкань. Поза акрополем в піщаній частині міста (на Кам'янських кучугурах) з кінця V до поч. III ст. до н.е. існувало поселення майстрів — металургів і ковалів. Відкриті ковальські і залізоробні горна, заготовки, шматки криці, шлаки. Знайдено також античні монети. Дослідники розглядають Кам'янське городище як торговий, ремісничий і, можливо, адміністративний центр Скіфії кінця V—III ст. до н. е. Життя на акрополі тривало і в II—I ст. до н. е., коли він став рядовим укріпленим поселенням.

Неаполь Скіфський (грец. Νεάπολις)— столиця скіфського царства в Криму в III-II ст. до н.е. Місто було розташоване у південно-східному районі сучасного

Сімферополя на лівому березі р. Салгир. Високий 50-метровий берег ріки робив місто неприступною фортецею. Площа міста становила 50 га. Місто було оточене великими оборонними урами із декількома вежами, в'їзними брамами тощо. Археологи розкопали кілька житлових майстерень та громадських споруд, що засвідчує близькі контакти будівничих міста із будівельниками Херсонеса й інших полісів Північного Причорномор'я. Місто, ймовірно, мало свій акрополь та інші міські типологічні тогочасні споруди. Вирізнялись будівлі царської сім'ї, знаті, урядовців тощо.

Самобутністю відзначалось скіфське мистецтво, стрижнем якого був так званий «звіриний стиль». Зображення пантер, оленів, гірських козлів, вовків, птахів, риб, сцени боротьби між ними прикрашають зброю, кінську вузду та інші предмети побуту. Фігури тварин вражають динамізмом і точністю передачі властивих їм рис. Деякі вчені вважають, що звіриний стиль ґрунтується на магічних уявленнях скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звіру: прудкість, сила, влучність. Інші схильні вбачати зв'язок між звіри ним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ.

До поширених пам'яток скіфської культури зараховують посуд. Ліпний скіфський посуд степу мав видовжені пропорції, відігнені вінця; краї вінця (або шийки під вінцями) прикрашали ямками, валиками. Серед пам'яток ранньоскіфського посуду трапляються келихи.

До відомих у світі шедеврів скіфського золотарського мистецтва належить кубок із кургану Куль-Оба (висота – 0,13 м; пам'ятка виявлена 1830 р.), або як його

називають деякі автори – електрова (сплав золота і срібла) ваза

Господарство окремих районів Скіфії було неоднорідним. У Степу домінувало кочове скотарство, в Лісостепу – землеробство. Водночас для частини населення Скіфії професією стала війна. В бою астосовували дальнобійний лук, короткий меч (акинак), дротик, бойову сокиру, клевець (бойовий пробійник), пращу (ручна зброя для метання каміння, металевих куль тощо). У багатих скіфів були захисні обладунки з шкіри і металевих пластин, металевого шолома.

У IV ст. до н.е починається поступовий рух кочовиків сарматів із степів Поволжя на захід через Дон. Сармати займали переважно степову частину України з III ст. до н.е. На основі скіфського ужиткового мистецтва сармати утворили так

званий новий звіриний – «поліхромно-інкрустаційний» стиль. В ювелірні вироби, виконувані на замовлення сарматської знаті, в майстернях міст Північного Причорномор'я вмонтовувалась велика кількість дорогоцінних каменів. У той період сарматська знать асимілювалась із грецьким та різноплеменним населенням боспорських міст. Суспільний лад сарматів характеризувався стійкою родоплеменною організацією, вони, на відміну від скіфів, не перейшли від племінного об'єднання до державного. Сарматські жінки мали значний вплив у суспільному житті. У Соколовій могилі на Південному Бузі (Миколаївській обл.) знайдено багате поховання сарматської жриці I ст. від Р. Х. Вона була вдягнена в дорогий одяг з шовкової тканини. Її одяг був прикрашений різнокольоровими намистами, золотими бляшками, золотою вишивкою.

Чобітки теж були розшиті золотими бляшками. Поруч лежала велика кількість речей з коштовним камінням, сріблом і золотом. Одним із найбагатших сарматських поховань є могила «цариці» в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як «Новочеркаський скарб», бо в ній знайдено 700 золотих бляшок.

Шедевром сарматського мистецтва вважається парадний кинджал із пишно оздобленою піхвою. Клинок залізний довжиною 23 см. Перехрестя кинджала у вигляді поперечного бруска, обрамленого золотою бляхою, стикування із залізом старанно запаяні. До перехрестя акуратно припаяна обкладка руків'я. Участь жінок у військових походах разом з чоловіками ородила у греків міф про амазонок. За легендою, що її переказував Геродот, сармати походили від союзу скіфів з амазонками – міфічне жіноче плем'я, яке жило без чоловіків, народжуючи дітей від своїх полонених і залишаючи в живих лише дівчат. Войовничий дух сарматів, які згодом витіснили скіфів-кочівників у Крим, викликав здивування й захоплення сусідніх народів. З історичних джерел відомо, що жінки в сарматів користувалися такими самими правами, як і чоловіки. Дуже часто племена очолювали в них жінки, котрі керували громадою в усіх справах, зокрема й у військових. айже єдиним видом сарматських пам'яток в Україні є кургани, поширені насамперед у Степу та Лісостепу. Сарматська поховальна споруда мала вигляд вузької прямокутної або овальної в плані ями, перекритої деревом, іноді кам'яним перекриттям. Ховали головою на південь або північ. Чоловіків супроводжували на той світ ножі, мечі, іноді посуд, шматки м'яса; жінок – найчастіше прикраси. Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного кола. Існувало ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзолivarне виробництва, але рівня ремесел вони ще не досягли. Бронзові казани

на високій ніжці були і в сарматів. Культура сарматських племен яскрава та самобутня, але існувала не ізольовано. Вона була тісно пов'язана з культурою місцевих племен. Зброя сарматів відрізняється від скіфської. На озброєнні їхоти були луки і короткі мечі, на озброєнні кінноти – луки, довгі мечі, списи. Сарматські воїни захищали своє тіло від ударів ворога шкіряними панцирами і шоломами, шкіряними щитами з гнучких дерев'яних прутів та рогових пластин. У багатих воїнів на шкіряні панцири були нашиті залізні пластини. Про одяг сарматів та їхній зовнішній вигляд свідчать боспорські надгробки і зображення на пантікапейських склепах. Знатий сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи і плащ, який на плечі застібувався фібулою. З середини III ст. до н.е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей період тут з'явилися вихідці з Прибалтики – готи, а в другій половині IV ст. тюркомовні племена – гуни.

Отже, витоки українські культури тісно переплетені з культурою кочових іраномовних народів, час перебування яких становить понад 1000 років і характеризується високим рівнем розвитку.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть автора та назву твору, у якому згадується країна кіммерійців.
2. Яке походження мають племена скіфів?
3. До якого типу культури належать скіфи?
4. Який стиль домінує в мистецтві скіфів?
5. Назвіть скіфських богів та їх сферу відповідальності.
6. Перерахуйте найвідоміші пам'ятки ювелірного мистецтва скіфів та надайте стисло характеристику.
7. Назвіть основні відмінності скіфської культури від сарматської.
8. Як перекладається слово «сармат»?

ТЕМА 4. ЕЛЛІНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ МИСТЕЦЬКИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СЛОВ'ЯН

ПЛАН:

1. Причини грецької колонізації Північного Причорномор'я.
2. Головні міста-поліси грецьких колоністів та їх суспільно-політичний устрій.
3. Основні заняття греків-колоністів.
4. Значення еллінської цивілізації для українських земель.

Основні терміни: антична цивілізація, ордер, політеїзм, епітафія, епіграма.

На VII ст. до Р. Х. припадає створення перших грецьких поселень – колоній на українському Причорномор'ї. Майже до IV ст. від Р.Х. на цих землях нинішньої України розвивалась антична культура. Здебільшого поява греків на землях Північного Причорномор'я пов'язана з перенаселенням і зубожінням грецького культурно-історичного простору. Поліси почали споряджати експедиції своїх громадян на пошуки вільних земель для поселень. Провідна роль у цьому процесі належала грецькому місту-державі Мілету, котре заснувало багато міст-колоній на чорноморському узбережжі. Ця умовна колонізація відбулася мирно й поступово, з великими проміжками часу. У I ст. н.е. Північне Причорномор'я підпало під вплив Римської імперії. Згодом, починаючи з III ст. внаслідок постійних нападів кочівників (готи, гунни та ін.), розпочався занепад міст. Ці міста переважно по-варварськи були зруйновані. Ряд міст південного узбережжя Криму довгий час перебували в складі Візантійської імперії. У Північному Причорномор'ї греки заснували кілька сот поселень та міст. Тільки в нижній течії р. Північний Буг та на берегах Березанського лиману археологи відкрили понад 180 поселень і кладовищ греків. Тісний зв'язок із митрополією програмував розвиток культури. В архітектуру, що мала античні особливості з деякими місцевими відхиленнями, міцно ввійшла ордерна система. **Ордер** – це сукупність архітектурних форм, що надають певну стильову характеристику всьому спорудженню, завдяки тектонічній єдності.. У містах впроваджувалося прямолінійне планування за так званою гіпподамовою системою.

Вулиці перетиналися під прямим кутом. Впорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали тощо. Назва системи походить від давньогрецького архітектора Гіпподама із Мілету (485–405 рр. до Р. Х.).

У V–IV ст. до Р. Х. набуває поширення будівництво культових споруд: храмів та вівтарів. В античних містах-державах та найвизначніших святилищах цього регіону існувало не менше як півтора-два десятки храмів. До наших днів дійшли залишки храму в Пантікапеї (друга половина V–IV ст. до Р. Х.)

Храм у Пантікапеї мав шість колон, довжина головного фасаду становила 20 м, площа – 800–1000 м². Храм, з двоскатним дахом з черепиці, був збудований на пагорбі (тепер – гора Мітрідат). Отож він височів над навколишньою місцевістю. Будівельним матеріалом був місцевий камінь вапняк, не дуже пластичний, але гарний для скульптури. Райони причорноморських міст не мали мармуру чи інших кращих порід каменю. Готову скульптуру, а згодом мармур, довозили з Греції й островів Егейського моря. Привозили також чорнофігурні та червонофігурні вазы, теракотові статуєтки, бронзові вироби. Пантікапей заснували у першій половині VI ст. до Р. Х. вихідці з Мілета. Місто розташовувалось на горі, біля підніжжя якої знаходилася зручна морська бухта і нижнє місто. На вершині гори греки збудували акрополь, частина мурів якого збереглась до наших часів. Навколо акрополя було споруджено величні храми, від яких збереглись тільки основи стін. Сьогодні розкопано палац боспорських царів Спартакідів, поруч якого були храми Афродіти та Діоніса. Деякий час місто було столицею Боспорського царства, до якого належали міста-поліси Фанагорії, Гермонасси, Тірітаки, Мірмекії, Кепи, Керкінітіди, Патрасії. Пізніше в

цьому регіоні, внаслідок так званої внутрішньої колонізації, утворилися нові міста. Тобто причорноморські міста без участі материкової Греції заснували власні факторії.

У III ст. до Р. Х. біля устя Дону з ініціативи боспорців утворився Танаїс, згодом – боспорські міста Патрасій, Китей, Синдська Гавань, Калос-Лимен у Західній Тавриді. Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я управлялись народними зборами і різними колегіями. Міста карбували свої монети. Біля кожного поселення знаходилися кладовище-некрополь. До наших днів збереглися величні поховальні споруди грецької знаті – кургани, склепи. В одному із дворів Пантікапею розташований знаменитий склеп грецької богині землеробства, природи та шлюбу – Деметри. Скульптуру античних причорноморських міст можна поділити на два види: твори високопрофесійної пластики, авторами якої були приїжджі майстри або їхні талановиті учні, вихідці з місцевих прошарків населення, котрі за своїм рівнем не були гіршими від приїжджих; твори самодіяльних скульпторів чи ремісників, котрим властиві особливі стильові прикмети, оригінальні ідейно-сюжетні вирішення пластичних образів. Окрему групу, мабуть нечисленну, становлять привезені скульптури.

У VI–V ст. до Р. Х. були засновані міста Ольвія в Бузькому лимані, Тіра у гирлі Дністра, Тірітака, Керкінітіда, Німфей, Феодосія, Херсонес (сучасний Севастополь) та ін.

Ольвія розташовувалась на правому березі Бузького лиману (Миколаївська обл.). Місто заснували в VI ст. до Р. Х. вихідці з Мілету. Чисельність жителів Ольвії складала в середньому 6–15 тис. осіб. Ольвія мала широкі торгові та культурні зв'язки з материковою Грецією. У місті процвітали ремесла металообробне, гончарне, прядильно-ткацьке, продукція яких збувалась у містах грецького світу, сусіднім скіфам, сарматам, фракійцям.

Херсонес заснований у кінці V ст. до Р. Х. на морському мисі. Територія Херсонеської держави охоплювала площу в 360 га. Цю територію було поділено на ділянки із садибами. Тут греки вирощували пшеницю, жито, гречку, овочі, фрукти, але найбільше виноград. Херсонес мав складну систему оборонних споруд, до якої входили кам'яні мури, які збереглись до наших днів, та 17 веж. На Русі Херсонес був відомий як Корсунь.

Численні твори збереглись із класичного періоду мистецтва Греції. З цього погляду цікава двофігурна стела з Ольвії, виявлена 1895 р. (висота – 0,65 м, товщина блока – 0,12 м). Можна припустити, що в причорноморських містах, організованих на зразок міст центральної Греції, скульптори і суспільство були поінформованими щодо культурних досягнень митрополії. Згідно з історичними відомостями, у V ст. до Р. Х. Пантікапей відвідав особисто Перікл (близько 495–429 р. до Р. Х.) – видатний афінський державний діяч.

У причорноморських містах численні пам'ятки елліністичної скульптури розташовувались на вулицях, у храмах та громадських спорудах. До них варто

зарахувати мармуровий торс Діоніса (III ст. до Р. Х., зберігається в музеї м. Керч) та

мармурову статую Афродіти із Пантікапею.

Високий мистецький рівень характерний для портрета понтійського царя Мітридата VI Евпатора із Пантікапея II–I ст. до Р. Х. Стиль скульптури свідчить, що їхній автор походив із місцевих майстрів. Збереглося багато пам'яток надгробної, меморіальної скульптури – статуї, бюсти, плити із емблематикою та рельєфи. Деякі мармурові надгробки привезені, або виконані на місці. Більшість меморіальних надгробків – роботи місцевих скульпторів. Надгробки V–IV ст. до Р. Х. нагадують надгробну пластику класичної Греції. Вони суворі та лаконічні, обмежені невеликою кількістю прикрас. Від II–I ст. до Р. Х. збереглися вузькі високі плити з написами, рельєфними зображеннями та сценами із життя покійника – жалобні постаті, подружжя за трапезою тощо. Велике поширення в Північному Причорномор'ї мала дерев'яна різьба. Різьба по дереву, водночас із іншими видами мистецтва, мала велике економічне значення. Об'єктами цього виду мистецтва були меблі, саркофаги, декоративні скриньки, шкатулки, знаряддя праці, дерев'яний посуд. На жаль, до нашого часу збереглися тільки поодинокі предмети. Паралельно розвивалася мініатюрна різьба на кістках. Переважно вона доповнювала дерев'яну різьбу предметів меблювання, туалету тощо. Зазвичай зображувалися мотиви птахів, грифонів. Як матеріал використовувалася кістка місцевих домашніх тварин і привізена

слонова кістка. У VI–V ст. до Р. Х. значного розвитку в Північному Причорномор'ї досягло виробництво предметів із бронзи, срібла, золота чи електра. Виробництво почалося з ювелірних прикрас, де згодом застосовуються мініатюрні зображення. Іноді зображення тварин вирішувалося у скіфському звіриному стилі, що засвідчує взаємовпливи антично-грецьких і степово-скіфських мистецьких естетичних смаків.

У причорноморських містах, зокрема Ольвії, Херсонесі, Пантікапею, карбуються власні монети, що як художні твори часто досягають високого рівня. В боспорських майстернях виконуються численні предмети «скіфського золота». Авторами цих шедеврів світового мистецтва могли бути приїжджі греки, але здебільшого, особливо коли йдеться про рельєфні зображення побуту скіфів, – це, напевно, твори митців, вихідців із середовища автохтонних жителів, котрі могли зблизька спостерігати життя степових етносів. Очевидно, ці речі виконували на замовлення скіфської знаті.

Духовна культура, мистецтво і релігія античних міст-полісів Північного Причорномор'я відповідали традиціям античних полісів Греції. Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був **політеїзм** – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища й сили природи. До їхнього Пантеону входили Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, її дочка Персефона, Діоніс, Кібела та інші боги. З часом до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшанованішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни називає Ареєм. Мешканці античних міст-держав Північного Причорномор'я зосереджували чималу увагу на вихованні та освіті. Упродовж усієї історії їхнього існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. Населення Північного Причорномор'я надавало великого значення розвитку медичних знань. Безліч медичних інструментів з бронзи, срібла, кістки знайдено при розкопках міст і некрополів регіону. Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну

лірику. Однак про місцевих поетів залишилося дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їхню літературну спадщину, то необхідно виділити віршовані епіграми - **епітафії**, а також ділову прозу. Почесно-вотивні епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуй на честь того чи іншого божества або героя. Так, у перші століття нової ери ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема Ахілла. У Борисфені знайдено мармурову плиту (II ст. від Р. Х.) з восьмирядковим гімном на честь Ахілла.

Епіграма – жанр сатиричної поезії дотепного, дошкульного змісту з несподіваною, градаційно завершеною кінцівкою.

Епітафія – намогильний напис, переважно у віршованій формі; літературний твір, написаний у зв'язку зі смертю чи втратою кого-небудь. Зміст переважно панегіричний, але часто і сатиричний, як в епіграмі.

Визначну роль у повсякденному й святковому житті греків відігравав театр. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспора, що підтверджують любов греків до театральних вистав – це численні статуєтки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. Театральні вистави в Ольвії ставилися вже в першій половині V ст. до Р. Х. Розкопано частково лише театр Херсонеса, який проіснував з кінця III ст. до Р. Х. до VI ст. від Р. Х. Цей театр уміщував близько трьох тисяч глядачів. Напис перших століть, знайдений біля театру, свідчить про проведення в Херсонесі літературно-музичних змагань, до яких входили трагедія, комедія, сатирична драма. Отже, розвиток культури грецьких міст-держав Північного Причорномор'я проходив із дотриманням основних культурних тенденцій метрополій, але одночасно не був позбавлений місцевих особливостей. З боку формування української культури надмірний інтерес пов'язаний з тим, що грецька колонізація значно вплинула на розвиток культури місцевого населення. Адже тісні взаємини з грецькими містами-державами долучили землеробів і скотарів до цивілізаційних культурно-історичних процесів.

Резюме: Перша епоха людської історії називається первісністю або архаїчністю. Основною особливістю світосприйняття первісних людей було те, що вони не виділяли себе з навколишнього середовища. Людина була єдиною основою упорядкованого світу і протистояла хаосу та стихії. Незважаючи на різні регіони проживання, життя ранніх племен мало загальні риси, характерні для всієї культури первісного суспільства. Це: гомогенність, синкретичність, егалітарність, табірування, колективізм, міфологічне мислення. На цьому рівні розвитку суспільства формувалась культова свідомість. Ранніми релігійними формами стали фетишизм, тотемізм, анімізм та магія. Міф для первісних людей був першою формою пізнання навколишнього світу. З його допомогою намагалися пояснити різні явища природи і суспільства. Крім того, він виконував найважливіші соціальні функції. Язичницькі вірування стародавніх слов'ян максимально наближались до життєвих реалій і відображали у міфологічній формі прагнення єднання з природою, навколишнім середовищем. Безперервна боротьба світлих і темних сил природи була відображена в уявленнях слов'ян. Поміж численних племен, які брали участь в етногенезі східних слов'ян, слід перш за все виділити культуру племен: трипільців, кіммерійців, скіфів, сарматів, антів (або черняхівську культуру). Після "Великого переселення народів" до числа племен, які згодом утворили давньослов'янську державу – Київську Русь – належали: поляни, древляни, дреговичі, радимичі, кривичі, уличі, сіверяни. Кожен з племен 47 було уже примітивним державним об'єднанням, займало певну територію, мало свою культуру, побут і звичаї, князівську владу. Антична культура є найбільшою спадщиною. Вона дала світові перші фундаментальні політичні ідеї про демократію, свободу, право, заклала основи юриспруденції. Зберігаючи міфологічно-релігійне сприйняття, запропонувала раціонально-філософський спосіб пізнання. Створені культурні цінності стали класичними еталонами. Оформилися самостійні види мистецтва: архітектура, скульптура, театр. Так само жанри: трагедія, комедія, лірична поезія. Твори мистецтва набули власної, естетичної цінності та сприяли формуванню високої духовності людини. Грецька колонізація Причорномор'я

сприяла включенню культурної традиції східних слов'ян до еллінського культурного простору. Грецькі переселенці передали населенню елементи демократичного устрою, прогресивні технології землеробства та ремесла, товарно-грошові відносини. Зумовили процес урбанізації Причорномор'я. Усі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, але й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та Візантії.

Питання для самоконтролю:

- 1) З чим пов'язане бурхливе зростання та розквіт античної культури?
- 2) Порівняйте культурні цінності, що визначають світосприйняття стародавніх греків і римлян.
- 3) З історією якої держави безпосередньо пов'язана велика грецька колонізація?
- 4) Як давні елліни називали Чорне море?
- 5) Що становить духовну скарбницю Греції та Риму?
- 6) Що привело до розквіту античних міст-полісів у IV – III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї.

ТЕМА 5: ЯЗИЧНИЦЬКІ КУЛЬТОВІ СТАРОЖИТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЛАН:

1. Проблема походження слов'ян та їх культури.
  2. Зарубінецька та черняхівські культури.
  3. Памятки пшеворської культури на території України.
  4. Світогляд давніх слов'ян.
1. Проблема походження слов'ян та їх культури є досить складною і суперечливою. Слов'яни з'явилися на історичній арені досить пізно, але чисельність слов'янських

племен, велика територія розселення на момент перших писемних згадок (перші століття н.е.) вказують на їх давність. В історіографії існує багато припущень щодо прабатьківщини слов'ян та походження їх культури. Учені виділяють чотири концепції.

Перша концепція є найдавнішою, вона пов'язана з ім'ям літописця Нестора. У «Повісті временних літ» він писав, що «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де є нині угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми, в залежності від того, де сиділи, на котрому місці». Ця концепція одержала назву дунайської і увійшла до літератури як *карпато-дунайська* теорія.

Авторами другої концепції є польські вчені Ю.Костишевський та М.Рудницький, які пов'язують походження слов'ян з приморсько-підкльошовою і пшеворською культурами, що існували на території Польщі. Ця концепція названа *вісло-одерською* теорією.

Прибічники третьої концепції здійснюють спроби розширити межі території можливого проживання стародавніх слов'ян між Дніпром і Віслою. Відомо, що низка культур цього регіону належали до слов'янського типу, проте ця схожість не виходить за межі першого тисячоліття н.е.

Згідно з четвертою концепцією на рубежі III–II тис. до н.е. з індоєвропейської етнічної спільноти виділилася германо-балто-слов'янська група, а у II тис. до н.е. з неї виділилися праслов'яни. Ця праслов'янська спільнота, на думку багатьох вчених, презентована тцинецько-комарівською культурою. Б.О.Рибаков вважає, що подальша диференціація праслов'ян у I тис. до н.е. пов'язана з лужицькою і поморсько-підкльошовою культурами в Середній Європі та скіфськими землеробськими культурами лісостепового регіону України.

До слов'янських культур, що безпосередньо вплинули на формування культури Київської Русі, вчені відносять зарубинецьку (III ст. до н.е.), черняхівську (II–V ст.

н.е.) і пшеворську (III-IV ст. н.е.). Дуже важливо, що Середнє Подніпров'я майже упродовж усього археологічного періоду історії, тобто до періоду Київської Русі, було густо населеною територією, найкраще це підтверджують розкопки в районі Києва, де вже на межі ер знайдено римські монети Августа (27 р. до н.е. - 14 р. н.е.) й Антоніна Пія (131-136 р. н.е.). З тих часів на території Києва постійно проживало місцеве слов'янське населення.

Формування східнослов'янського етносу та його самобутніх культурних традицій активно відбувалося у період так званої *зарубинецької культури* (I ст. до н.е. – I ст. н.е.). Зарубинієцька культура — одна з головних археологічних культур України періоду Залізного віку. Зарубинецьку культуру відкрив у 1899 р. Вікентій Хвойка, який виявив могильник з тілоспаленням поблизу с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київської області. Крім Зарубинецького могильника, В. В. Хвойка виявив ще кілька подібних могильників у Придніпров'ї: м. Ржищеві, селах Віта, Питальники, Пухівка, Погреби, Бортничі, Вишеньки. Населення вело осілий спосіб життя. У вжитку в зарубинців було залізо, серед знарядь з цього матеріалу були серпи і коси, це свідчить про землеробський спосіб господарства. Мешканці цих поселень вирощували просо, пшеницю-двозернянку, ячмінь. Щодо скотарства розводились корови, свині, коні, дрібна рогата худоба. Існувало також у них поняття про полювання і риболовлю. Добували залізо. На поселеннях зарубинців виготовляли кераміку, існував гончарний круг ручного типу, готовий посуд випалювали. Були і ювелірні вироби, їх виготовляли з привізної бронзи. З льону і коноплей, виготовляли тканини. Про існування ткацтва свідчать знайдені піднімальні грузила для ткацького станка. Обряд поховання, могильники характерні для Зарубинецької культури були ґрунтові і без курганні поховання, тіло спалення в урнах чи у ямах, існував поховальний інвентар. Також відомі трупопокладення, хоча вони зустрічаються рідко. Важливе значення для вивчення зарубинецької культури мали розкопки великого могильника, розташованого на околиці Києва, у с. Корчуватому, проведені в 1940—1941 рр. У післявоєнні роки у Середньому

Придніпров'ї досліджувалися поселення в Києві, поблизу сіл Пирогів, Великі Дмитровичі, Зарубинці, в околицях м. Канева, поблизу сіл Сахнівка (а саме Сахнівські поселення), Межиріч, Лютіж та інших, могильники неподалік від сіл Суботів, Пирогів, Хотянівка.

На території Верхнього Придніпров'я, між гирлами Березини та Сожу, на початку 1950-х років були виявлені численні зарубинецькі пам'ятки. На поселеннях і могильниках на берегах Прип'яті було виявлено близько 40 пам'яток. Розкопками було повністю досліджено могильники Велемичі I та II, значні роботи проведено на могильниках Воронине, Черськ, Отвержичі, Ремель. Зарубинецькі пам'ятки в басейні Південного Бугу, а також Дністра (поселення Мар'янівка, могильник Рахни, поселення Ремезівці) належать до пізніх проявів зарубинецької культури.

2. Перший дослідник зарубинецьких пам'яток Вікентій Хвойка вважав їх слов'янськими, місцевими за своїм походженням. На його думку, вони являли собою проміжну ланку між пам'ятками ранішої скіфської доби і пізнішої черняхівської культури. До думки Вікентія Хвойки про слов'янську приналежність зарубинецької культури та про її автохтонне походження приєдналися Олександр Спицин, Микола Біляшівський та інші. Проти неї виступили західноєвропейські дослідники. Німецькі археологи П.Рейнеке і К.Такенберг оголосили зарубинецькі пам'ятки приналежними германським племенам, що з'явилися на Подніпров'ї внаслідок переселення. Французький вчений Дешеле вважав Зарубинці кельтською пам'яткою. Ці припущення лишилися недоведеними. Більшість вчених поділяє точку зору Вікентія Хвойки про приналежність зарубинецької культури місцевим давньослов'янським (праукраїнським) племенам. Вважається, що зарубинецька культура має не одне, а три джерела: місцеву культуру скіфського часу правобережної лісостепової смуги України та елементи прип'ятсько-поліської і латенської культур. Зарубинецька культура має чітко виражені локальні особливості. Так, середньодніпровський локальний варіант відрізняється виразними рисами культури місцевих племен

пізньоскіфського часу. На думку Бориса Рибаківа зарубинецька культура є продовженням праслов'янської пізньоскіфської (пізньосколотської) культури, носії якої під впливом несприятливих обставин, що склалися після сарматського вторгнення в степи Північного Причорномор'я, були вимушені мігрувати з лісостепів у лісову зону у верхів'ях Дніпра. Сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо етнічного складу зарубинецьких племен. Їх пов'язують з слов'янами, германцями, балтами. Проте, дані мовознавства, типологічна близькість зарубинецьких пам'яток з київською культурою III-V ст. Р.Х. та культурами ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. Р.Х. – пеньківською і колочинською – дають підстави вважати зарубинецьку культуру ранньослов'янською ».

Черняхівська культура, яку археологи датують від II до V ст. н. е. Цей період в історії України характеризується вченими як культура антів. Вперше на історичній арені анти з'явилися в період наступу тюрксько-монгольських племен на Європу. Розгромивши готів (375 р.), анти заволоділи Україною і розселилися по всій її етнографічній території в нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством. Вони жили окремими родами, які утворювали "город" для спільного обробітку землі і боротьби з ворогами. Це, очевидно, було територіальне об'єднання подібне до хуторів чи гірських карпатських сіл XIX ст. Згодом навколо города виростили "остроги" як торгові центри, в яких поселялися купці і ремісники. Осідали в цих місцях і багаті люди. Етнографічній науці відомо більше двох тисяч таких поселень. Анти були хоробрими войовничими племенами, вони вели довгі війни з візантійським царством і багато запозичили культурних цінностей інших народів. Громадсько-політичний устрій антів нагадував демократію грецького типу. Так, візантійський історик Прокопій Кесарійський писав, що "слов'янами і антами не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і так усі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно". Племена антів часто не жили в злагоді між собою, але в часи небезпеки вибирали талановитого полководця або князя і тоді авторитет його влади визнавав весь народ. Поступово розширювалися культурні і економічні стосунки

антів з іншими народами, в тому числі і з Візантією. Деякі вчені, зокрема М. Семчишин, вважають, що анти були безпосередніми предками праукраїнців. Культуру антів характеризують знахідки в могильниках біля с. Зарубинці, а потім біля с. Черняхів на Київщині. Так звану зарубинецьку і черняхівську культури характеризує керамічне мистецтво, яке має певні особливості. Кераміка зарубинецької культури вироблялася в основному вручну і мала чорний колір, а кераміка черняхівської культури вироблялася з допомогою гончарного кругу і мала сірий колір.

Найбільш цінним, на думку археологів, виявились знахідки біля с. Черняхів, де було розкопано 250 поховань. Виявилось, що в одних могильниках були поховані спалені покійники згідно зі звичаєм стародавніх слов'ян, а в інших — покійника закопували в могилі. Останній спосіб поховання, на думку деяких істориків, був запозичений у візантійських християн. У розкопаних могильниках була знайдена кераміка, глечики, миски, кістяні гребінці, упряж, намиста та інші прикраси. У декількох городищах було знайдено обвуглені рештки проса і пшениці, що вказує на досить високий рівень хліборобської культури антів, в інших городищах знайдено склади озброєнь, що засвідчує високий рівень військової культури антів. У житті антів важливе місце посідало мистецтво: одяг чоловіків і жінок був прикрашений вишивками, дівчата носили намиста, вінки, орнаментом прикрашувались побутові речі і зброя. Знахідка

скарбів в околицях середнього Дніпра, зокрема Мартинівського скарбу, засвідчила, що золоті, срібні та бронзові прикраси інкрустувались самоцвітами.

МАРТИНІВСЬКИЙ СКАРБ – скарб, який датується останньою чвертю 7 ст., випадково був знайдений у с. Мартинівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) 1907. До скарбу входило бл. 120 срібних ювелірних виробів. Це жін. прикраси та предмети чол. облаштування. До перших належать очілля, скроневі підвіски, шийні гривни, наручні браслети, пальчата та зооантропоморфні фібули. До других – оздоби портупей (накладні бляшки, пряжки та поясні наконечники), металеві деталі від піхов шабель та кинджалів. Срібні з позолотою фігурки чоловічків та фантастичних звірів, найімовірніше, були оздобами шкіряного панциря. У скарб входили речі візант. походження: срібні чаша, келих, ложка, уламок блюда та два навушники від шолома. Деякі з них мали клейма константиноп. ювелірів. Найімовірніше, що речі скарбу належали антському дружиннику (див. Анти), який здобув їх у військ. походах, зокрема на Балкани. Закопано було коштовності за часів воєн або негоди, викликаною, мабуть, протистоянням з хозарами.

Розкопки археологами сотень селищ і городищ антської доби засвідчують, що Правобережна Україна від Києва до Карпат була густо заселена праукраїнськими племенами, що мали високий рівень культури. Ця культура формувалась упродовж століть під впливом традицій місцевих народів, особливо тих, що жили в полі

грецької культури Причорномор'я. Вона мала самобутній характер і стала основою формування культури Київської Русі.

3. На території України пам'ятки пшеворської культури виявлено і досліджено в басейнах Західного Бугу і Верхнього Подністров'я. Відомі окремі поховання в Середньому Подністров'ї, на Поділлі, у Закарпатті. На Волині пшеворське населення проживало поряд із зарубинецькими племенами, а в Середньому Подністров'ї — з фракійськими. Перші публікації про пам'ятки пшеворської культури на початку ХХ ст. підготували В. Деметрикевич, К. Гадачек, Л. Легоцький. У 30-х роках М. Ю. Смішко систематизував відомі на той час матеріали пшеворської культури на західноукраїнських землях. Пам'ятки пшеворської культури досліджували також І. К. Свешніков, Г. І. Смирнова, В. Д. Баран, М. Ю. Смішко, Д. Н. Козак, І. П. Руса-нова, В. К. Воляник, С. П. Пачкова. З поселень найкраще вивчені Підберезці, Сокільники І, Пасіки-Зубрицькі, Чишки, Підбірці, Березень та інші у Верхньому Подністров'ї; Берна-шівка, Велика Слобідка в Середньому Подністров'ї. Пшеворський могильник досліджено в селі Гринів Львівської області. Поселення виникали вздовж рік та струмків на перших надзаплавних терасах і на схилах ярів і балок. Площа поселень становила 0,2-1,4 га. Тут виявлено наземні житла і напівземлянки прямокутної, рідше квадратної у плані форми, середньою площею 14-20 м². Стіни мали стовпово-каркасну або зрубну конструкцію. В одному з кутів або в центрі житла знаходилися відкриті вогнища чи глинобитні печі. Існували також наземні господарські споруди та ями для зберігання продуктів землеробства й тваринництва. Могильники пшеворської культури переважно безкурганні, розміщені на підвищених місцях. Поховальний обряд характеризується трупоспаленнями двох типів: ямним і урновим. Зовнішніх ознак ці ґрунтові могили не мають. Поховання воїнів супроводжували предмети озброєння (залізні мечі, наконечники списів, умбони від щитів, шпори). Типовим для пшеворської культури є звичай втикати деформовану зброю (мечі і списи) у дно поховальної ями. У с. Звенигород Львівської області досліджено змішаний пшеворсько-липицький могильник. Пшеворська кераміка населення

Подністров'я і Західного Побужжя в основному ліпна. Це горщики, миски, кружки. Поверхня посуду зглажена, з лощенням. Але є посуд з поверхнею, навмисне ошершавленою шляхом покриття керамічних виробів рідкою глиною з домішками крупно-зернистого піску. З другої половини I ст. н.е. з'являється в невеликій кількості гончарний посуд, очевидно, липицької культури. Третьою чвертю II ст. н.е. датується поява гончарних мисок і амфорної тари Північно-Західного Причорномор'я. У III ст. гончарну кераміку вже виготовляли на місці. Про це свідчать досліджені у Верхньому Подністров'ї гончарні майстерні (Ріпнів II, Неслухів, Сокільники).

Рис.. Старожитності пшеворської культури:

1, 11, 12—глиняний посуд; 2, 3—пряслиця; 4-6 — пряжки; 7 — шпора; 8-10 — фібули; 13—бронзова накладка для піхов меча (Гринів); 14—наконечник-стріли; 15, 16—наконечники списів; 17 — меч; 18—сокира; 19 — тесло; 20 — гребінець з кістки; 21—залічне кресало; 22 — умбон щита.

На поселеннях і могильниках знайдено залізні сокири, тесла, швайки. Прикраси представлені фібулами, шпильками, намистинами, кістяними амулетами. З побутових предметів виявлено поясні набори, ножі, гребені, ключі, бритви, ножиці, кресала. На могильнику Гринів знайдено майстерно виготовлену з бронзи

накладку для піхов меча. Лицьовий бік накладки прикрашено карбованими зоо- й антропоморфними зображеннями. У прямокутних рамках зображені вовк, що роздирає жертву; грифон; акт священного шлюбу героя й героїні; баран, що поїдає молоді стеблини; озброєний вершник. На думку дослідників, усі п'ять зображень об'єднано в композицію, яка, очевидно, передає давній міфологічний сюжет про походження роду. Речовий комплекс знахідок (фібули, пряжки, гребені, предмети озброєння і кераміка) датує пшеворські старожитності західних областей України початком I-III ст. н.е. Основу господарства пшеворського населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині становили землеробство і приселищне скотарство. Вирощували просо, пшеницю, жито, ячмінь, горох, сочевицю, коноплі. У домашньому стаді були велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні. На високому рівні були добування та обробка заліза, бронзи, ювелірне ремесло, обробка дерева, кістки, прядіння й ткацтво. Питання етнічної належності носіїв пшеворської культури на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині вирішується з урахуванням відчутного впливу, починаючи з I ст. н.е., з боку зарубинецьких ранньослов'янських племен, а також зіставленням східнопшеворських пам'яток зі старо-житностями черняхівської культури і ранньосередньовічних слов'янських племен Подністров'я.

4. Світогляд давніх слов'ян був орієнтований на єдність з природою. На зорі власної історії праукраїнці спиралися на міфологічну картину світу, обожнюючи сили природи, вірячи у численних духів і демонів. Людина мислилася частиною природи, залежною від стихій. Отже, слов'яни були типовими язичниками. У міфологічній свідомості не існувало розподілу світу на природний і надприродний. Світ поділявся на «свій»– позитивний і «чужий» негативний, ворожий. Світ вважався впорядкованим, якщо був оцінений за сімома координатами: схід– південь– захід– північ і верх– середина– низ. У центр цієї світової моделі людина поміщала себе.

Здавна кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося власному богові, але поступово склався пантеон слов'янських богів, які уособлювали сили природи. Головними богами у східнослов'янському пантеоні були: *Перун* – бог дощу, грому і блискавки, а також бог війни та воїнів; *Сварог* – бог неба, вогню, заліза, ковальства і шлюбу; *Даждьбог* – син Сварога, бог сонця, який на зиму ховає живильні промені, а весною знову посилає їх на землю. Поруч із цими опікунами природних явищ, виробничої діяльності людини були *Ярило* – бог весняних робіт та плотської любові, *Велес* – бог скотарства, *Лель* – бог кохання і бджолярства. Особливо шанованими у давніх слов'ян були жіночі божества. Богинею–матір'ю світу вважали *Ладу*, ім'я якої часто зустрічається в українському фольклорі. Матір-Землю символізувала богиня *Берегиня*. Землю вважали центром Всесвіту, а його уособленням було Прадерево світу, яке й досі вишивають на рушниках у вигляді дивовижної квітки, дерева життя. *Мокош* вважалася богинею водяної стихії. Поруч із цими богами слов'яни також поклонялися різним демонічним істотам – мавкам, русалкам, лісовикам, домовикам, водяникам та ін. До них люди зверталися за щастям, ворожили, приносили жертви.

Варто відзначити, що попри розвинену систему вірувань майже немає свідчень про наявність храмів та жерців у слов'ян, а також про зовнішній вигляд слов'янських ідолів. Часто вони поклонялися предметам, присвяченим божеству. Давні слов'яни молилися перед вівтарями, що споруджувалися на відкритих святилищах, обнесених дерев'яним частоколом. Святилища зводилися на березі річок, у гаях, на пагорбах. Це є свідченням прагнення слов'ян не відокремлювати божество від природи.

Слов'яни жили патріархальним родовим життям. На чолі родини стояв батько. Згодом з'явилися старшини, які узгоджували життя і працю групи, що поступово перетворювалася на плем'я. Слов'яни жили переважно сільським життям; пасовище, косовиці, ліс – усе було зосереджене біля двору господаря. Згодом почали зводити «городи» т– загороджені місця, добре укріплені. У центрі такого міста стояв

дитинець(замок князя), оточений острогом, де збиралися жителі навколишніх сіл у часи ворожих нападів. Таких міст на нашій землі було дуже багато, тому скандинави називали цю територію «Гердарикою», країною міст.

Навколо центрів, що привертали увагу купців, почали виникати ремісничі райони – *слободи*(від свобода), які спочатку були незалежними від основного міста. Головними заняттями слов'ян були землеробство і скотарство. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито, горох, ріпу, боби. Землеробство у слов'ян вважалося священним заняттям. Хліборобська праця уявлялася найважливішою частиною світобудови, а хліб, продукт цієї нелегкої праці, – священним. Саме у сфері землеробства відбувається передусім удосконалення знарядь праці: з'являються серп, мотика, плуг і т.д. Жили давні слов'яни переважно у напівземлянках. Стіни будували з дерева й обмазували глиною або переплітали хмизом вертикальні стовпи чи робили зруби. Спочатку хати опалювалися відкритим вогнищем, а у першій половині I тис. н.е. з'явилися глинобитні печі.

Найрозвинутішими галузями виробництва слов'ян були металообробка та залізоробне ремесло, оскільки від них залежали розвиток землеробства та військова могутність. Серед ремесел важливе місце займала ковальська справа: у поселеннях були знайдені залишки кузень, а також горнів з видобутку криці. Слов'яни майстерно виготовляли зброю – мечі, кинджали, сокири, щити, наконечники стріл та списів. Вміли також виробляти прикраси та деталі одягу з бронзи, свинцю, латуні й іноді зі срібла.

До нашого часу не дійшли пам'ятки зодчества давніх слов'ян, оскільки основним будівельним матеріалом було дерево. В його обробленні слов'яни досягли високої майстерності. Вони використовували різноманітні прийоми різьблення, зображували знаки-символи. Найбільшого поширення набули так звані *солярні знаки* (символи Сонця), що дійшли до нашого часу. У традиціях українського народного мистецтва вони найбільше збереглися на Гуцульщині.

Високого рівня розвитку досягло декоративно-ужиткове мистецтво слов'ян: гончарство, ткацтво, вишивка, виготовлення прикрас. Вироби щедро прикрашалися орнаментами, що мали оберігати людину від злих сил. Лінійний і хвилястий орнаменти символізували воду, річку. У давніх вишивках використовували символіку рослинного і тваринного світу.

Мистецтво скульптури у давніх слов'ян мало релігійний характер. У святилищах та *капищах* – місцях, де проходили відправи релігійних обрядів вони ставили стовпоподібні статуї богів, так звані *ідоли*, або *кумири*. Рештки одного з таких святилищ знайдено в Києві неподалік колишнього князівського палацу. Ідолів виготовляли з дерева або каменю, іноді – з металу. Оскільки після запровадження християнства ідолів знищували, то до наших днів дійшла лише незначна кількість пам'яток язичницької слов'янської культури. Найвідомішою з них є *Збруцький ідол* або *Святовит* (IX ст.), знайдений у 1848 р. у річці Збруч поблизу міста Гусятин на Тернопільщині. Зараз він зберігається у Краківському музеї.

Збруцький ідол - IX ст.

Збруцький ідол є яскравим відображенням системи язичницького світогляду. Це був чотиригранний стовп висотою понад два метри, прикрашений рельєфними зображеннями. Учені припускають, що чотири грані й звернені на чотири сторони світу обличчя, ймовірно, означали для давніх слов'ян, що магічна сила цього ідола поширюється на весь світ. По вертикалі стовп ділиться на три частини, де містяться зображення, що символізують три світи: вищий (небесний), середній (земний) та нижній (підземний). На верхньому рівні зображено образи богів (на думку учених, це Мокош, Лада, Перун та Даждьбог), на середньому – маленькі фігурки людей, що взяли за руки, на нижньому – бога, який

тримає Землю. Дослідники вважають, що це Велес. Завершує стовп гостроверха шапка, що об'єднує лики усіх чотирьох богів.

Важливе місце у житті східнослов'янських племен займала *музика*. Відомо, що наші предки ще в дохристиянські часи мали різноманітні музичні інструменти, обрядові традиції та різножанровий фольклор. Давні слов'яни вміли грати на гусях, лютні, сопілці, бубнах. Культові відправи супроводжувалися хорovým співом, танцями й хороводами в супроводі музичних інструментів. Народні пісні, хороводи та ігри були пов'язані із порами року і здавна склалися в *календарно-обрядові* цикли. До цього циклу входили веснянки та гаївки (гагілки), русальні та купальські пісні, жниварські пісні, колядки та щедрівки. Існували також *родинно-обрядові* пісні, до яких належали весільні, колискові пісні, а також плачі й голосіння.

Отже, хоча давні слов'яни пізно з'явилися на історичній арені, їм вдалося акумулювати культурні досягнення попередніх культур та своїх сусідів, зберегти у боротьбі з чисельними ворогами власну самобутність і посісти гідне місце у сім'ї культурних націй, що здійснилося завдяки християнізації слов'янських народів.

Питання для засвоєння теми:

1. Назвіть основні концепції походження слов'ян та їх культури.
2. Охарактеризуйте мистецтво східних слов'ян дохристиянського періоду. Які види мистецтва переважали у слов'ян-язичників?

ТЕМА 6: ДАВНЬОРУСЬКЕ МИСТЕЦТВО: МІЖ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЮ ТА ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ТРАДИЦІЯМИ

ПЛАН:

1. Витоки культурного процесу Київської Русі.
2. Запровадження християнства та його вплив на розвиток культури Київської Русі.

3. Освіта та література Київської Русі. Рукописна книга.
4. Особливості розвитку архітектури.
5. Види і жанри образотворчого мистецтва. Декоративно-ужиткове мистецтво.
6. Особливості музичного мистецтва.
7. Внесок Київської Русі у розвиток світової культури.

Ключові слова: кирилиця, софійська абетка, школа книжного вчення, монастирська школа, житія, патерики, апокрифи, літописи, билини, культова архітектура, оборонна архітектура, мозаїки, фрески, скоморохи.

Обовязковий перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва України періоду: Русь–Україна (XI - XIII ст.)(див.ел.додаток)

Архітектура

1. Софійський собор у Києві. Перша половина XI ст. Сучасний вигляд.
2. Спасо-Преображенський собор в Чернігові. 1036. Сучасний вигляд.
3. Успенський собор Києво-Печерської лаври. 1073 - 1078.
4. Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря в Києві. 1108 - 1113. Сучасний вигляд.
5. П'ятницька церква в Чернігові. Кінець XII - початок XIII ст.

Образотворче мистецтво

1. Вишгородська ікона Богородиці.
2. Свенська ікона Богородиці з Антонієм і Феодосієм Печерськими.
3. Мозаїки Богоматері Оранти та Христа Вседержителя із Софійського собору в Києві. Перша половина XI ст.
4. Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового Євангелія. 1056 - 1057.
5. Родина князя Святослава Ярославича. Мініатюра з "Ізборника". 1073.

1. Витоки культурного процесу Київської Русі.

Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних і духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися у стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому

культурному обміну між народами. Але водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції чи знищення.

Згідно з лінвістичними, археологічними та іншими даними цей процес почався задовго до виникнення першої держави під проводом Києва. Київська Русь уже успадкувала певну місцеву культуру тих східнослов'янських та неслов'янських племен, які склали етнічне ядро цього державного утворення (перш за все полян та древлян). Ця культура збагачувалася та ускладнювалася за рахунок поширення території держави, включення до її складу інших народів і племен та за рахунок міждержавних конфліктів із сусідами.

Торгівля, війна, дипломатичні контакти сприяли поживленню культурного життя русичів. Але культурний поступ Київської Русі зумовлювався, в першу чергу, власними потребами й силами, що їх задовольняли. Тому сторонні впливи, навіть із найбільш передової в тогочасному світі держави – Візантії, могли лише прискорити ті тенденції, потреба в яких уже відчувалась на вітчизняному ґрунті. Вони не затьмарювали оригінального вигляду культури середньовічної Русі, яка лишилася унікальним явищем світового значення.

2. Запровадження християнства та його вплив на розвиток культури Київської Русі.

У сучасній вітчизняній історичній науці залишається дискусійним питання про час християнізації Русі. Деякі історики роблять спробу віднести цю акцію до часу Андрія Первозванного, дехто – до грецьких поселень Херсонеса, Ольвії. Можливо вони мають рацію, адже Русь не ізолювалася від іноземців і була досить віротерпимою. Отже, цілком імовірно, християни були на Русі, але до утвердження християнства як офіційної релігії значного впливу на формування світоглядних засад не мали. Реформа щодо запровадження християнства як державної релігії була проведена Володимиром Великим (літописна дата - 988 р.). Незважаючи на те, що “Повість минулих літ” акт охрещення висвітлює в рожевих тонах, опір християнству був великий. Сумнівно, щоб

в один день можна було вирішити питання, пов'язане зі зміною світогляду цілого народу, який формувався впродовж століть. Утвердження єдиної віри стабілізувало політичну систему в державі, обґрунтувало право князя-імператора на владу.

Із прийняттям християнства Київська Русь входить як рівна до співдружності європейських країн, прилучається через зв'язки з Візантією до античної культурної спадщини. Вона активно вбирає кращі культурні набутки Європи: кам'яну архітектуру, живопис, книгописання, писемну літературу, шкільництво. Створюються монастирські осередки як своєрідна концентрація інтелектуального потенціалу.

Але не слід забувати й того, що християнська релігія прийшла на Русь у “готовому” вигляді з Візантії. Вона насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів. Та й сама централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, часто підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, характерна для давньоруської традиції майже протягом усього її існування. Поступово складався світоглядний синкретизм, відбулося злиття народної релігії та церковного християнства при визначальній ролі першої. Наприклад, Великдень був головним християнським святом українського народу доби Київської Русі. Воно увібрало в себе також і пердохристиянські обряди, що тісно пов'язувались із хліборобським господарством, поминанням померлих, величанням, весільним та обрядовим співанням пісень. Це було свято радості й веселощів, що об'єднувало весь рід, плем'я спільним торжеством. Свято Великодня збігалось в ті часи з язичницьким святом весняного воскресіння природи. Звідти й українські пісні зі знаками Сонця, рослин та звірів, звідти й наші гаївки (давньоукраїнські народні пісні-веснянки). Тому й утвердилися тут паралелі: воскресє вся природа і воскресє її Творець – Христос.

Купала – в своїй основі хліборобське свято – справлялося на початку жнив. Після запровадження християнства воно локалізувалося і з'єдналося зі святом Іоанна Хрестителя – Предтечі Христового (24 червня за старим стилем), перебравши від нього чимало християнських рис. В уяві наших давніх предків це був святковий і чудодійний

час. Предки вірили, що в цей день “сонце у воді купається”, отже й вода мала очищувальну силу. Таку ж силу мав і вогонь. Тому хлопці та дівчата розводили вогнища і стрибали через них.

Християнізація поступово входила в усі галузі суспільного життя. Церкви та собори ставали головними осередками громадського й освітнього життя. При церквах та монастирях засновувалися школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість; митрополити часто керували київським віче і мали більший вплив на їх рішення, ніж слабосильні київські князі другої половини XII ст.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу й Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначило зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

3. Освіта та література Київської Русі. Рукописна книга.

На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилася новими елементами. Найважливішим серед них стала писемність, поширення якої в східнослов'янському світі передувало офіційному введенню на Русі християнства. Археологічні дослідження дають можливість віднести час оволодіння неупорядкованим письмом до IX ст. Болгарський письменник початку X ст. Чорноризець Храбр у своїй праці “Сказання про письменна” писав, що коли слов'яни були ще язичниками, вони писали й ворожили за допомогою рисок і зарубок (“черт і рез”). Це було примітивне піктографічне (малюнкове) письмо, за допомогою якого неможливо було писати значні тексти. Тому до прийняття християнства література на Русі була представлена виключно усною народною творчістю, що не потребувала

писемності. Пізніше слов'яни отримали дві азбуки – глаголицю і кирилицю, авторами якої вважаються болгарські просвітителі ченці Кирило та Мефодій (Деякі дослідники, зокрема П. Толочко, вважають, що брати винайшли тільки глаголицю, кирилиця ж виникла на базі грецького уставу VI – VII ст., доповненого слов'янськими буквами). В порівнянні з глаголичною азбукою, літери якої мали складне написання, кирилиця була простою і доступною і тому отримала офіційне поширення в Болгарії (кінець IX ст.) і на Русі (X ст.). Від цієї доби починається бурхливий розвиток *писемної літератури*. Літературу доби Київської Русі прийнято поділяти на *перекладну* (створену за кордоном – у Візантії, Болгарії, Греції – й перекладену давньоруською мовою) та *оригінальну* (написану вітчизняними авторами). Всю князівську добу переважала перекладна література. Потреба у ній диктувалася насамперед тим, що язичницька Русь повинна була скористатися давно виробленими видами церковно-християнської літератури, без якої неможлива була пропаганда нового віровчення і нового світогляду. Розглянемо основні види перекладної літератури.

Біблійна література – це переклади Біблії та інших канонічних церковних книг. Найулюбленішою перекладною старозаповітною книгою на Русі був Псалтир. Українців приваблював тонкий ліризм, палкий пафос, глибока поетичність і яскрава образність твору. Псалтир використовувався і як книга богослужбова, і як навчальна, і як призначена для домашнього душеспасенного читання, і, нарешті, як магічна, за якою можна було ворожити в скрутну хвилину. Ще популярнішими були переклади Нового Заповіту, особливо “Четвероєвангелія” та “Апостола”.

Агіографічна (житійна) література (від грецького “агіо” – святий, “графо” – пишу) – опис життя святих. У цих книгах оспівувались і звеличувались подвиги найвидатніших християнських діячів – святих, змальовувалось їхнє життя й ті чудеса, що їх вони начебто творили з ласки Божої за життя і по смерті. У добу Київської Русі були відомі переклади життя Антонія Великого, Георгія Побідоносця, Іоанна Златоуста, Олексія, чоловіка Божого та ін. Особливе місце серед перекладів агіографічних оповідань того часу належало *патерикам* (від лат. pater – отець). Укладалися вони не за календарем, а

за територіальним принципом, тобто присвячувалися подвигам пустельників певної території, наприклад, Палестини, Сирії, Єгипту або ченців певної общини чи групи общин, скажімо Афону (монастирі у Греції).

Апокрифи (від грецького – таємничий, прихований) – твори, що не визнавалися церквою канонічними й заборонялися нею. Це так звані позабіблійні твори про створення світу, про життя й пригоди перших людей на Землі, про злигодні стародавніх народів, про народження, життя і загибель “сина Божого”, про діяльність його учнів (апостолів), про “кінець світу”, “страшний суд” і долю людських душ у пеклі й на небесах.

Гімнографія – християнські богослужбні співи-гімни. Серед творів цього жанру поширені були такі:

- *Канон* – прославляв святих, розповідав про євангельські події;
- *Кондак* – складався з кількох пісень, що розкривали суть християнських свят, проповідували євангельські та житійні легенди;
- *Ікос* – розповідав про обставини християнського свята або життя святого;
- *Акафіст* – поєднання кондака та ікоса у складне ціле.

Гімнографічна стилістика, запозичена через переклади церковної лірики, справила помітний вплив на твори оригінальної літератури Київської Русі. Вітчизняні гімнографи створювали служби на місцевому матеріалі (наприклад, канон Борисові та Глібові тощо).

Перекладна література світського характеру була представлена повістями, історичними та природничо-науковими творами. Окрім багатой різножанрової перекладної літератури, писемність доби Київської Русі характеризується наявністю власної, оригінальної літератури, що сформувалася і розвивалась далі на місцевому, національному ґрунті. Вона також представлена різними жанрами.

Літописи – записи історичних подій, ведені ченцями в монастирях, що поволи перетворилися на літературно-наукові твори. До порічних записів стали вносити докладні описи подій, спостереження, характеристики дійових осіб, різного роду

вислови, що мали повчальний характер. Автори літописів подавали в них свої погляди, власну ідеологію. **Перший вітчизняний літопис був написаний у 1037 – 1039 рр. при Софійському соборі в Києві і названий найдавнішим Київським зводом.** Другим за часом створення є Новгородський літопис, складений близько 1050 року. З другої половини XI ст. літописання продовжувало розвиватися і в Києво-Печерському монастирі. Тут у 1073 р. високовчений чернець Никон склав перший Печерський літописний звід. Усі згадані літописи не збереглися до нашого часу.

Першим найвидатнішим історичним твором Русі, що дійшов до нас, вважається “Повість врем’яних літ”, яку написав мудрий чернець Києво-Печерського монастиря Нестор у **1113 р.** За змістом – це складний твір. До нього увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його наступниками та редакторами. Головна мета, яку поставив собі Нестор – з’ясувати походження Русі. Досліджуючи це питання, він першим серед істориків створює “норманську” теорію, виводячи князівську династію від варягів. Це потрібно було йому, щоб довести незалежність Русі від Візантії, яка на ті часи становила реальну небезпеку для молодій князівській державі.

У XII ст. в період загострення міжкнязівських чвар та дроблення земель, характер літописання змінюється. Виникають нові літописні центри у Чернігові, Переяславі, Холмі, Володимирі-Волинському та ін. містах. Київське літописання XII ст. продовжувалося у Видубицькому монастирі. У середині XIII ст. важливим центром літописання стає галицьке місто Холм. Тут було складено початкову частину Галицько-Волинського літопису – звід Данила Галицького, доведений до 1260 р. Головну увагу літописець приділив описові боротьби з бунтом бояр, звеличенню князів Данила та Василька Романовичів, котрі після смерті батька Романа Мстиславича упродовж сорока років наполегливо й послідовно відновлювали створене батьком Галицько-Волинське князівство.

Ораторська література або **церковна проповідь** – ще один визначний жанр оригінального письменства княжої Русі. Перше місце серед його творів належить

“Слову про закон і благодать” митрополита Іларіона. Митрополит виголосив цю проповідь над гробом Володимира, в присутності князя Ярослава Мудрого між 1037 і 1050 рр. Твір дає блискучу антитезу язичництва та християнства, картину хрещення Русі. Всю заслугу його Іларіон приписує Володимирові (тобто відкидає візантійський вплив, а це було важливо якщо пригадати, що Іларіон був першим київським митрополитом, який був обраний з русичів без згоди Константинополя, оскільки у цей час Русь активно намагалася звільнитися з-під візантійської “опіки”). Іларіон виходить з переконання, що “закон” і “благодать” (тобто Старий і Новий Заповіт) – протилежні, виключають одне одного. “Закон”, на його погляд, роз’єднує народ, підносячи одних і принижуючи інших. Інша справа – істина. Вона – універсальна, всеохоплююча і, внаслідок цього, тотожна “благодаті”. За допомогою алегоричного тлумачення біблійних текстів Старого і Нового Заповіту Іларіон реабілітує язичництво, проголошує язичницькі народи істинними спадкоємцями Христа. Вони відкриті істині, спрямовані до неї. Християнська віра нероздільна з єдиноподібністю. Іларіон ішов від євангельської доктрини, але підпорядковував її світській політиці, перетворюючи на ідеологію централізованої держави. Крім того, відстоювалася ідея самотності Київської церкви.

Розвивалася й вітчизняна *житійна література*. Вона поділяється на дві тематичні групи. Перша з них – твори, у яких прославляється подвиг хрестителів Русі, “рівноапостольних” княгині Ольги та її онука князя Володимира. До другої належать твори про князів, яких спіткала мученицька смерть: Борис і Гліб, Михайло Чернігівський, Андрій Богословський та інші. Особливе місце серед агіографічних творів посідає літературна пам’ятка початку XIII ст. – “Києво-Печерський патерик”. Це збірка легенд і житій про святих, чий імена пов’язані з Києво-Печерським монастирем. За цими легендами, печерські святі люди – особливого складу, вони будуть прагнули досягти аскетичного ідеалу життя.

Повчальна або *педагогічна література* також відіграла важливу роль. Видатним твором цього жанру безперечно є “Повчання дітям” Володимира Мономаха. Основна

його ідея – тривога за долю Русі, яку роздирали міжкнязівські чвари, заклик піклуватись про свою землю та її підданих. Князь не повинен покладатись на своїх безпосередніх помічників, він мусить сам стежити за всім, у поході перевіряти сторожу, не дозволяти дружинникам розоряти села і житніці. Князь мусить знати іноземні мови, як знав їх батько Володимира Всеволод, який “дома сидя, знал пять языков, в том ведь честь от людей из иных земель”. “Повчання” закінчується спогадами Мономаха, які, по суті, є першим зразком давньоруської мемуарної літератури. Серед мислителів цієї доби виділяється також Лука Жидята, автор “Повчання братії”. Головне місце у цьому творі посідають не релігійні, а етико-соціальні проблеми. У ньому міститься щзаклик бути правдивим, піклуватися про злиденних і слуг, уникати сварок, жадібності і лихослів'я.

Паломницька література. Її виникнення пов'язане з поширенням подорожей (паломництв) до різних релігійних центрів – до Константинополя, афонських монастирів і особливо до Палестини, де знаходився «Гроб Господній». Слово «паломник» походить від грецького "paloma" – пальмова гілка. Її приносили мандрівники із подорожі у Палестину, оскільки за біблійною легендою саме пальмовим гіллям встилали жителі Єрусалима шлях Ісуса Христа, коли він увійшов у їхнє місто за п'ять днів до страти. Опис згаданих подорожей і містить паломницька література.

Художня література. Найкращим твором староукраїнського письменства й гордістю всієї вітчизняної культури є “Слово о полку Ігоревім”. Про автора твору нічого невідомо. Очевидно, ним був князівський дружинник, сучасник описуваних подій. Він палко любить свій край і співвітчизників, досконало володіє літературною формою, вміло поєднує епос з лірикою. Основна тема твору – єднання в ім'я утвердження державності, збереження культурних набутків, гуртування кращих сил для того, щоб не повторювати уже зроблених помилок.

На особливу увагу заслуговує літературна пам'ятка “Слово про погибель Руської землі”, написана приблизно у 40-ві роки XIII ст. у зв'язку з монголо-татарською навалою. Як і попередній твір вона характеризує високий патріотизм, ліричне сприйняття природи, досконалість художньої форми, своєрідні деталі поетичної

фразеології. Ці світські твори поєднують елементи уславлення і плачу, головний герой у них – земля руська, обидва написані після поразок.

Розвиток літератури Київської Русі відбувався у нерозривному зв'язку з *освітою* і знанням. Письменство і школа була головним засобом ширення освіти. Піклування про цю культурну галузь з часу введення християнства взяли на себе держава і церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існує державна школа, в якій вчилися або, як пише літопис, “постигали учение книжное” діти найближчого оточення князя. “Учение книжное” – це не просто грамотність, а навчання тодішнім наукам. Як вважав Б.Д. Греков, дітей феодальної знаті брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священників, а для того, щоб виростити із них освічених людей і державних діячів, здатних підтримувати спілкування з Візантією й іншими країнами. Школа для підготовки освіченого духовенства була відкрита Ярославом Володимировичем Новгороді. У 1086 р. дочка Всеволода Ярославича і сестра Володимира Мономаха Ганна заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат. Ще раніше у 1037 р. у новозбудованій Софії Київській Ярослав створює школу нового типу, яка стала фактично першим вищим навчальним закладом на Русі. Рівень знань, що їх одержували тут діти, був не нижчим, ніж у візантійських вищих школах. Вивчали у цьому навчальному закладі такі науки, як богослів'я, філософія, риторика, граматики, історія, грецька мова, географія, природничі науки, висловлювання античних авторів. З її стін вийшло багато діячів тодішньої культури, зокрема, митрополит Іларіон, діти Ярослава Мудрого, кодифікатори “Руської правди” Коснячко й Никифор Киянин, а також з десятків шляхетних іноземців – претендентів на корони королів. Крім державних і церковних шкіл існувало і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський, один із засновників Києво-Печерського монастиря, одержав освіту в невеличкому місті Курську, де він учився в “єдиного учителя”.

Бурхливе палацо-, храмобудівництво, що розгорнулося після запровадження християнства, вимагало висококваліфікованих майстрів-художників для їх оздоблення, співаків для церковних відправ. Тому окрім загальноосвітніх шкіл на Русі почали

створювати окремі школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо. Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях та церквах. Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну і подарував їх Печерському монастирю. Повсюдна потреба в книгах викликала до життя своєрідну галузь ремесла, в якій працювало багато людей. Головними були книгописці. Найбільша книгописна майстерня, де трудилась велика кількість переписувачів, знаходилась при Софії Київській. За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі становила щонайменше 130-140 тис. томів. Крім Києва центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов та ін. міста. Крім книгописців і палітурників над книгою трудилися редактори, перекладачі, художники, майстри, що виготовляли пергамент, ювеліри. Книга на Русі, як і в усій середньовічній Європі, коштувала дуже дорого. Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI – XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі. Напевно, не меншою цінністю була книга і в Київській Русі.

4. Особливості розвитку архітектури.

Архітектурний образ міст і сіл Київської Русі визначався насамперед *дерев'яними будівлями*. Археологічні розкопки Києва, Новгорода, Пскова, Звенигорода, інших давньоруських міст виявили численні залишки зрубних будівель, а також різні конструктивні деталі – карнизи, наличники, коньки, одвірки тощо. Вони вказують на багатий архітектурний декор будинків давніх русичів X – XIII ст. Окремі з них становили собою справжні шедеври народної архітектури. Такими, очевидно, були будинки заможних верств населення, відомі в писемних джерелах під назвою “хороми”. Вони склалися з кількох зрубів, що утворювали цілий комплекс приміщень – “сіни”, “істбу”, “кліть”, У великих містах князівсько-боярські і купецькі хороми мали два і більше поверхи. Житлами бідноти були однокамерні будинки площею до 20 квадратних

метрів. На півдні Русі вони мали переважно каркасно-стовпову конструкцію, обмазувалися глиною і білилися, нагадуючи пізнішу українську хату. Із дерева зводились укріплення давньоруських міст – кліті, заборол, башти, а також церкви. Але традиційна дерев'яна архітектура на певному етапі розвитку Київської Русі перестала відповідати уявленням про престижність. Вихід її на міжнародну арену, знайомство з візантійською культурою, а потім і впровадження християнства обумовили появу *монументальної кам'яної архітектури*. Саме з нею київські князі асоціювали державну могутність країни, а також власну велич. Перші кам'яні будівлі на Русі зводились, безперечно, під керівництвом візантійських зодчих. Масштабні роботи по створенню ансамблю монументальних споруд князівського центру в Києві розгорнулися в кінці X – на початку XI ст. За короткий час було побудовано два палаци розмірами 45 x 11 м з поздовжніми фасадними галереями. Разом з теремами часів княгині Ольги нові палаци стали гідною окрасою міського центру Києва. Кращою будівлею ансамблю “міста Володимира” була Десятинна церква, збудована у 989 – 996 рр. грецькими майстрами. Церкву прикрашали 25 куполів. На неї князь відраховував десятину частину власних прибутків (звідси й назва церкви, й назва феодального податку на користь церкви). Довгий час Десятинна церква була осередком усього ідеологічного життя Києва. Навколо неї розташовувалися палаци князя й знаті; тут скликалися церковні собори, влаштовувалися народні свята. З її кафедри виступав відомий оратор і письменник, митрополит Іларіон. Зруйнована ця церква була монголо-татарами у 1240 р., коли Батий брав Київ.

Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі репрезентують насамперед будівлі “міста Ярослава” в Києві. Якщо побудовані за Володимира Святославича кам'яні споруди витримані у візантійських традиціях, то вже за Ярослава Мудрого давньоруське зодчество набуває і чітко виявлених національних рис. Це засвідчує такий шедевр архітектури першої половини XI ст., як Софійський собор (1037 р.). Величні і гармонійні архітектурні форми, урочисто-святкове внутрішнє опорядження викликали захоплення сучасників. У цій видатній пам'ятці закарбовані

досягнення візантійської середньовічної культури, пропущені крізь свідомість руської людини і одухотворені її гуманістичним світосприйняттям. Враження, яке справляє собор на людину наших днів, з винятковою точністю і образністю висловив історик Б.Д.Греков: “Переступивши поріг Софії, ви одразу потрапляєте під владу її грандіозності і блиску. Величні розміри внутрішнього простору, розкішні мозаїки і фрески підкорюють нас своєю досконалістю, перш ніж вивстигнете вдивитись і вдуматись в усі деталі і зрозуміти все те, що хотіли сказати творці цього найбільшого витвору архітектури і живопису”. Софія Київська являла собою величезну п’ятинефну хрестовокупольну споруду з 13 куполами, оточену з північного, західного і південного боків двома рядами відкритих галерей. Із заходу, між зовнішніми галереями, до собору було прибудовано дві башти, широкі гвинтові сходи яких вели на церковні *хори* (балкон всередині церкви). Споруда представляє *візантійсько-руський стиль*.

В архітектурно-художньому вирішенні Софії особливу роль відіграло внутрішнє опорядження. Розмаїття мозаїк, фресок, що покривали стіни, стовпи, арки, підкупольний простір, вражали красою, величезним світом образів – і не лише релігійних, а й світських. На південній і північній стінах центрального *нефу* (від лат. *navis* – корабель, витягнуте в довжину внутрішнє приміщення або частина приміщення, периметр якого утворено рядом колон або стовпів) знаходились зображення сім’ї Ярослава Мудрого, на західній (що обвалилась) – портрет самого засновника Софії. У різні часи споруда собору зазнавала часткової руйнації, а тому перебудовувалась і оздоблювалась. Востаннє Софію архітектурно модернізували при гетьмані Мазепі, коли собор набув рис поширеного в українській культурі XVII ст. стилю козацького бароко. Довкола Софії на честь святих патронів Ярослава і його дружини Інгігерди було засновано монастирі з храмами Георгія та Ірини (саме ці імена одержали князь і княгиня після хрещення). Розкопки показали, що конструктивно вони нагадували Софію, але мали менші розміри. В їх опорядженні широко вживалися мозаїки і фрески, різьблений камінь, майолікові плитки.

Крім Києва монументальне будівництво першої половини XI ст. велося в інших містах Київської Русі. У Полоцьку, Новгороді за прикладом Софії Київської зводяться одноіменні собори (1045-1050 рр.). У Чернігові за наказом брата Ярослава Мудрого Мстислава розгорнулося будівництво єпископського Спаського собору, подібного до Десятинної церкви. Він являв собою величну тринефну восьмистовпову споруду, увінчану п'ятьма куполами. До північно-західного кута прилягала башта, яка нагадувала софійські. Центральний неф храму відділений від бокових двоюрисними аркадами на мармурових колонах з капітелями іонійського ордера. Хрещата форма внутрішніх стовпів, не характерна для візантійського зодчества, в майбутньому стане типовим елементом давньоруської архітектури. Такі храми називають *хрестово-купольними*.

Друга половина XI ст. характерна поширенням *культового* (церковного) кам'яного будівництва в багатьох давньоруських центрах. У цей час масово засновуються монастирі (першим був Києво-Печерський, що утворився в 1051 р.), у яких зводяться нові кам'яні храми. В Києві – це собори Дмитрівського (пізніше Михайлівського Золотоверхого), Михайлівського Видубицького, Печерського, Кловського монастирів. Був вироблений новий тип монастирського храму, який поширився згодом на всій Русі і став особливо характерним для XII ст. Першим його представником став Успенський храм Печерського монастиря (1078 р.). Він являв собою хрестовокупольну, шестистовпну споруду, увінчану одним куполом. Зі сходу нефи завершувалися гранчастими *апсидами* (виступи споруд круглої, гранчастої або прямокутної форми у плані, перекриті півкуполами), з заходу знаходився *нартекс* – притвор, над яким розташовувались хори. Всередині храм був оздоблений фресками і мозаїками, різьбленими шиферними плитами, по фасаду – декором із плінфи і неглибокими нішами.

Масштабне монументальне будівництво в останніх десятиліттях XI ст. розгорнулось у Переяславській землі. Впливи київської архітектури помітні в будівництві князівсько-монастирських храмів XII ст. у Суздалі, Новгороді, Чернігові.

Починаючи з 30-х рр. XII ст. церковна архітектура Київської Русі набуває нових рис. У зв'язку з посиленням політичної ролі удільних князівств зростали їхні столиці. У кожній розгортається монументальне будівництво, що диктувалося як престижними міркуваннями, так і практичними. Кількість культових монументальних будов помітно збільшилась, але їх розміри зменшились, архітектура спростилась, а опорядження стало не таким вишуканим.

В кінці XII – на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалась шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього часу мають висотні композиції, нагадують башти. Особливу увагу архітектори приділяли профільованим пілястрам, вертикальні лінії яких надають храмам незвичайної стрункості, а також порталам. В цих елементах, можливо, виявився вплив давньоруської дерев'яної архітектури. У цей час з'явилися храми Трьохсвятительський (1189 р.) у Києві, св. Василя (1190 р.) в Овручі, Апостолів (1197 р.) в Білгороді. Можливо, що будівничим, принаймні одним з них, був знаменитий київський архітектор Петро Мілоніг, який працював при дворі великого київського князя Рюрика Ростиславича. Він особливо прославився зведенням складної гідротехнічної споруди, яка мала запобігти руйнуванню дніпровськими водами церкви св. Михаїла Видубицького монастиря.

Новий архітектурний стиль найбільш виразно проявився у П'ятницькій церкві (початок XIII ст.) Чернігова. Це чотиристовпна баштоподібна споруда з трилопастевим стрільчастим завершенням. Придніпровський архітектурний стиль кінця XII – початку XIII ст. справив помітний вплив на архітектуру Полоцька, Смоленська, інших центрів Русі. Цей новий стильовий напрям, на думку деяких фахівців, еквівалентний західноєвропейській готиці.

Крім культової розвивалася також *палацова* архітектура та взагалі світська. Вона відрізнялася міцністю та монументальністю. Часто виконувала і певні *фортифікаційні* (оборонні) функції. Зокрема, важливе місце займали в архітектурі оборонні споруди у формі дерев'яних стін з бійницями і з баштами стрільниці. Типовою спорудою для давньоруських міст був так званий *дитинець* – внутрішнє укріплення навколо

резиденції князя чи єпископа. Такий дитинець, зокрема був збудований в XI ст. братом Ярослава Мудрого Мстиславом у Чернігові. Існували вони і в інших містах. Спорудою, що є одночасно і фортифікаційною і монументальною, вважаються знамениті Золоті Ворота у Києві. Вони були споруджені Ярославом Мудрим на зразок константинопольських воріт, після того, як князь обніс місто земляними валами, попередньо розширивши його на південь і захід. Земляний вал був у основі товщиною 30 метрів, а у висоту сягав 14 метрів. Ширина ровів, які неж опоясували місто дорівнювала 13 – 15 метрів. Палацова архітектура, починаючи з X – XI ст. була виключно кам'яна.

5. Види і жанри образотворчого мистецтва.

Декоративно-ужиткове мистецтво. Образотворче мистецтво Київської Русі було представлено п'ятьма основними видами, а саме:

- ✓ фрескою,
- ✓ мозаїкою,
- ✓ іконописом,
- ✓ рельєфною скульптурою
- ✓ книжковою мініатюрою.

Як бачимо, перші чотири тісно пов'язані з культовою архітектурою, оскільки були її безпосереднім опорядженням.

Мозаїка – вид монументального образотворчого мистецтва, що являє собою зображення, викладене на стіні чи підлозі з різнокольорових шматочків смальти (непрозорого скла). Техніка мозаїки має свої витоки зі Стародавнього Єгипту. У Київську Русь вона прийшла з Візантії. Виконання мозаїчного зображення дуже копітке. За один день роботи досвічений майстер міг викласти мозаїкою не більше 3,5 кв. м площі. Грандіозні мозаїчні зображення були виконані у Софії Київській. Вони прикрашали головний вівтар і купол собору. Вгорі, в круглому медальйоні діаметром 4,1 м – поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею. На ньому пурпуровий із золотом хітон і голубий плащ. Фон медальйона золотавий.

Довкола Христа – чотири ангели в одязі візантійських імператорів. В руках вони тримають знамена і уособлюють сторожу “небесного царя”. У міжвіконних простінках знаходяться зображення дванадцяти апостолів, а в парусах – чотирьох євангелістів. На стовпах передвітарної арки – сцена Благовіщення, виконана смальтою золотавого, синього, білого, червоного кольорів. Прекрасний образ Марії – земний і реальний. В руках вона тримає веретено і пряжу. У великих очах смуток, ледь помітна посмішка на обличчі, що надає образу особливої щирості і людяності. В апсиді центрального вівтаря зображена велична постать Богородиці –Оранти (тобто у молитовній позі), яка відзначається вишуканістю ліній і монументальністю (висота 5.45 м), соковитістю фарб і незвичайною гармонією колориту. На Богоматері пурпуровий мафорій із золотими складками, синій хітон і червоні чобітки. З-під пояса звисає біла хусточка, світла пляма якої ніби підкреслює оригінальне кольорове вирішення всієї фігури. Широкий поміст, на якому стоїть Богоматір, має золотистий фон, прикрашений дорогоцінними каменями. У народі Богоматір Софії Київської вважали захисницею Києва і Русі і називали ще “нерушимою стіною”. Під Богоматір’ю розташована багатофігурна композиція “Євхаристія” (причащення апостолів), а ще нижче – “святительський чин”, який є одним з кращим взірців давньоруського монументального живопису. Взагалі, мозаїчні панно Софії виконані на яскравому золотистому фоні і набрані із смальти 177 кольорових відтінків.

Прекрасне опорядження мав храм Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Його мозаїки нагадували за схемою композиції софійські: Богоматір, “Євхаристія”, “Святительський чин”. Собор зруйновано в 30-ті роки ХХ ст., але дещо з нього вдалося врятувати. Це – композицію “Євхаристія”, зображення Дмитра Солунського, Стефана, Фадея. Порівняно з софійськими, мозаїки Золотоверхого храму більш динамічні, персонажі наділені індивідуальними психологічними рисами. У створенні мозаїк цього храму взяв участь видатний київський художник кінця ХІ – початку ХІІ ст. Алімпій. Мозаїчні зображення були покликані в максимально простій та лаконічній формі розкривати перед глядачем основні положення християнського

віровчення. Таким чином, як бачимо, на живопис покладалися важливі ідеологічні функції. Ієрархи церкви не дарма порівнювали мозаїки з книгою для тих, хто не вміє читати. Наочність та естетична значимість живописних образів мали справляти дійовий вплив на широкі маси населення.

Фрески (від італ. “свіжий”, “вологий”) – вид монументального живопису, що являє собою малюнок на вогкій, щойно потинькованій стіні водяними фарбами. Зразки фресок тієї доби знову ж таки знаходимо у Софії Київській. Фрески покривали всі стіни собору. Стилiстично вони близькі до мозаїк. На фрескових панно – три цикли зображень: євангельські (з життя Ісуса Христа), біблійні (на сюжети Біблії) та житійні (присвячені різним святым). Світський сюжетний живопис, розміщений у західній частині храму, являє собою унікальне явище, не характерне для візантійських церковних канонів. Йдеться про урочисту композицію, яка зображує засновника Софії Ярослава Мудрого і його сім'ю на стінах середнього нефа. Особливий інтерес становлять сцени полювання; зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга. Особливою майстерністю відзначаються фрески Кирилівської церкви у Києві, серед яких слід виділити зображення на тему “Страшний суд”. Цікавою є композиція “Ангел звиває небо”. Грізний ангел переданий у русі. В руках у нього величезний згорток, що символізує небо. Драматизм події добре підкреслено кольоровим рішенням – рожева постать ангела виділяється на темно-синьому фоні. На відміну від мозаїки, яка пережила короткотривалий розквіт у Київській Русі (останньою пам'яткою мозаїчного мистецтва стали зображення Михайлівського Золотоверхого собору), фресці у давньоруському мистецтві був накреслений тривалий шлях розвитку.

Поряд із стінним (монументальним) живописом значне місце на Русі посідало **іконописання** – різновид станкового живопису, твори якого присвячувалися зображенню біблійних героїв і виконувалися на дошках, вкритих особливим ґрунтом, до складу якого входили клей та крейда, темперними фарбами (тобто розведеними яєчним жовтком). Твори давньоруського іконопису збереглися в поодиноких

екземплярах, хоч мали значне розповсюдження. Ними прикрашали храми, каплиці, палаци, житла бояр, купців. Перші ікони на Русь привозили з Візантії і Болгарії, пізніше з'явилися і власні. Найвідомішою іконописною майстернею в кінці XI – на початку XII ст. була Печерська. Тут творив уже згадуваний Алімпій, який навчався у Константинополі. Рештки іконописних майстерень виявлено також під час розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, а також у Новгороді. Іконопис був підпорядкований суворим канонам. Не кожен художник мав право писати ікони. Митець мав спершу пройти спеціальну духовну підготовку, бути вірним послідовником православної віри, добре вивчити канони (правила) та символіку цього виду образотворчого мистецтва. Особливого значення іконописці надавали кольору: білий і золотий символізували світло, перемогу, радість; чорний – горе; червоний – муку, біль, пролиту кров; синій і блакитний – колір неба, святості, вічного плину часу; зелений – юність і силу. Символіка кольорів була розроблена християнськими мислителями і на багато століть стала правилом для іконописців. Давні українські майстри опановували мову кольорів і вміли тонко нею послуговуватися для вираження тих чи інших почуттів.

Ще одним видом образотворчого мистецтва, що був тісно пов'язаний з архітектурою, вважається *рельєфна скульптура* (різьба по каменю). На відміну від католицької, православна традиція не заохочувала скульптурних зображень святих (через об'ємність круглої скульптури, оскільки православний художній канон передбачав обов'язкову площинність зображення з метою підкреслення безтілесості біблійних образів). Тому кам'яне різблення виконувало функції орнаментального оздоблення, у застосуванні якого стародавні майстри досягли великої вправності, творчо використовуючи тваринні й рослинні мотиви. Серед пам'яток художньої різьби по каменю, що прикрашали храми і палаци, найбільшу увагу привертають різьблені плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу. Одинадцять таких плит збереглося на хорах Софії Київської. Вони вкриті вишуканою художньою різьбою рослинно-геометричного орнаменту, доповнену геральдичними зображеннями орлів і

риб. Цікавою пам'яткою давньоруської пластики є барельєф, на якому зображена Богоматір-Одигітрія (з дитям на руках). Його знайшли в руїнах Десятинної церкви, як вважають дослідники, він був виготовлений місцевим майстром для оздоблення її фасаду.

Осібним видом мистецтва Київської Русі була *книжкова мініатюра*, поява і розвиток якої пов'язані з поширенням писемності та книг. Цей вид живопису був прикрасою давньоруських рукописних книг. Книгу на Русі любили і шанували. Рукописні книги були дуже дорогими, їх переплітали в міцні оправи з металевими замками, прикрашали численними ініціалами, заставками, мініатюрами. До наших днів збереглося кілька рукописних книг XI – XII ст., переписаних та оздоблених київськими майстрами. Найдавніша з них – **“Остромирове Євангеліє”**, написане у 1056-1057 рр. “Виконував” цю книгу диякон Григорій. Це урочистий, великий фоліант, написаний на пергаменті гарним урочистим шрифтом – так званим уставом. Переписано її з болгарського оригіналу, прикрашено численними ініціалами, заставками та трьома великими, на весь аркуш, мініатюрами із зображенням євангелістів Іоанна, Марка та Луки.

Для мініатюри Стародавньої Русі характерна площинність, графічна манера письма. Часто зустрічалися силуети храмів, геометричний і стилізований рослинний орнамент. Орнамент також пов'язаний з мотивами ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва. Заставки оточені численними зображеннями людей, тварин, птахів.

Найпоширенішим видом мистецтва Київської Русі було *декоративно-ужиткове мистецтво*. Воно охоплювало всі верстви населення і тому увібрало в себе і місцеві багатовікові традиції, і народні риси, і стилістичні тенденції світового художнього процесу, оскільки Київська Русь вела широкий торговельний та культурний обмін з іншими народами. Найрозвиненіші види декоративно-ужиткового мистецтва давньоруської держави: *металообробка, гончарство, дереворізьблення, кісткорізьблення, ткацтво, склоробство*.

Металообробка включала в себе ювелірне ремесло та художнє литво. Давньоруські ювеліри були надзвичайно майстерні. Дуже досконалими виявилися такі техніки ювелірного мистецтва, як *чернь* (чорні або темно-сірі зображення, нанесені на метал – золото чи срібло – шляхом гравірування і заповнення заглиблених ліній спеціальним сплавом), *зернь* (дрібні золоті або срібні кульки діаметром 0,4 мм напаявалися на орнамент, що прикрашав ювелірні вироби), *скань* (орнаменти з найтоншого скрученого дротика) та *перегородчаста емаль* (заповнення різнокольоровими емаллями проміжків між металевими перегородками, напаяними реброб на поверхню металу). Існувало не лише багато ювелірних технік, а й велика кількість типів ювелірних виробів, де ці техніки використовувались: діадеми, пікторалі, опліччя, наручні браслети, дукачі, колти. Ці ж техніки використовувались і в оздобленні декоративно виготовленого посуду, предметів князівського побуту тощо.

Не менш розвинуте було й художнє ливарство. Давньоруські майстри відливали безліч різноманітних предметів – від малесеньких гудзиків до великих панікадил-хоросів і церковних дзвонів.

Майстри Київської Русі порівняно рано оволоділи технікою склоробства, майолікової кераміки. Цьому сприяло широке будівництво кам'яних будівель, для внутрішнього опорядження яких використовували смальту, керамічні плитки, покриті різнокольоровою поливою. Як вважають спеціалісти, давньоруські ремісники знали вже й секрети кришталю.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі була різьба по дереву і кості. Різьбляри по дереву прикрашали фасади зрубних будівель, одвірки, речі домашнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була плоскою, орнамент геометричний, рідше – рослинно-геометричний. Різьба по кості давньоруських майстрів здобула широке міжнародне визнання. Особливо славилися різьблені шкатулки, образки, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахові і шашкові фігури. Вони оздоблені геометричним і рослинним орнаментом, на деяких із них зустрічаються майстерно вирізані голови фантастичних звірів, сюжетні композиції.

Вироби художнього ремесла Київської Русі відзначалися високим технічним і технологічним рівнем, користувалися попитом не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку. Речі, що вийшли із майстерень Києва, Новгород, Галича, Чернігова та інших давньоруських міст, зустрічаються під час археологічних розкопок практично в усіх європейських країнах.

6. Особливості музичного мистецтва. Музичне мистецтво східних слов'ян доби Київської Русі досягло високого рівня. Про це свідчать фольклорна спадщина, давньоруський культовий спів, музика княжого двору, ратна (військова) музика. В усній народній традиції важливе місце посідали ігри, календарні та родинно-побутові пісні, похоронні плачі й голосіння. Плин часу зумовлював нові народнопісенні жанри. Серед них найзначніший – билинний епос, що активно розвивався у X - XI ст. У билинах у художньо-поетичній формі відбивалась боротьба народу за незалежність, втілювалися патріотичні ідеї, уявлення про героїв-богатирів, наділених мудрістю, силою, красою. Такими є билинні герої Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попойч, Микула Селянинович. Історія зберегла також імена народних співців билин – Бояна, Митуси, Ора, згадки про яких зустрічаються у “Слові о полку Ігоревім”, Іпатіївському літописі та ін. Носіями народного мистецтва були скоморохи. Ці обдаровані виконавці-імпровізатори поєднували якості актора, танцюриста, співака, музиканта-інструменталіста, акробата. Вони були постійними учасниками народних свят, розваг, урочистих подій; нерідко їх запрошували до боярських та княжих дворів. Лише церква негативно ставилася до цих “веселих молодців” як їх називали у ті часи. Цікавою є музика княжого двору. За свідченням істориків, починаючи з середини X ст. прийоми іноземних послів проходили під музичний супровід. Цей звичай запровадила княгиня Ольга, яка під час свого перебування у Константинополі 945 р. була вражена грою на різних інструментах, зокрема органу. Ймовірно, саме з того часу орган поширюється на Русі. Князі утримували при дворі професійних музикантів-інструменталістів, співаків, танцюристів. Учасниками князівських розваг, свят у княжих палатах були співці – сказителі билин, скоморохи. Музика супроводжувала ратні походи княжих бойових

дружин. Головну роль тут відігравали духові та ударні інструменти. Взагалі у часи Київської Русі широкою популярністю користувалися *струнні смичкові інструменти*, зокрема гудок, смик; *щипкові* – лютня, гуслі, псалтир; *духові* – роги, труби, сурми, свистки, сопілки, дудки, жалійки, волинки, органи; *ударні* – бубни, тарілки, дзвіночки, брязкальця. Важливу роль відігравали церковні дзвони, які сповіщали про наступ ворога, пожежу, скликали людей на віче.

У культурно-мистецькій спадщині Київської Русі чільне місце посідає церковний спів. Давньоруські одноголосні наспіви називалися *знаменним розспівом*. Він був запозичений з Візантії і збагачений народнопісенними традиціями східних слов'ян. Основою знаменного розспіву стали “гласи” – хорові монодії, де мелодія наближалася до речитації. Знаменний розспів був чисто вокальний, без супроводу. У Київській Русі з'явилися центри навчання співу. Це, зокрема, великий хор та школа при Десятинній церкві, двір *деместиків* – сапіваків-солістів, що були одночасно диригентами й учителями співу. Важливу роль у формуванні й поширенні музичної традиції відігравав Києво-Печерський монастир. Серед відомих майстрів церковного співу слід назвати деместика і піснетворця Стефана. Багата й різноманітна спадщина часів Київської Русі стала міцним підґрунтям для формування професійної музичної культури українського народу.

7. Внесок Київської Русі у розвиток світової культури.

Київську Русь, освоївши кращі досягнення народів східних слов'ян, протягом XI – XII ст. вибудувала самобутню і високу культуру, яка посіла визначне місце серед культур країн Європи та Азії. Численні археологічні знахідки та писемні джерела свідчать про самобутність культури Київської Русі і спростовують твердження окремих науковців про іноземні впливи на неї, які особливо були популярними серед вчених у XIX і на початку XX ст. Високий освітній рівень киеворусичів підтверджується великою кількістю писемних пам'яток і написів на пряслицях, холодній зброї, берестяних грамотах, а також графіті (написи на стінах) у Софії Київській та Новгородській. За Володимира та Ярослава працювали школи. Народилася й утвердилася любов до книги,

утворюються майстерні для переписування та оздоблення книги. Виникають бібліотеки. Київські князі були високоосвіченими людьми – “книголюбцями”. Так, Ярослав Мудрий, за свідченням літописця, “почитая часто в день і в ноци”, був палким прихильником книги. На основі багатой фольклорної традиції розвивається оригінальне письменство (художня література, повчання, ораторська проза, літописи, агіографія). Разом з народом і в народі жили обрядова усна творчість, казки, історичні перекази, легенди, ліричні пісні, прислів'я, приказки, загадки та ін. Майже у первозданному вигляді до нас дійшли високі взірці обрядової поезії – колядки та щедрівки. Широко побутувала в Київській Русі перекладна література: філософські та богословські трактати, апокрифи, романи і повісті, історичні хроніки та вибране з них, так звані Ізборники. Вони істотно розширювали кругозір та світосприйняття давньоруського читача. Із прийняттям християнства витісняється традиційна дерев'яна архітектура, на зміну їй приходить мурована, візантійського типу, яка частково увібрала в себе традиції будівничих Русі. Із кам'яним зодчеством приходить на Київську Русь монументальний живопис – фрески та мозаїки, з'являється іконопис. Високого рівня розвитку досягло декоративно-ужиткове мистецтво. Вироби майстрів Київської Русі були популярними не тільки на батьківщині, а й за її межами. Це переважно вироби із золота: намисто, колти, ланцюжки, сережки, діадеми, браслети, фібули, персні та ін.

Культурний розвиток Київської Русі створив родючий ґрунт, на якому пізніше постали різноманітні у своїх проявах і самобутні за характером культури українського, російського й білоруського народів. На українських землях саме демократичні тенденції давньоруської культури знайшли найбільш сприятливі умови для подальшої еволюції. Ці тенденції були тісно пов'язані з патріотичною боротьбою за національну самобутність вітчизняної культури, що стала тотожною боротьбі за рідну мову, православну віру, соборну державу.

Питання для самоконтролю:

1. Які першовитоки має культура Київської Русі?
2. Як сприймали русичі процес християнізації?
3. У чому суть світоглядного синкретизму, що утвердився після прийняття християнства у Київській Русі?
4. Розкрийте роль християнізації Русі для її подальшого культурного розвитку.
5. На які два види поділялася писемна література часів Київської Русі?
6. Охарактеризуйте основні жанри давньоруської оригінальної літератури.
7. Назвіть три основні види загальноосвітніх навчальних закладів, що існували на Русі у X – XII ст.
8. Який новий вид архітектури з'явився на Русі після прийняття християнства?
9. Назвіть види образотворчого мистецтва Київської Русі.
10. Охарактеризуйте техніки фрескового та мозаїчного образотворчого мистецтва.
11. Які види декоративно-ужиткового мистецтва набули високого рівня розвитку та поширення на Русі?
12. Які види музичного мистецтва можна виділити за часів Київської Русі?

ТЕМА7: УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО (СЕРЕДИНА XVII – КІНЕЦЬ XVIII СТ.)

ПЛАН:

1. Особливості українського бароко
2. Освіта і наука
3. Література
4. Архітектура
5. Образотворче мистецтво
6. Музика і театр

Ключові терміни та поняття: бароко, рококо, народні училища, колегіуми, академія, полемічна література, емблематична та панегірична поезія, акровірші,

фігурні, «раки», драма, козацькі літописи, байка, іконостас, портрет-парсуна, ктиторський портрет, народна картина, дума, партесний спів, шкільний театр, мораліте, інтермедія, вертеп.

Обовязковий перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва України періоду:

Українські землі в першій половині XVII ст.

Архітектура

1. Ансамбль Кафедрального костелу у Львові: каплиця Боїмів. 1609 - 1617.
2. Замок у Підгірцях (Львівська обл.). 1635 - 1640.
3. Іллінська церква в Суботові. 1653.

Образотворче мистецтво

1. Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного з книги "Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного". 1622.
2. Портрет князя Криштофа Збараського. Після 1622.

Українські землі в 1660-х - 1680-х роках

Архітектура

1. Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. 1679 - 1689.
2. Покровський собор у Харкові. 1689.

Образотворче мистецтво

1. Портрет Богдана Хмельницького В. Гондіуса. Середина XVII ст.
2. Ікона "Покров Богородиці" (з портретом гетьмана Богдана Хмельницького). Перша половина XVIII ст.

Українські землі наприкінці XVII - у першій половині XVIII ст.

Архітектура

1. Оборонна синагога в Жовкві. 1692 - 1698.
2. Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві. 1696 - 1701.
3. Преображенська церква у Великих Сорочинцях. 1732.

Образотворче мистецтво

1. Ікона "Вознесіння Христове" з іконостасу церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський. Й. Кондзелевич.
2. Гравюра "Іван Мазепа серед своїх добрих справ". 1706. І. Мигура.

Українські землі в другій половині XVIII ст.

Архітектура

1. Собор святого Юра у Львові. 1746 - 1762.
2. Андріївська церква у Києві. 1747 - 1757.
3. Ратуша в Бучачі. 1751.
4. Покровська церква в Києві. 1766.
5. Троїцький собор у Новомосковську. 1773 - 1778. Майстер Я. Погребняк.
6. Успенський собор Почаївської лаври. 1771 - 1783.
7. Палац Кирила Розумовського в Батурині. 1799 - 1803. Сучасний вигляд.

Скульптура:

1. Скульптурна група святого Юрія змієборця на фасаді собору святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель.

Розвиток культури України другої половини XVII– кінця XVIIIст. відбувався у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за незалежність та державність. Головну роль у цій боротьбі відіграло запорізьке козацтво, яке в боротьбі зі своїми сусідами вибороло фактичну незалежність України. Ця доба характеризується, з одного боку, розквітом української культури в період гетьманування Івана Мазепи, з іншого – її нищенням російським царизмом після ліквідації Запорізької Січі у 1775р. і створенням умов, за яких вона втратила ідентичність і пристосовувалась до російських зразків.

1. Особливості українського бароко

(італ. Вароссо – дивний, химерний) є важливим періодом всієї загальнолюдської культури XVI – XVIII ст. Це перехід від доби Відродження до нової якості світосприймання, мислення, творчості. У західноєвропейській культурі бароко прийшло на зміну Відродженню, заперечуючи певною мірою його духовні відкриття. Ренесансному світобаченню, що опиралося на безмежну віру у розумність і логічність світу, його гармонійність, в те, що людина є мірою всіх речей протиставлялося світобачення, сповнене відчуттям трагічної суперечливості людини і світу, в якому вона посідає зовсім не провідне місце, а розчиняється у його багатоманітності, підпорядковується середовищу, суспільству, державі. Колишній красі тепер протиставляють силу, спокою – рух, гармонії – боротьбу. Тому й українському бароковому мистецтву притаманні прагнення неможливого й песимізм; пафос боротьби і перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро, а смерть сильніша від життя; звеличування слави і смуток, образа за людей, які перебувають в полоні марнославства.

У Західній Європі бароко було дворянським стилем і переважно світським мистецтвом. Воно набуло розвитку насамперед у тих країнах, де перемогли феодальні сили й католицька церква – це Італія, Іспанія, Португалія, пізніше – Німеччина, Австрія, Англія, Скандинавія. Серед країн православно-слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найбільшого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського і російського, *українське бароко не було аристократичним* стилем. Певні елітарні мотиви спостерігаються лише в літературі українського бароко, а всі інші види мистецтва бароко безпосередньо пов'язані з народною творчістю і народною свідомістю. Отже, *бароко – це художній стиль, що характеризується декоративною пишністю, динамічними, складними формами й живописністю*. Стиль українського бароко поширився на всі види мистецтва: літературу, архітектуру, скульптуру, живопис, графіку, музику. Українському бароко притаманні ті самі зовнішні ознаки, що й західноєвропейському: динамічність форм, нерівність та розірваність ліній, потяг до вияву внутрішнього руху та драматизму, широке використання декоративних

оздоблень, символічних та алегоричних образів. Однак українське бароко має власні духовні витoki. Великий вплив на його формування мали народне мистецтво, народні естетичні смаки та ідеали. Величезне бажання українського народу до самоутвердження попри вкрай несприятливі історичні обставини сповнило твори мистецтва життєрадісним, піднесеним настроєм.

2. Освіта і наука

Розвиток освіти і наукових знань в Україні другої половини XVII – кінця XVIII ст. є яскравим свідченням духовного прогресу українського народу. Іноземці, які бували на Україні, були вражені освіченістю українського народу. Так, сирійський дякон Петро Алеппський, який у 1653 р. мандрував Україною, писав: «Люди вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії...», по всій козацькій землі... спостерігали ми давній та гарний факт – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх жонок та дочок уміють читати та знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти». В Україні функціонувала широка мережа початкових шкіл, народних училищ, гімназій і середніх спеціальних навчальних закладів (колегіумів), у яких навчалися діти старшини, шляхти і духовенства, а також заможних прошарків міщан, козаків і селян.

У Лівобережній та Слобідській Україні у 80-х рр. XVIII ст. з'явилися *народні училища*, які поділялися на головні і малі. Головні училища мали чотири класи і призначалися для дворян. Вони були відкриті у Києві, Чернігові, Харкові, Катеринославі й інших містах. У цих навчальних закладах учні вивчали основи граматики, арифметики, Святого Письма, малювання, загальні розділи російської та європейської історії, географії, фізики, архітектури. Малі училища мали два класи, тут навчалися діти купців, заможних міщан, урядовців. Учні навчали читання, письма і лічби. На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли братські школи. Однак порівняно із попереднім

періодом вони поступово втрачали провідну роль у розвитку освіти. Діти шляхти навчалися в єзуїтських та василіанських школах.

Важливе значення для розвитку освіти в Україні мала діяльність *колегіумів* – середніх навчальних закладів, в яких здійснювалась підготовка служителів релігійного культу, службовців державних установ, учителів початкових класів. У колегіумах здобували освіту переважно діти старшини, духовенства, заможних міщан і козаків. У 1700 р. у Чернігові було відкрито *Малоросійський колегіум*, у 1721р. Заснований *Харківський*, а у 1738р. – *Переяславський колегіуми*. Важливим центром культурно-освітнього життя була *Києво-Могилянська академія*. За 150 років існування цього навчального закладу тут здобули освіту близько 25 тисяч українців. Серед вихованців академії – відомі письменники І. Гізель, Л. Баранович, Т. Сафонович, Д. уптало, А. Радивиловський, історики П.Симоновський, В.Рубан, М.Бантиш-Каменський, М.Берлінський, математик І.Фальковський, медики Н.Амбодік, М.Тереховський, І.Полетика, художники Д.Левицький, Д.Галяховський, Л.Тарасевич та інші. Завдяки потужній фінансовій підтримці гетьмана І.Мазепи Києво-Могилянська академія на початку XVIII ст. стала одним із провідних науково-освітніх центрів православного світу. В цей період в ній щороку навчалось 2 тисячі студентів, переважно діти української шляхти, старшини, духовенства, заможних міщан і козаків. Іноді до неї потрапляли діти селян та міської бідноти. Науково-просвітницька діяльність професорів Києво-Могилянської академії сприяла розвитку духовної культури українського народу. Так, деякі дослідники вважають, що відомий «*Синопис*»(1674)– короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVIIст., що використовувався як офіційний підручник, написав *Інокентій Гізель*. Книга набула поширення не лише в Україні та Росії, а й за кордоном, зокрема в грецькому і латинському перекладах.

Значним осередком освіти і науки в західноукраїнських землях був *Львівський університет*, відкритий у 1661 р. В університеті функціонували чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання здійснювалося

латинською мовою. Австрійське панування, що розпочалося у 1772р. спричинило певні зміни в університеті. Було дозволено створити окремі кафедри, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіум Рутенум). У 1787р. в університеті почали викладати українську мову. Однак викладання усіх дисциплін в університеті здійснювалося лише німецькою або польською мовами. Із 1790р. його діяльність контролювала австрійська урядова установа, що займалася питаннями освіти. Навколо Львівського університету згуртувалися відомі вчені того часу – історик К. Несецький, математики Ф.Гродзіцький і Т.Секержинський, відомий освітній діяч і письменник Р.Пірамович, громадський діяч, письменник, філософ І.Красіцький. Університет підтримував зв'язки з навчальними закладами України – Києво-Могилянською академією, Чернігівським, Харківським і Переяславським колегіумами.

Поруч з історичними дослідженнями українські вчені також займалися складними питаннями астрономії, математики, медицини, географії. Так, І.Галятовський здійснив спробу пояснити причину таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка. Є.Славинецький переклав слов'янською мовою посібники з астрономії Везалія, зокрема його книгу «Космографія», за якою навчалися у медичних колегіумах. Ф. Прокопович створив курс лекцій з арифметики та геометрії для вихованців Києво-Могилянської академії.

У XVIIIст. набула розвитку *медицина*. Українські лікарі почали пошуки засобів і методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін увів віспощеплення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Відомий епідеміолог Д.Самойлович здійснив опис епідемії чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці 1784р., і виклав методи її запобігання. Його праця про боротьбу з чумою вийшла французькою і німецькою мовами. Д.Самойловича обрали своїм членом 12 академій світу. У 1795р. Н.Амбодик-Максимович видав перший вітчизняний підручник з ботаніки. Учений також створив перший класичний спеціалізований посібник «*Врачебное веществословие, или описание целительных растений*».

3. Література

У другій половині XVII –XVIIIст. значного розвитку набула література. Серед її характерних рис цього періоду дослідники відзначають збереження зв'язку літератури з релігійним світоглядом; література поступово ставала самостійною цариною творчості; все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення; головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури, що розвивалися під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов. Література вказаного періоду була різножанровою і різноманітною за тематикою. Продовжувала розвиватись *полемічна література*–

трактати, діалоги, диспути, памфлети. Їх створювали церковні діячі, письменники, вчені, зокрема Л.Баранович, Т.Сафонович. У своїх дискусіях полемісти порушували не лише теологічні, а й філософські, соціально-політичні проблеми. Серед творів полемічної літератури особливо відзначаються «Бесіда» І.Галятовського і «Нова міра старої віри» Л.Барановича. Поруч із цим набула розвитку іораторсько-проповідницька проза. Твори Л.Барановича («Меч духовний»(1666),«Труби словес проповідних»), І.Галятовського («Ключ розумення»(1569),«Наука або способ зложення казання»(1659), А.Радивиловського («Огородок Марії Богородиці»(1676),«Венец Христов»(1688), С.Яворського, Ф.Прокоповича, Г.Кониського, досягли високого мистецького рівня. У творах

ораторсько-проповідницької прози головним було роз'яснення християнської догматики і моралі. У проповідях давалася висока оцінка добродійним діям людей – вірності ідеям православ'я, прагненню до миру, злагоди та спокою. Поруч із цим у них викривалися людські вади: заздрість, підступність, зрадливість, лицемірство, невдячність, жадоба, моральна розпуста.

Значного розвитку в літературному бароковому процесі набула українська *віршована поезія*. Авторами віршів були церковні ієрархи, священники та ченці, вчителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, селяни. Поезія другої половини XVII–XVIII ст. була різножанровою і різноманітною за змістом. Існувала релігійно-філософська, елітарно-міфологічна, шляхетська, панегірична (поезія хвалебного змісту), міщанська, громадсько-політична, історична, лірична, гумористично-сатирична поезія, що поєднувалася з народною пісенністю. Вітчизняні дослідники визначають характерні риси поетичних творів: «силабічний (рівноскладовий вірш), широке використання античної міфології та символіки, вигадливі поетичні образи та віршові структури, наповнення християнськими мотивами».

У XVI ст. великого поширення набули вірші *емблематичні* та *панегіричні*, а також поезія, в якій автори виявляють високу техніку версифікації. Це вірші, що мали різні примхливі форми – у вигляді хреста, вази, яйця, півмісяця; *акровірші*, в яких у перших літерах кожного рядка чи строфи подано ім'я автора, *фігурні* – вірші, в яких ім'я автора вміщено у найрізноманітніших формах, *раки* – вірші, які можна читати зліва направо і справа наліво. Відомими поетами того часу були *Іван Величковський*, автор емблематичних збірок «*Млеко*», «*Зегар*» та збірки епіграм; *Климентій Зінов'єв*, *Дмитро Туптало*, *Стефан Яворський* та ін.

Кінець XVII – початок XVIII ст. учені вважають останнім періодом розквіту народних дум та пісень про «козацьку славу». Після поразки І.Мазепи під Полтавою розвиток дум припинився. Занепад козацького життя спричинив занепад героїчного епосу. Проте самі думи ще довго були популярними серед народу. Особливого розвитку

у вказаний період набула *драма*. У цьому жанрі працювали Д. Туптало, Ф.Прокопович, Г.Кониський та ін. Існували драми різдвяні, великодні, про святих «*Про Олексія, чоловіка Божого*», (1673), на теми моралі («*Царство природи людської*», (1698), історичні, зокрема з української історії. Драма «*Про Олексія, чоловіка Божого*» стала дуже популярною, тому що в ній були побутові сцени з народного життя.

У другій половині XVII першій половині XVIIIст. відбувається розквіт *історично-мемуарної прози*. Окрім згаданого вже «Синопису» І. Гізеля слід також згадати «*Густинський літопис*» невідомого автора, який переписав монах Густинського монастиря біля Прилук М. Лосицький. У літописі описуються події від найдавніших часів у історії України до кінця XVст. Центральне місце в історичній літературі займають три фундаментальні козацькі літописи: «*Літопис Самовидця*», літописи гадяцького полковника *Григорія Граб'янки* та канцеляриста Війська Запорізького *Самійла Величка*. Дослідникам не вдалося остаточно встановити авторство «Літопису Самовидця». Серед істориків існує думка, що Самовидцем міг бути Роман Ракушка-Романовський – громадський діяч часів Руїни. В усіх трьох літописах описано історичні події, що відбувалися в Україні з 1648р. до початку XVIIIст. Історію України автори розглядають у взаємозв'язках з історією сусідніх народів Польщі, Туреччини, Росії, Румунії й Угорщини. В усіх козацьких літописах є одна особливість. *Літописці відтворюють дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути за їх уявою*. Про це влучно сказав І.Франко: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб'янки, Величка і їх наступників і компіляторів таких, як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т.п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед ними правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище

дуже цінне, здібне будити запал у народу: аж у ХІХ віці ми значення для національного формування наших політичних грандіозна конструкція конструкція більше літературна, була... головною заслугою літописів».

широких масах побачили його відродження і ідеалів... Отся Хмельниччини, аніж історична, козацьких

Величезна роль в історії культури народу та літератури зокрема видатному українському мислителю, гуманісту,

українського належить філософу, просвітителю,

письменнику, педагогу, музиканту **Григорію Савичу Сковороді** (1722–1794). Митець народився у сім'ї малоземельного козака в с. Чорнухи на Полтавщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, майже три роки співав у придворній капелі в Петербурзі. Згодом відвідав країни Європи – Німеччину, Словаччину, Польщу, Італію, Австрію, Угорщину.

У 1751р. Г.Сковорода повернувся на батьківщину. Досить довго працював домашнім вчителем, а пізніше викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Однак світська і церковна влада переслідувала Г.Сковороду за його філософське вчення, що розходилося з офіційними концепціями православної церкви. Тому у 1769р. він остаточно залишив педагогічну роботу і став мандрівним філософом.

Символом життя Г.Сковороди була теза: *«Світ ловив мене, та не впіймав»*. Багатогранна творчість Г.Сковороди є останньою ланкою переходу від давньої української літератури до нової. Письменник написав 30 байок, об'єднаних у збірку *«Басни харьковскія»*. У них виражений протест проти соціального гніту, високо

оцінюються моральні якості людини: чесність, доброта, працьовитість, скромність, природний розум, засуджується гонитва за чинами, високими титулами.

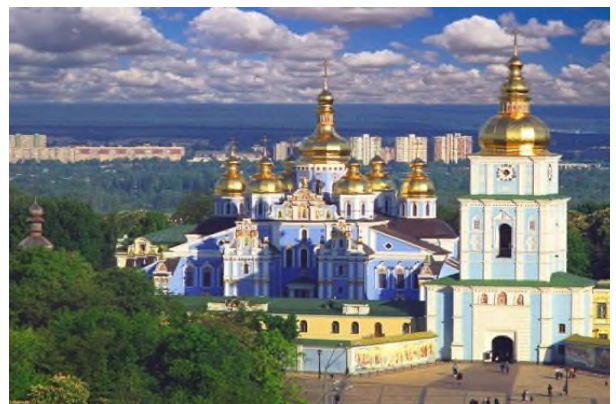
Г.Сковорода фактично завершив українську байкову традицію XVII–XVIIIст. і вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку. Окрім збірки байок Г.Сковорода написав ще близько двох десятків поезій, найкращі з яких об'єднані в збірці «*Сад божественних пісень*». Своєю поетичною творчістю митець завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силабо-тонічне. Найкращі поезії Г.Сковороди ще за життя поета стали народними піснями.

Самобутня творчість Г.Сковороди є видатним досягненням української культури XVIIIст. У ній відображено протест проти тиранії, несправедливості й насильства над людською особистістю, набули подальшого розвитку ідеї гуманізму та Просвітництва. Г. Сковорода завершив давній період розвитку української літератури і став предтечею нової української літератури.

4.Архітектура

Найбільш яскраво стиль українського бароко виявився в архітектурі. Його характерними ознаками є багатство і пластичність форм, світлі потиньковані стіни, застосування декоративних деталей, ліпних орнаментів, церковних бань цибулястої та грушоподібної форми.

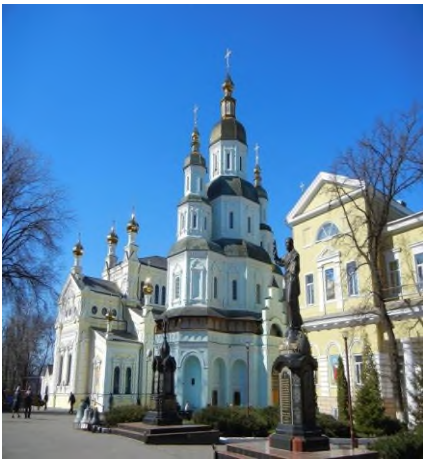
На формування українського бароко в архітектурі мали вплив два чинники – давні традиції мурованого будівництва, започаткованого в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип споруд виник у результаті об'єднання тринефної церкви, що здавна пристосована до літургічних потреб східної обрядовості, із західноєвропейською базилікою. До таких споруд належать великі

Михайлівський Золотоверхий собор

церкви в Бережанах, *Троїцька церква* в Чернігові, *собор Мгарського монастиря* поблизу Лубен, *Михайлівський Золотоверхий собор*, *Михайлівська церква* Видубицького монастиря. Хоч у цих спорудах переважають західноєвропейські впливи, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набувають оригінальних форм, що пов'язані з народним мистецтвом.

Іншим типом є споруди, на зведення яких впливали давні традиції українського дерев'яного будівництва. Це тридільні та п'ятидільні храми із трьома й п'ятьма банями. До трибанних церков із тридільним заложенням належать *Покровський собор* у Харкові, дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші споруди в Сумах, Богодухові та ін.

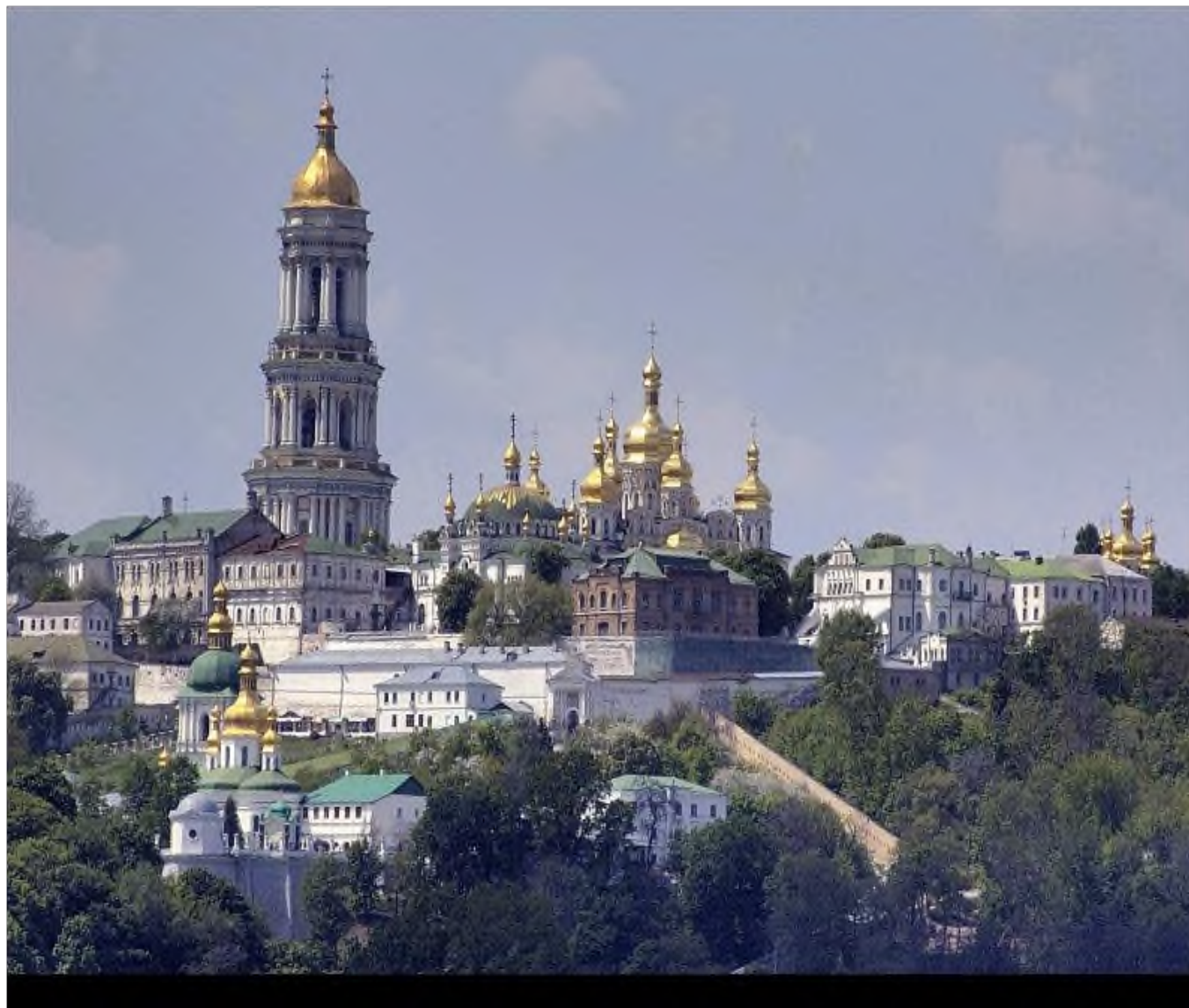

Покровський собор у Харкові

Провідним типом споруд в архітектурі українського бароко стає так званий козацький собор – п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами. До таких споруд належать *Миколаївський собор* в Ніжині, *Георгіївський* – у Видубицькому монастирі, *церкви Усіх Святих, Воскресіння, Петра та Павла* Києво-Печерської лаври та ін.

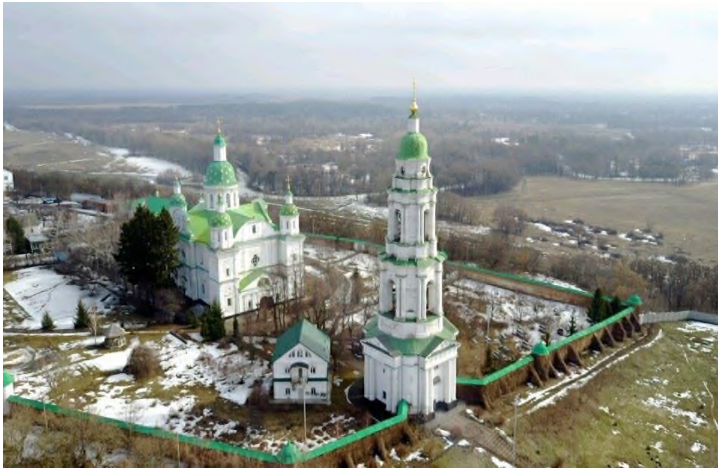
Окрім нових споруд, у XVIIст. на кошти козацької старшини були перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, церкви Києво-Печерської лаври. Фасади храмів були оштукатурені й декоровані, більш складної форми набули куполи соборів.

Особливого розквіту будівництво досягло в період гетьманування І.Мазепи, який був великим меценатом і засновником низки пишних храмів. Д.Антонович називав добу І.Мазепи другою золотою добою українського мистецтва після доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Саме в період його гетьманування в архітектурному будівництві визначилися два напрями: один українізував західноєвропейську барокову традицію, а інший надавав барокового вигляду українській архітектурній традиції.

Таким чином, взаємодоповнення і взаємозбагачення світової та національної мистецьких традицій витворили феномен українського архітектурного бароко. Завдяки І.Мазепі були зведені величні храми у Києві: Братського та Микольського монастирів,

церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, там же збудував Економічну браму з церквою над нею. Дослідники нарахували 12 храмів, що збудовані І.Мазепою у 1690–1705роках та завершені після його смерті. До того ж налічується до 20 храмів, які реставрував І. Мазепа. Це Софія Київська, Михайлівсько-Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церкви в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир.

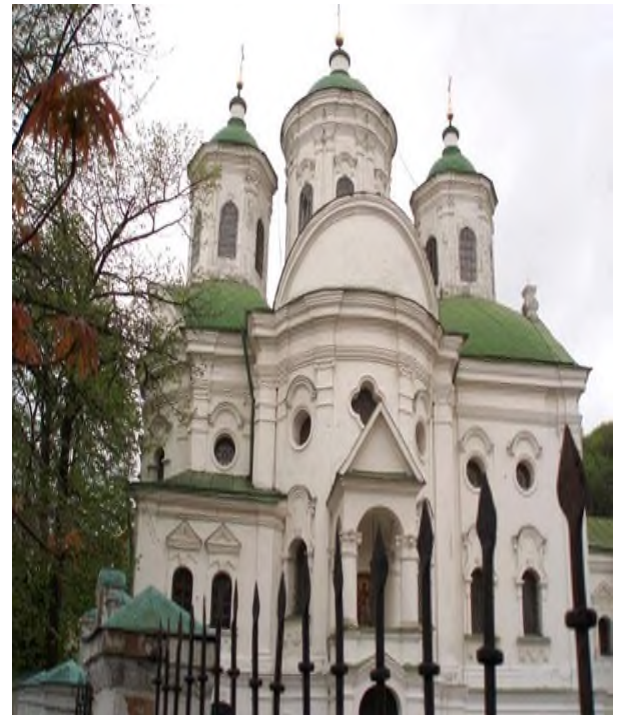
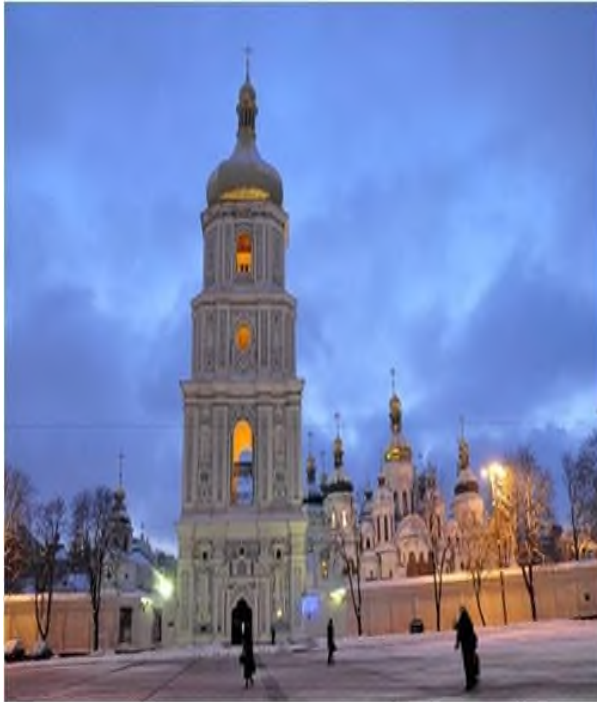

Дослідники зазначають, що ніхто не міг зрівнятися з І.Мазепою в справі церковного будівництва. Його заслуги визнавали навіть вороги. Так, Петро I казав, що І Мазепа «великий строитель святым церквам», а старшина в Бендерах, після смерті гетьмана не могла полічити всього, що І. Мазепа

«розкинув і видав ... щедрою рукою побожному намірі на будову церков і монастирів». Риси українського бароко своєрідно виявилися також у цивільному будівництві. Яскравим зразком таких споруд є *житловий будинок* чернігівського козацького полковника *Якова Лизогуба*. Декор фасадів будівлі виконаний з цегли, оцинкований і побілений. Він справляє враження

скульптурної обробки: досить рельєфно на тлі білих стін вимальовуються архітектурні деталі— півколонки, кронштейни, фігурні,

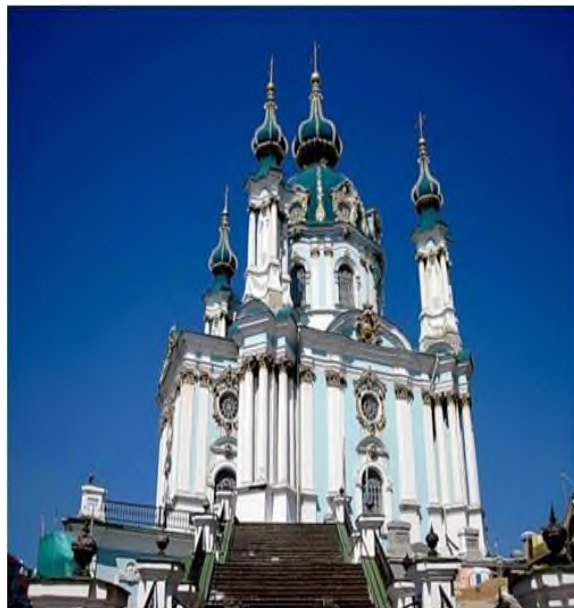
лучкові, трикутні суцільні чи розірвані фронтончики. Дивлячись на архітектурні деталі можна зробити висновок, що автор добре знав європейську архітектуру.

Серед видатних українських архітекторів варто назвати **Степана Ковніра** (1695–1786), який був творцем так званого *Ковнірівського корпусу* та *дзвіниць на Дальніх і Ближніх печерах* Києво-Печерської лаври, *Кловського палацу* у Києві, *Троїцької церкви* в Китаївській пустині поблизу Києва, *церкви Антонія і Феодосія* у Василькові. Відоме також ім'я **Івана Григоровича-Барського** (1713–1785)— автора *Покровської церкви* та *церкви Миколи Набережного* у Києві.

Успішно працювали в Україні й іноземні зодчі. Глибоко зрозуміти суть українського бароко вдалося німцю **Йоганну Готфрїду Шеделю** (1680–1752). Він створив найяскравіші споруди цього стилю: *дзвіниці Києво-Печерської лаври* та *Софійського собору*, які вражають надзвичайною пишнотою ліпного орнаменту, що свідчить про вплив на творчість архітектора народного мистецтва. У *брамі Заборовськог о*

Й.Шедельвдало поєднав багатство декору і триумфальну пишність з ліризмом і задушевністю.

Своєрідністю та неповторністю відзначаються споруди славетного італійського архітектора *Бартоломео Растреллі* (1700–1771). Будівлям митця притаманна елегантність

архітектурних форм, стриманість декору. У Києві за його проектами збудовано *Андріївську церкву*, яка завершувала перспективу головної вулиці міста. Церква невелика за розміром, легка й витончена, а її кольори – блакитний, білий і золотий гармонують із київським небом. Б.Растреллі також створив у Києві Імператорський палац, який пізніше був названий *Маріїнським*. Сьогодні Маріїнський палац використовується для урочистих президентських прийомів. Андріївська церква і Маріїнський палац напрочуд вдало вписалися в природний ландшафт Києва.

У стилі українського бароко зводилися не лише муровані, а й дерев'яні церкви. Це високі, багаточисленні храми, що

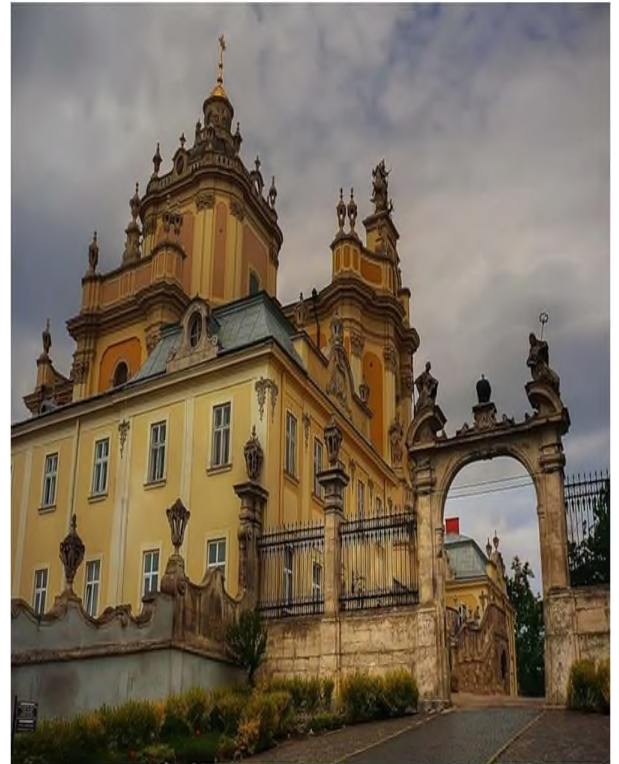
95

мали складні й динамічні форми. Яскравим прикладом таких церков є *Троїцький собор* у м. Новомосковську Дніпропетровської області. Ця складна пірамідальна композиція, виконана з надзвичайно високою

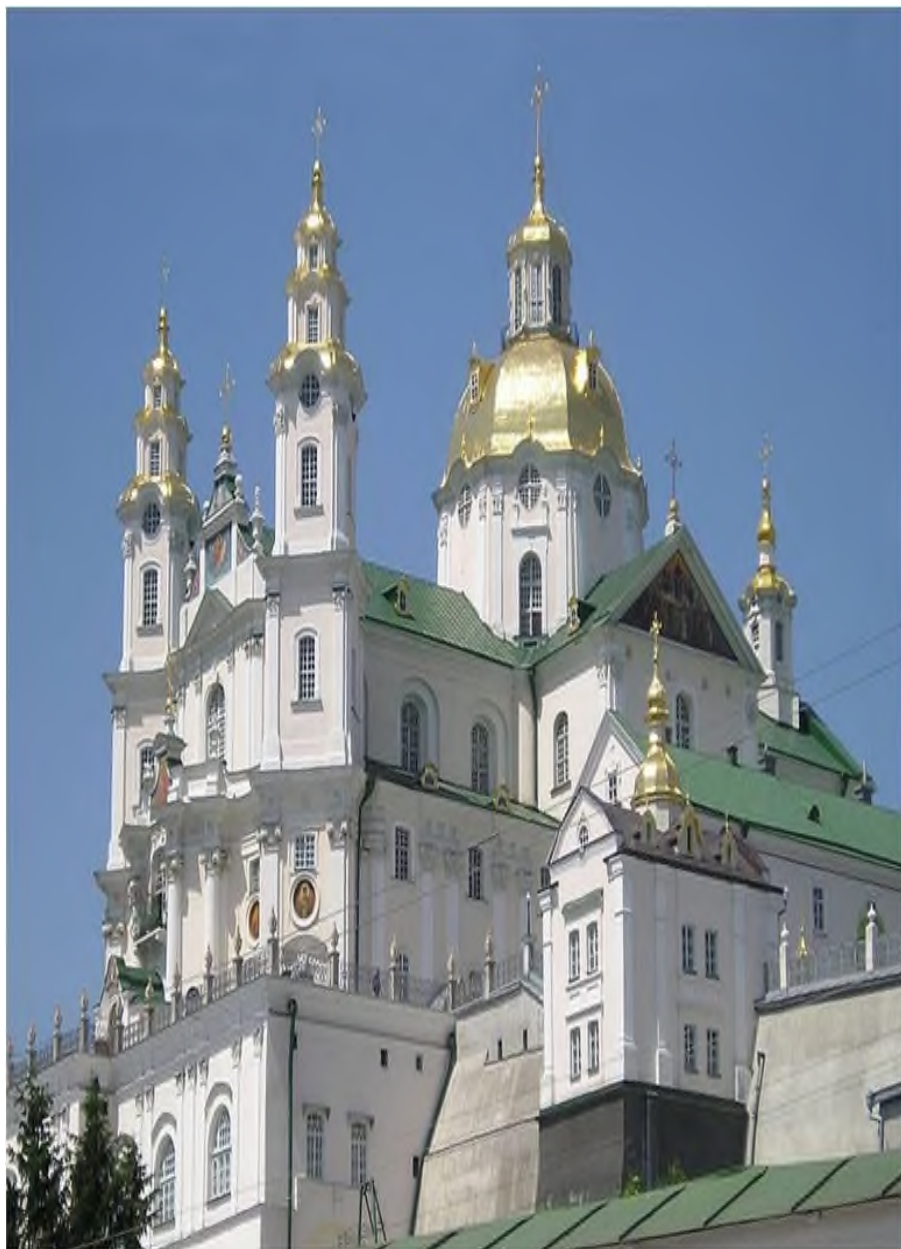
майстерністю, створює враження стрімкого руху, спрямованого вгору, до неба.

На землях Західної України монументальна архітектура цього періоду розвивалася за інших умов. Перебування у складі Речі Посполитої, прийняття унії зумовили зміцнення тут художніх традицій, пов'язаних з католицькою культурою. На Галичині збереглося чимало споруд у стилі пізнього європейського, зокрема польського, бароко. Їх не можна ототожнювати із самобутнім явищем саме українського бароко, що набуло поширення на Придніпров'ї та Лівобережній Україні. Серед найкращих споруд барокової архітектури західноєвропейського зразка варто відзначити *Домініканський костел*, який збудували архітектори *Ян де Вітте* та *Мартин Урбанік*. Чудовою пам'яткою барокової архітектури є *собор Святого Юра* у Львові – велична споруда масивних динамічних форм та ажурних тендітних прикрас. Собор зведено за проектом львівського

архітектора **Бернарда Меретина**. Його творчості притаманні рафінована архітектурна композиція і широке використання монументально-декоративної скульптури – статуй, ваз. В архітектурі собору Святого Юра гармонійно поєднані популярний тоді на Заході

стиль рококо із рисами українського бароко. До визначних пам'яток культури доби бароко належить також величний ансамбль *Почаївської лаври* – одного з найбільших

релігійних осередків України. У другій половині

XVIII ст. барокову традицію доповнив галантний стиль **рококо**. Від бароко цей стиль відрізнявся значною декоративністю. Важкі й грандіозні форми пишного бароко змінила легша, витончена орнаментика ажурових прикрас. Архітектори намагалися використати світські елементи в архітектурних спорудах, існували будови, що мали

перехідні форми: бароко-рококо, рококо-класицизм. До них належать уже згадані Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві, собор Святого Юра у Львові, домініканські костьоли, дзвіниця Києво-Печерської лаври та ін. У стилі рококо також здійснювали внутрішнє оформлення храмів, палаців, житлових приміщень. Примхливість, витонченість, симетричність цього стилю надавали мистецьким творам неповторного колориту.

5. Образотворче мистецтво

У XVIII ст. в Україні відбувається розквіт *скульптури*. Її широко використовували в оздобленні фасадів та інтер'єрів архітектурних споруд. Найбільшого розвитку цей вид мистецтва традиційно набув у Західній Україні. Серед його видатних представників варто відзначити львівського скульптора *Йоганна Пінзеля* (роки народження і смерті невідомі).

Його статуї прикрашають собор Святого Юра у Львові, ратушу в Бучачі. Митець створив багато образів міфологічних і релігійних героїв, серед яких привертає увагу український козак, сповнений високої людської гідності. До спадщини майстра входить багато витворів з дерева, виконаних з віртуозною майстерністю. Фігури ніби перебувають у постійному русі, найнесподіваніших ракурсах. Пози, жести, вирази облич передають бурхливі почуття. У своїх творах скульптору вдалося найвищою мірою втілити дух бароко: динаміку, мінливість, експресію. Творча манера Й. Пінзеля мала значний вплив на розвиток мистецтва скульптури в Галичині та за її межами.

У другій половині XVIIст. в українському образотворчому мистецтві набула розвитку барокова традиція, виникли нові, були переосмислені традиційні сюжети. На їх композиційне вирішення мали вплив зразки західноєвропейського мистецтва – твори Рубенса, графічні альбоми, присвячені темам Старого та Нового Заповітів.

Серед зразків *монументального живопису* тієї доби збереглися фрагменти фресок Троїцького собору Густинського монастиря поблизу Прилук. У цій пам'ятці відображені зміни, що відбувалися у монументальному живописі. Українські митці вирішували нові творчі завдання: опановували засоби реалістичного мистецтва, долали традиційну площинність, намагалися створити ілюзію відкритого простору та руху.

У Києві в першій половині XVIII ст. великі монументально-живописні роботи були здійснені в Успенському соборі та Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах, церкві Миколи Набережного та в інших храмах. Над живописом стін та іконостасів Києво-Печерської лаври працювали майстри лаврської школи, серед яких найбільш відомим був *Алімпій Галик*. Настінні розписи слугували окрасою не лише мурованих, а й дерев'яних церков. Найбільш ранні їх пам'ятки збереглися в Західній Україні. Це розписи храмів Святого Юра та Чесного Хреста в Дрогобичі, Святого Духа в с.Потеличі. У них відобразилися світогляд і художні смаки міщан, селян, ремісників. Ці розписи були виконані в дещо наївній манері народного мистецтва, вони сповнені щирих почуттів. Постаті й обличчя святих та інших персонажів нагадують звичайних українських людей. Дослідники відзначають, що настінні розписи в дерев'яних церквах – це самобутнє явище, що не має аналогів у мистецтві жодного іншого народу .

У *станковому живопису*, як і в попередній період, провідну роль продовжував відігравати *іконопис*. Видатними іконописцями кінця XVII–XVIIIст. були західноукраїнські художники Іван Руткович та Йов Кондзелевич. Їхня творчість

пов'язана з містом Жовква, яке було на той час великим культурним осередком. Живопис жовківських митців характеризується героїзацією й ідеалізацією людини, онтологічною умовністю зображуваного, ефектною видовищністю композиції.

Іван Руткович (1667–1707) був одним із найяскравіших представників Жовківської школи. На його творчість мало вплив тогочасне західноєвропейське мистецтво. Митець, створюючи свої композиції, використовував гравюри німецьких і голландських художників. Деякі ікони майстра—«Христос і Магдалина», «Втеча з Єгипту», «Дорога в

Еммаус», «*Христос у Марії та Марфи*» та інші – більше схожі на світські жанрові картини. На них зображено реальних людей у реальному оточенні, на тлі реальних пейзажів або інтер'єрів, які займаються буденними справами. Ікони відзначаються яскравими, насиченими кольорами; обличчя Христа, Марії та святих на іконах привітні, ласкаві й радісні. Стає зрозумілим, що художник був справжнім життєлюбом і зміг поєднати у своїх творах любов до життя земного з любов'ю до бога.

Творчість **Йова Кондзелевича** (1667–1740) більш класицистична. Головне місце у творчості художника займає образ людини, сповнений глибокого внутрішнього життя і благородної краси. Й. Кондзелевич є автором славнозвісного *Богородчанського іконостасу*, створеного у 1698–1705 рр. для Воздвиженської

церкви Манявського скиту (зараз експонується у Львівському національному музеї). Композиції Богородчанського іконостасу відзначаються високою майстерністю виконання, нестандартністю трактування традиційних сюжетів. Образи іконостасу сповнені високодуховної краси, глибокої внутрішньої зосередженості та величі. У міміці, жестах і позах персонажів розкривається ціла гама почуттів і переживань людей,

що перебувають у різних драматичних ситуаціях (Вознесіння, Успіння). У XVIIIст. найвищого розквіту набув український іконостас. Він став невід’ємним явищем українського бароко, органічним компонентом синтезу мистецтв в українській церкві. В іконостасі представлено різні види мистецтва: живопис, декоративну скульптуру та архітектуру. Характерною

його ознакою є поєднання яскравого живопису із витонченим різьбленням, динамічним рухом архітектурних деталей. Видатною пам’яткою мистецтва є величний *іконостас Спасо-Преображенської церкви* в с.Великі Сорочинці на Полтавщині – резиденції гетьмана Данила Апостола. У згаданий період набув розвитку український *портретний живопис*, що став дуже популярним у середовищі шляхти і козацької старшини. Новим явищем у світському мистецтві став *портрет-парсуна*, що наприкінці XVII ст. зберіг тісний зв’язок з іконописом. Його функція – показати певну особу в усій її красі та значущості. У таких портретах здійснювалася спроба максимально правдоподібно передати риси людини. Однак під впливом іконопису портрети цього періоду певною мірою ідеалізовані. Українські портретисти зображали визначних політичних, культурних діячів та міщан. Типовими ознаками таких портретів були пишне вбрання, поважна поза, промовистий жест рук зображуваних на них людей, родовий герб, парадне оточення. Водночас художники майстерно відтворювали індивідуальні риси та характер своїх героїв.

Улюбленим персонажем художників другої половини XVII–XVIIIст. був славетний гетьман Богдан Хмельницький. Зразком для них слугувала відома гравюра гданського художника Вільгельма Гондіуса, створена за життя гетьмана в 1651р. Своєї черги, Гондіус скористався малюнком голландського митця Авраама ван Вестерфельда, який було виконано з натури. Один із найкращих портретів гетьмана зберігається в Національному художньому музеї України. У мистецькому середовищі та серед

широкого загалу особливої популярності набули також *портрети* гетьманів *І. Самойловича, І. Скоропадського, І. Мазепи*, знаменитих воєначальників *Леонтія Свічки, Семена Сулими*, відомих учених *І. Галятовського, Л. Барановича* та ін.

Вагоме місце у храмовому живописі займав *ктиторський портрет*, це

зображення відомих історичних осіб, які жертвували на будівництво храмів, займалися благодійництвом, князів і царів. Так, на стінах київської церкви Спаса на Берестові було написано портрет митрополита Петра Могили, в соборі Густинського монастиря на Чернігівщині – портрет гетьмана Івана Самойловича, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври – цілу галерею образів князів, гетьманів і царів.

У зазначений період в Україні набув поширення також жанр *народної картини* «Козак Мамай», на якій був зображений козак-бандурист. У XVIII та в першій половині XIX ст. Козак Мамай став найпопулярнішим образом народного живопису, який можна було бачити і в багатих маєтках, і в бідних хатах. Його зображали не лише на полотнах, а й на дверях, скринях, віконницях, стінах і навіть на вуликах.

Композиція більшості картин має таку схему: козак сидить під дубом, що символізував його могутність, «по-турецьки» підібгавши ноги, і грає на кобзі чи бандурі. Поруч із козаком його вірний товариш – кінь, що символізував волю, навколо – речі, з якими козак нерозлучний – шабля, рушниця або пістоль, люлька. Часто такі картини підписували, написи були сумні або веселі, з добірним народним гумором. В яскравих образах козака-бандуриста знайшов мистецьке втілення ідеал вільної людини, яка понад усе цінує свободу.

У XVIII ст. відомим українським художником був *Олекса Антропов*, який малював ікони для Андріївської церкви в Києві. Серед визначних портретистів варто відзначити *Дмитра Левицького*, який створив 100 портретів, серед них *портрети Катерини II*, польського короля *С. Лещинського* і французького філософа *Д. Дідро*. *Володимир Боровиковський* малював ікони і створив близько 160 портретів. Великий вплив на творчість українських живописців мала діяльність Академії мистецтв, заснованої в Петербурзі у 1757р. Серед перших випускників цього навчального закладу були вихідці з України – А.Лосенко, Г.Сребреницький, К.Головачевський, І.Саблуков.

6. Музика і театр

Високого розвитку в другій половині XVII – першій половині XVIIIст. досягла українська музика. Навчання музиці, що спочатку відбувалося лише у братських школах, згодом поширилося й на інші заклади. Нотну грамоту вивчали студенти Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів. У Києво-Могилянській академії було організовано студентський хор, відкрито клас нотного співу, інструментальної музики. Вагомим осередком спеціальної музичної освіти була *Глухівська музична школа*, яка була відкрита у 1738 р. Тут викладали нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах – флейті, скрипці, гусях, бандурі. Більшість випускників цієї школи відправляли до Петербурзької Придворної капели – відомого хорового колективу, більшу половину якого склали вихідці з України. У зазначений період набув значного розвитку музичний епос – *думи* та *історичні пісні*. В них відображалися героїчні сторінки вітчизняної історії, змальовувалися образи реальних історичних осіб – Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Самійла Кішки, Петра Сагайдачного, Івана Богуна, Нестора Морозенка та ін.

У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIIIст. – стиль класицизму. Провідною сферою музичного мистецтва була церковна музика, яка досягла найвищого розквіту у творчості М.Дилецького, М.Березовського,

Д.Бортнянського, А.Веделя. У цей період виникли нові світські жанри –*канти* і псалми, пісня-романс, опера, інструментальна музика.

Різноманітну музику виконували у гетьманській резиденції та старшинських маєтках під час різних урочистостей, на прийомах, балах. У багатьох поміщицьких маєтках існували кріпосні капели, оркестри, оперні та балетні трупи. Дослідники вважають, що оркестр був у гетьмана І.Мазепи, у представників козацької старшини – А.Полуботка, Я.Марковича. Гетьман К.Розумовський від середини XVIII ст. у глухівській резиденції мав чудовий хор, оркестр і навіть театр. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Україні набула розквіту багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своєю мистецькою цінністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі, живопису. Цей спів в Україні називали *партесним* (від лат. Pars – частина, участь, партія), така назва збереглася до нашого часу. З'явився *партесний концерт*, в якому знайшли відображення риси стилю бароко – зіставлення емоційно-динамічних планів, чергування хорових, ансамблевих і сольних епізодів.

Найвизначнішим теоретиком партесного співу став відомий український композитор, хоровий диригент і педагог **Микола Дилецький** (близько 1650 – після 1723 рр.). Він перший у Східній Європі написав музично-теоретичну працю «*Грамматика музикальна*» (1677), в якій обґрунтував засади партесного співу. У роботі містяться правила композиції, вправи з партесного співу та хорового диригування, поради щодо навчання музичної грамоти, розвитку слуху та ін. «Грамматика музикальна» М.Дилецького стала дуже важливим посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу. У другій половині XVIII ст. під впливом західноєвропейської професійної музики на зміну одночастинному партесному концерту доби бароко приходять циклічний духовний концерт періоду класицизму, що побудований на контрастному зіставленні частин циклу.

Засновником жанру духовного хорового концерту циклічної структури в українській музиці був композитор і співак **Максим Березовський** (1745–1777). Митець народився

в Глухові, там же здобув початкову музичну освіту. Згодом навчався у Києво-Могилянській академії. У 1758р. його взяли до Петербурга у Придворну співацьку капелу, також він співав у трупі придворного театру, виконував головні партії в італійських операх. Із 1769 р. М. Березовський навчається в Італії у Болонській академії. У 1773р. композитор повертається до Санкт-Петербурга. Хоча в Італії М.Березовський здобув високий титул, однак в Росії його не оцінили, ставилися до нього як до рядового співака капели. У 1777р. композитор у розквіті сил, таланту покінчив життя самогубством. М.Березовський написав оперу *«Демофонт»* і сонату для скрипки і чембало, які стали першими зразками музично-театрального і камерно-інструментального жанрів в українській музиці. Серед хорових творів композитора—концерти, літургії та ін. Його композиціям притаманна висока емоційність, витонченість композиторського письма, художня досконалість, краса й виразність. Четверта частина з літургії М.Березовського *«Вірую»* є одним із найпопулярніших церковних творів. Глибоким драматизмом і трагедійність відзначається концерт митця *«Не отвержи мене во время старости»*. Тут відбувається зіставлення чотирьох частин циклу, ансамблевого і хорового виконання. Глибокий за змістом текст, в якому розповідається про життя і смерть, цінності людського буття, ніби перекликається зі сповненою трагізму біографією митця.

Митцем, який писав виключно сакральну хорову музику був український композитор, хоровий диригент, співак (тенор), педагог *Артемій Ведель* (1767–1808). Народився в Києві, загальну й музичну освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Маючи прекрасний голос, А.Ведель співав у хорі академії, а в старших класах диригував ним. Добре грав на скрипці в оркестрі. У 1788–1792роках композитор жив у Москві, де керував хоровою капелою. Після повернення до Києва А.Ведель вступив на військову службу і був призначений капельмейстером корпусного хору. Останній період життя митця сповнений загадковостей. У 1799р. А.Ведель став послушником Києво-Печерської лаври і пробув там короткий час, не ставши ченцем. Цього ж року через досі не до кінця з'ясовані обставини за розпорядженням губернатора його оголосили

божевільним. У своїй творчості композитор розвивав багатотональні традиції української хорової культури. Багато творів А.Веделя не дійшли до нашого часу. Відомі близько 30 хорових концертів, серед них – «Доколе, Господи...», а також частини з «Літургії», «Всенощна», «Покаянне тріо». Музика А.Веделя відзначається експресивністю мелодики. Особливо виразними є тенорові соло– драматичні декламації імпровізаційного характеру, споріднені з українськими думами.

Традиції нового класичного стилю в церковній музиці розвинув всесвітньо відомий композитор **Дмитро Бортнянський** (1751–1825). Народився в Глухові, там і здобув початкову музичну освіту. У 1758р. його взяли до Петербурга у Придворну співацьку капелу. Тринадцятирічним хлопчиком Д. Бортнянський співав у оперних виставах при дворі. Десять років (1769–1779) композитор навчався в Італії. Тут він засвоїв багаті здобутки італійської та західноєвропейської музики та вдосконалив власну композиторську майстерність. Д.Бортнянський створив понад 100 хорових творів – дві літургії, хорові концерти для одного та двох хорів (чотириголосні та восьмиголосні) та ін. Стиль майстра відзначається інтонаційним багатством, оригінальністю прийомів поліфонічного письма, стрункністю форми. Хорова музика Д.Бортнянського і сьогодні звучить у багатьох країнах світу. Окрім хорової музики Д. Бортнянський написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньйора», «Концерт для чембало з оркестром», «Концертну симфонію», сонати для клавесина, квінтет.

У другій половині XVII– першій половині XVIII ст. відбувається подальший розвиток українського **шкільного театру**. Він виник у навчальних закладах – Києво-Могилянській академії, колегіумах, братських школах. Учні, вивчаючи поезію й риторіку, навчалися складати декламації, віршовані панегірики у формі привітань, промов (плачів), послань на різні теми суспільного і шкільного життя. Філософсько-

естетичне обґрунтування принципів шкільної драми здійснив реформатор українського барокового театру **Феофан Прокопович**, автор підручника «*Поетика*». До шкільного репертуару входили переважно різдвяні й великодні драми, а також п'єси морально-дидактичного й історичного змісту. Деякі з тих, що дійшли до нашого часу – анонімні, як, наприклад, уже згадана перша відома шкільна драма «*Олексій, чоловік Божий*». Найкращою українською шкільною драмою типу *мораліте* (п'єса повчального характеру з алегоричними дійовими особами) є «*Воскресіння мертвих*» Г.Кониського. Тут зображено картину соціальної нерівності, жорстокої експлуатації панівною верхівкою простого люду, викривається хабарництво. Драми на історичні теми були присвячені реальним подіям і видатним постатям. Серед них – трагікомедія «*Володимир*» (1705) Ф. Прокоповича, «*Іосиф Патріарха*» (1708) Л. Горки, «*Милость Божія...*» (1728) невідомого автора.

Великої популярності у цей період набули *інтермедії* (від лат. *Intermedia* – проміжний, середній) – невеликі п'єси комедійного характеру, які виконувалися між частинами шкільної драми. Інтермедії мали веселий, жартівливий характер, їх виконували доступною народною мовою, насиченою прислів'ями та приказками. В інтермедіях зображались сцени з побуту селян, козаків, міщан. Поступово інтермедія вийшла на майдани та ярмаркові площі й стала самостійним театральним жанром – своєрідною попередницею жанру комедії.

У другій половині XVII–XVIII ст. подальшого розвитку набув ляльковий народний театр *вертеп*. Час виникнення його ще досі не встановлено. Перше документальне свідчення про ходіння з ляльками в Україні фіксується 1573 р., але невідомо, чи це був той своєрідний театр, що дійшов до нас у пізніших зразках. Слово «вертеп» походить від назви печери поблизу Віфлеєма, де народився Ісус Христос. Поширенню вертепу

серед народу сприяли мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії, які ходили під час Різдвяних свят із вертепом селами й хуторами, відвідували панські садиби й козацькі хати, заробляючи собі на хліб. Вистава розігрувалася у великій дерев'яній скрині, що мала два (інколи) три поверхи. Ляльки рухались за допомогою ниток. На верхньому поверсі розігрувалася традиційна різдвяна драма – легенда про народження Христа. На нижньому – народно-побутові сцени, наповнені характерним

українським гумором. Дійовими вертепних вистав були селяни, козаки, «москалі», «ляхи», євреї, попи та інші герої, широко відображалися народний побут і звичаї. На Галичині, Буковині й Закарпатті набув поширення так званий

живий вертеп, в якому замість ляльок грали люди-актори. Упродовж XVIIIст. вертепна драма була улюбленим видовищем широких мас народу, попередницею демократичного театру. За зразком театру російського дворянства у XVIII ст. українські магнати створили кріпацький театр. У театральних виставах, які влаштовували у маєтках поміщики, акторами були кріпаки. Кріпацькі трупи ставили п'єси українською й російською мовами, до їх репертуару входили оперні та балетні вистави. Найвідомішим був театр поміщика Трощинського в с.Кобинці на Полтавщині, що здобув славу «Нових Атен». Популярними на той час були трупи акторів-кріпаків поміщика Гавриленка в с.Озерки на Полтавщині та у с.Качанівка Чернігівської губернії. Театральні трупи також існували в Харкові, Полтаві, Ніжині, Києві, Одесі.

Виникнення професійного театру в Україні відбулося наприкінці XVIIIст. Першим постійним театром став *Харківський*, заснований у 1798 р. Схожі професійні трупи з'явилися й в інших містах. Безумовно, що виконавська майстерність акторів ще не завжди була на високому рівні, але їхня творчість сприяла розвитку українського професійного театру. Отже, український театр другої половини XVII–XVIIIст., в якому поєдналися поетичне слово, акторська гра, декоративний живопис, музика і танець, став яскравим утіленням стилю бароко.

Таким чином, другу половину XVII–XVIIIст. вважають золотим віком української культури. У цей період відбувається становлення та утвердження стилю українського бароко, який поширився на всі види мистецтва. Культура дедалі більше набуває національних та оригінальних рис. Однак розділ українських земель між двома імперіями, згортання автономії України російським царатом, ліквідація гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства до кінця XVIIIст. знову створили важку ситуацію для української культури.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте особливості українського бароко. Чим українське бароко відрізнялося від європейського?
2. Охарактеризуйте стан української освіти і науки другої половини XVII–XVIII ст.
3. Які жанри літератури набули розвитку в другій половині XVII–XVIIIст.?
4. Охарактеризуйте основні ідеї Г.Сковороди.
5. Назвіть пам'ятки української барокової архітектури й архітекторів – представників цього стилю.
6. У яких напрямках розвивався український живопис другої половини XVII – XVIII ст.? Які риси бароко виявилися в ньому?

7. Із творчістю яких композиторів пов'язаний розквіт української музики в другій половині XVII – XVIII ст.? Охарактеризуйте їх внесок до скарбниці вітчизняної музичної культури.
8. Розкрийте особливості української шкільної драми.

ТЕМА 7 : УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТ.

ПЛАН:

1. Освіта і наука
2. Розвиток літератури
3. Архітектура та образотворче мистецтво
4. Музична і театральна культура.

Основні терміни і поняття: парафіяльні школи, ампір, еkleктика.

Обов'язковий перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва

України періоду:

Історично-культурні пам'ятки:

будівля Київського університету - 1837-1843 рр.;

Образотворче мистецтво:

1. картина Василя Тропініна «Дівчина з Поділля»;
2. картини Тараса Шевченка «Автопортрет» (1840),
3. «Катерина» (1842),
4. офорти з серії «Живописна Україна»;
5. картина Василя Штернберга «Садиба Г. С. Тарновського в Качанівці» -1837 р.

Скульптура:

1. пам'ятник князю Володимиру в м. Київ - 1853 р.;
2. пам'ятник градоначальнику та генерал-губернатору Арману де Рішельє в м. Одеса : (скульптор Іван Мартос) - 1828 р..

Розвиток української культури у ХІХст. відбувався в доволі складних умовах. Саме в цей період було завершено послідовну політику позбавлення України державності й національних досягнень та культурних здобутків попередніх десятиліть. Територія України входила до складу Російської й Австро-Угорської імперій, де український народ зазнавав важкого соціального й національного гноблення. Жорстока русифікаторська політика царату була спрямована на нівелювання української національної культури (Валуєвський циркуляр і Емський указ). Згідно з Валуєвським циркуляром 1863р. заборонялося видавати українською мовою релігійні та наукові твори. Емським указом 1876р. вводилася жорстка цензура на українські книги, які ввозилися з-за кордону, заборонялося вживання української мови на сцені. З обов'язковим застосуванням російського правопису українською мовою дозволялося публікувати тільки оригінальні художні твори та історичні документи. Аналогічні заборонні заходи вживав й австрійський уряд на західноукраїнських землях – Галичині, Закарпатті, Буковині. Водночас в Україні спостерігається зародження загальноєвропейських просвітницьких ідей, їх національно орієнтований вияв на ґрунті нових соціокультурних процесів. Починає формуватися нове поняття спільності, яке спиралось на спільність мови та культури. Значна кількість людей сприймає ідею про те, що носієм суверенітету є народ. Зростає зацікавленість мовою українського народу, його історичним минулим, побутом, звичаями, традиціями. Розпочинається процес творення національної свідомості.

Вагому роль в обґрунтуванні та поширенні цих ідей відіграла національно свідомі інтелігенція, яка вийшла на соціальну арену в Україні. На відміну від імперської верхівки, яка не виявляла зацікавленості новими ідеями й вільнодумством, новопостала інтелігенція, захоплюючись ними, прагнула усунути недоліки існуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут розповсюдженням ідей добра, справедливості, наукових знань. У своїй діяльності інтелігенція прагнула спиратися на народ, вважаючи його джерелом свідомості й національної сили.

1. Освіта і наука

На початку XIX ст. у розвитку освіти відбуваються значні зміни. У 1802 р. в Російській імперії було створено Міністерство освіти, яке здійснювало керівництво шкільною освітою. Система шкіл в Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Русифікаторська політика царизму в Україні уповільнювала розвиток національної школи. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. на території України функціонувало лише 1300 початкових шкіл, в яких навчалося 67 тис. учнів.

Із 1803р. почали діяти чотири типи навчальних закладів:

- парафіяльні школи;
- повітові училища;
- гімназії;
- університети.

Парафіяльні школи були початковими, тут навчалися упродовж 4–6 місяців у селах і до одного року в містах. Парафіяльні школи були російськими, дітей навчали читати, писати, арифметиці, основам православної релігії. У *повітових училищах* і *професійних навчальних закладах* (сільськогосподарських, фельдшерських) здобували освіту діти із заможних родин.

Дворянство навчалося у *гімназіях*. Упродовж першої половини XIX ст. гімназії було відкрито в Одесі, Харкові, Києві, Чернігові, Полтаві, Катеринославі та інших містах. Із 1828 р. навчання в них тривало 7 років. Функціонували також *приватні пансіони*, в яких навчання відбувалося за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат, які діяли в Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі, Києві. Із початку XIX ст. в Україні існували також три ліцеї, що давали освіту дітям із привілейованих сімей. Курс наук тут поєднував шкільні та вузівські дисципліни. Це були *Рішельєвський* в Одесі (1817), *Кременецький* на Волині (1819) та *Ніжинський* (1820) ліцеї.

Розвиток промисловості спонукав до створення мережі професійних навчальних закладів. Так, у 1804 р. в Чернігові було відкрито перше в Україні ремісниче училище. Згодом у Полтаві й Херсоні відкрилися училища для підготовки службовців державних установ. В Одесі було відкрито садівниче училище, у Харкові – землеробське, у Кременці – землемірне, у Херсоні – училище торгового мореплавства.

У 60–70-хрр. ХІХст. у сфері було проведено низку реформ. У 1874р. усі типи початкових шкіл стали *початковими народними училищами*. У початкових народних училищах навчання здійснювалося за єдиним планом і програмою: тут вивчали закон Божий, письмо, читання, чотири дії арифметики, церковний спів. Були відкриті двокласні початкові училища, де викладали історію, географію, малювання тощо. У 1872р. більшість повітових початкових училищ було реорганізовано в 6-річні міські училища.

Прогресивні представники української інтелігенції організовували недільні школи для селян, робітників. У цих школах викладали гуманітарні та природничі дисципліни. Т.Шевченко написав *«Букварь южнорусский»*. Проте за царським указом 1862р. недільні школи було закрито.

У 1864р. було створено два типи *гімназій: класичні реальні*. У класичних гімназіях третину навчального часу відводили грецькій і латинській мовам, а природознавство, хімію майже не вивчали. Випускники цих закладів без іспитів могли вступати до університетів. У реальних гімназіях давні мови не вивчали, ширше викладали природознавство, хімію, фізику, математику, креслення, нові мови. Завершивши навчання, учні могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Жінки здобували освіту в жіночих гімназіях, на вищих жіночих курсах, які готували дівчат – матерів сім'ї. Наприкінці ХІХст. в Україні діяло 29гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Набула розвитку й *вища освіта*. У 1805 р. з ініціативи відомого вченого, громадського і культурного діяча *Василя Каразіна* було засновано *Харківський*

університет. Першим ректором цього навчального закладу став професор російської словесності, член Російської академії наук *Іван Рижський*, діяльність якого сприяла розвитку філософії в Харківському університеті, а його думки та ідеї сприяли формуванню впливової школи харківських мовників. Університет мав чотири факультети: історико-філологічний, медичний, фізико-математичний та юридичний. Основну форму навчання становили лекції й спецкурси, що сприяли ґрунтовному засвоєнню матеріалу, розвитку наукових інтересів, формуванню світогляду студентів. Одним із найважливіших завдань університетської освіти була підготовка педагогічних кадрів.

У межах Харківського університету були створені наукові товариства, друкувалися періодичні видання і фундаментальні наукові праці. Навколо цього навчального закладу гуртувалися найкращі представники української науки і культури. 6 жовтня 1833 р. вийшов указ про заснування *університету Св. Володимира* в Києві. Він складався тоді з філософського та юридичного факультетів. Відкриття університету відбулося 15 липня 1834 р. У 1841 р. було відкрито факультет медицини, а у 1850 р. філософський факультет поділено на два: історико-філологічний та фізико-математичний. Першим ректором Київського університету став відомий дослідник історії й археології України, професор *Михайло Максимович*.

Третім університетом в Україні був *Новоросійський* (в Одесі), заснований у 1865 р. У Західній Україні продовжував інтенсивну науково-освітню діяльність *Львівський університет* (з 1661 р.), хоча тут простежувалося тяжіння до всього польського. Водночас у 1849р. в університеті вперше було створено кафедру української мови та літератури, яку очолив Я.Головацький, а у 1894р.– кафедру історії України, якою керував М.Грушевський.

У 1875р. було засновано *Чернівецький університет*. Навчання тут здійснювалося німецькою мовою, але були також кафедри української мови та літератури, церковнослов'янської мови й практичного богослов'я. Поруч із цим були

відкриті вищі спеціальні навчальні заклади – Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вищу гірниче училище в Катеринославі та ін.

Поступальним, хоча і складним, суперечливим, був розвиток науки в Україні, що, починаючи з другої половини XIX ст. зосередився переважно в університетах та спеціальних вищих навчальних закладах. Уряди Російської та Австро-Угорської імперії виділяли недостатньо коштів для проведення наукових досліджень, мало дбали про практичне використання здобутків науки, недовірили ставилися до прогресивних учених. Особливо тяжко відбивалась офіційна ідеологія на розвитку суспільних наук. Однак багато талановитих вчених плідно працювали на науковій ниві і досягли великих результатів.

Важливу роль у науковій діяльності вчених відіграли численні наукові товариства, що виникли у 70–90-х роках: *«Харківське математичне товариство»*, *«Київське фізико-математичне товариство»*, *«Історичне товариство Нестора-літописця»*, *«Південно-Західний відділ Російського географічного товариства»*, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті та ін. Усі вони видавали свої періодичні журнали, які читали не лише науковці, а й широкі кола громадськості.

Важливе місце у розвитку демократичної думки в Україні посідала творчість **Михайла Драгоманова** (1841–1895)– відомого українського мислителя, історика, публіциста, етнографа, літературного критика. Він різко засуджував заборону царськими указами народної мови. М.Драгоманова переслідували, тому він змушений був емігрувати і видавав у Женеві український суспільно-політичний альманах *«Громада»* (1878–1882). Мислитель вважав себе «громадянином світу», космополітом, водночас стверджуючи право кожного народу на вільний розвиток власної мови і культури, маючи на увазі, насамперед, рідний український народ.

Значні зрушення відбулися в історичній науці. Вагомим є доробок **Миколи Костомарова** (1817–1885). Йому належать праці «*Богдан Хмельницький*», «*Гетьманство Виговського*», «*Гетьманство Юрія Хмельницького*», «*Руїна*», «*Мазепа*», «*Павел Полуботок*» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлену проблему – висвітлення історії широких народних мас як основного предмета історичної науки.

Роботи відомого історика **Олександра Лазаревського** (1834–1902) присвячені історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. У працях «*Малороссийские посполитые крестьяне*», «*Описание старой Малороссии*», «*Люди старой Малороссии*» та інших учений досліджував проблеми формування на Лівобережжі феодального землеволодіння, перетворення козацької старшини на поміщиків та закріпачення нею селян і козаків.

Важливою була діяльність **Володимира Антоновича** (1834–1908) – історика, археолога, етнографа і фольклориста. Він очолював «Історичне товариство Несторалітописця» при Київському університеті, брав активну участь у підготовці до видання багатотомної праці «*Архив Юго-Западной России*».

Високого розвитку наприкінці XIX ст. набула філологічна наука. Проблеми вітчизняного мовознавства, теорії словесності, фольклору, етнографії ґрунтовно досліджував професор Харківського університету **Олександр Потебня** (1835–1891). Дослідник рішуче засуджував горезвісний Емський указ про заборону української мови і так висловився про неї у 1884 р., коли багато учених російського походження відверто насміхалися з української мови, пророкуючи швидку загибель і повне забуття: «Этот язык есть один из богатейших языков славянских, что он едва ли уступит богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что это язык, который будучи еще не обработан может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, – язык поэтический,

музыкальний, живописний». О. Потебня відстоював також «право національних культур, тобто право народів на самостійне існування і розвиток».

Філософська думка 60–70-хрр. ХІХст. в Україні найяскравіше представлена самобутньою гуманістичною концепцією, котра отримала назву «*філософії серця*». Її автором був **Памфіл Юркевич** (1826–1874). Розум, вважав він, виявляє загальне в діяльності людей, серце ж – основа неповторності й унікальності людської особистості. Тому в серці творяться ті явища й події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів. «У серці людини, – зазначає мислитель – лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, не впливають з жодного поняття чи закону». Звичайно, розум, «голова» керує, планує, диригує, але серце – породжує.

2. Розвиток літератури

Національне відродження в літературі пов'язане з творчістю **Івана Котляревського** (1769–1838) – автора поеми «*Енеїда*» (1798), що започаткувала нову українську літературу. «Енеїда» з'явилася в той період, коли українська мова і вся українська культура опинилася під загрозою зникнення. З одного боку, намагання Польщі все полонізувати, а з іншого – здійснення русифікації, якій піддавалася навіть інтелігенція. Але І. Котляревський, як справжній патріот, залишився на рідній землі й високо підніс рідне слово. Саме завдяки творам письменника українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагатилася творчими здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці.

Основоположником художньої прози нової української літератури був **Григорій Квітка-Основ'яненко** (1778–1843). Антикріпосницькими ідеями пронизані його роман «*Пан Халявський*», повісті «*Українські дипломати*», «*Життя і пригоди Петра Столбикова*». Окремі його твори («*Маруся*», «*Сердешна Оксана*», «*Козир дівка*», «*Сватання на Гончарівці*») є гостро психологічними, відзначаються сентименталізмом.

Значний вплив на подальший розвиток літератури мав художній напрям **романтизм** що знайшов відображення в українській культурі наприкінці 20–30-хрр. ХІХст. Романтизм виник у Західній Європі наприкінці ХVІІІст. як протипага класицизму. Як загальноєвропейське явище романтизм у кожній національній літературі проявив себе самобутньо і відіграв важливу роль у процесі формування націй. Український романтизм мав власні характерні ознаки. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу і його національна самобутність. Поети-романтики оспівували образ національного героя – козака, мужнього захисника рідної землі. Романтизм збагатив українську літературу новими жанрами – баладою, драмою, історичною поемою. У цей період в українській літературі з'явилася ціла плеяда письменників та поетів-романтиків– Є.Гребінка, Л.Боровиковський, А.Метлинський, М.Шашкевич, Т.Шевченко та інші. Першим осередком появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку ХІХст. був центром духовного життя не лише Слобожанщини, а й усієї України.

Розвитку романтизму сприяла творчість **Євгена Гребінки** (1812–1848). Поет оспівував у своїх творах високі людські якості – гуманність, працьовитість, доброту. Поезія митця пройнята палкою любов'ю до України, захопленням її героїчною історією. Серед його поетизованих переказів про минуле рідного краю виділяється романтична поема *«Богдан»* (1843), що є одним із найкращих тогочасних творів про Б.Хмельницького. У Харкові з'явилися перші альманахи та збірники українського романтизму. До них належать *«Украинский альманах»* (1831), *«Утренняя звезда»* (1838), *«Запорожская старина»* (1833–1838), *«Украинский сборник»* (1838–1841). Тут друкувалися твори І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського, а також історичні перекази, українські народні думи.

Формування нової української літератури завершилося у творчості великого українського поета, художника, мислителя **Тараса Шевченка** (1814–1861). Дослідники зазначають, що в історії світової літератури першої половини XIX ст.

Т.Шевченко був єдиним поетом, який «повністю зосередився на ідеї визволення людини праці від рабства й імперської сваволі». Своєю творчістю митець утвердив критичний реалізм в українській літературі, започаткував її революційно-

демократичний напрям. Т. Шевченку вдалося пробудити у народі віру в краще майбутнє, у власну гідність, відродивши духовність свого народу, його сутність, мову, історію, культуру. Творчість Т.Шевченка є настільки видатним явищем в історії української культури, що учені стверджують про її визначальний вплив на формування національної свідомості й духовності українців XIX– першої половини XXст. Ім'я Т. Шевченка вперше стало відомим на просторах Російської імперії, коли у 1840р. в Петербурзі вийшла його перша збірка українських поезій «Кобзар». Українські й російські критики палко її привітали, назвавши геніальним твором. «Ся маленька книжечка, писав І.Франко, – відразу відкрила немовби новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову». У збірці «Кобзар» українська мова досягла літературної неперевершеності. Завершився процес формування української літературної мови на національній основі та відкрились надзвичайно широкі можливості для її подальшого розвитку, збагачення й удосконалення. Дослідники відзначають, що поезія Т.Шевченка фактично стала проголошенням літературної та інтелектуальної незалежності українців, вона їх зцілила, воскресила й утвердила. У час, коли душилася воля, мова, звичаї українського народу дух поезії Т.Шевченка звеличував покривджених «рабів німих», повертаючи їм національну самосвідомість та гідність.

Національне відродження, що відбувалося на Лівобережній Україні, мало вплив і на зростання національної свідомості на західноукраїнських землях. Визначною подією у національно-культурному відродженні краю став вихід у світ 1837р. збірки *«Русалка Дністровая»*, авторами якої були молоді ідеалістично налаштовані львівські семінаристи **Маркіян Шашкевич** (1811 – 1843), **Іван Вагилевич** (1811 – 1866) та **Яків Головацький** (1814 – 1888). Вони утворили славнозвісну *«Руську трійцю»*, метою якої було наблизити український діалект до рівня літературної мови, що, на думку членів організації, допомогло б селянству здобути знання і полегшило б його долю.

До збірки *«Русалка Дністровая»* входили твори українського писемного фольклору, об'єднані у цикли: *«думи і думки»*, *«обрядові пісні»*, *«колядки»*, переклади сербських народних пісень та оригінальні авторські твори (вірші, балади, оповідання). Продовженням *«Русалки Дністрової»* був альманах *«Вінок русинам на обжинки»*, який у двох частинах видавав у Відні у 1846–1847рр. Я.Головацький.

Важливу роль у національно-культурному та духовному відродженні українського народу відіграла творчість **Івана Франка** (1856–1916) – видатного українського письменника, філософа, історика, фольклориста, етнографа, громадського і культурного діяча. Митець сповідував принципи демократизму та обстоював соціальну справедливість. Він відчував себе *«сином народу, що вгору йде, хоч був запертий в лях»*. Велику популярність мали поетичні збірки І. Франка *«З вершин і низин»*, *«Мій Ізмарагд»*, *«Зів'яле листя»*. Серед художніх творів письменника особливе місце посідають твори на історичну та соціальну тематику: *«Захар Беркут»*, *«Борислав сміється»* та ін. Вершиною поетичної творчості І.Франка вважають поему *«Мойсей»*. Головна її тема – смерть пророка, якого не прийняв власний народ. І Франко був також відомим перекладачем, його переклади з європейських мов помітно збагатили українську культуру слова. Завдяки його багатогранній діяльності було визначено місце

української літератури серед інших літератур слов'янства і світу, запропоновано самобутнє вирішення важливих суспільних, етико-філософських і художніх проблем, створено естетичні цінності, що вивели українську літературу на світовий рівень.

Відомими українськими прозаїками ХІХст. Були *Марко Вовчок*, *Панас Мирний*. Особливу увагу приділяли ці письменники селянському побутові України. Їх цікавили багатство й драматизм характерів, соціально-психологічні колізії. Такі твори, як *«Інститутка»* Марка Вовчка, *«Хіба ревуть волі, як ясла повні?»* П. Мирного, *«Кайдашева сім'я»* І. Нечуя-Левицького стали українською класикою.

Визначне місце в українській літературі посідає *Леся Українка* (1871–1913). Її поезія

є гімном мужності й протистоянню лихій долі («*Contra spem spero*»). Поетеса написала понад 20 драматичних творів, втілюючи у «вічних» образах, узятих із світової історії, літератури, міфології, актуальні філософсько-етичні проблеми української свідомості *«Касандра»*, *«Іфігенія в Тавриді»*); яскраво виражена ідея свободи як найвищої цінності у п'єсі *«Орґія»*, яка створена на основі давньоримського сюжету.

Прикладом новаторського підходу до жанру є драма-феєрія *«Лісова пісня»*, в якій Леся Українка філософськи осмислює буття людини, спираючись на міфологічні ілюзії та фольклорну естетику. Леся Українка вільно володіла дванадцятьма мовами, знала культуру багатьох країн Європи, Азії, Африки.

Творчість В. Винниченка характеризується жорстким натуралістичним стилем. Письменник приділив велику увагу психології революціонера, гнобленого непосильними ідейними завданнями, що обирає долю зрадника й обивателя (*«Записки кирпатого Мефістофеля»*).

3. Архітектура та образотворче мистецтво

Ще наприкінці XVIII ст. в архітектурі та образотворчому мистецтві утвердився новий напрям—*класицизм*, що базувався на традиціях мистецтва Давньої Греції та Давнього Риму. На зміну бурхливості й динамізму бароко прийшли врівноваженість і простота. Головним принципом архітектури було застосування античної ордерної системи на тлі простих і чітких геометричних форм.

Як і в усій Європі, в Україні з кінця XVIII ст. відбувається будівництво поміщицьких маєтків з великими парками, пишними палацами й численними службовими приміщеннями. У цих палацово-паркових ансамблях поєдналися риси класицизму й романтизму. Саме для романтизму притаманне використання таких декоративних паркових споруд, як гроти, арки, вежі. Для представників колишньої української козацької старшини, яка здобула російські дворянські титули, визначні тогочасні

архітектори будували величні палаци, навколо яких розбивалися романтичні парки. Так, за проектом архітектора *Чарльза Камерона* для гетьмана Кирила Розумовського було збудовано *палац в м.Батурині* на Чернігівщині. Це єдиний гетьманський палац, що зберігся до наших днів.

Одним із найкращих в Україні садибних комплексів, який збудовано в 20–30-хрр. XIX ст.

Є комплекс у родовому маєтку *Галаганів* у с. *Сокиринці* на Чернігівщині. Більшу частину його території займає парк, типовий для доби класицизму. Від європейських парків доби бароко з їх регулярними низькими насадженнями та квітниками такі парки відрізнялися штучно створеними романтичними краєвидами. *Палац у Сокиринцях*, збудований за проектом архітектора *Павла Дубровського*, є типовим зразком класицизму в архітектурі. Його центральний корпус увінчує баня, фасади прикрашають багатоколонні портики.

Схожі палацово-паркові комплекси було створено також у Качанівці на Чернігівщині, у Тульчині та у Вороновиці на Вінниччині, у Білій Церкві (*парк «Олександрія»*), в Умані (*парк «Софіївка»*) та інших регіонах України

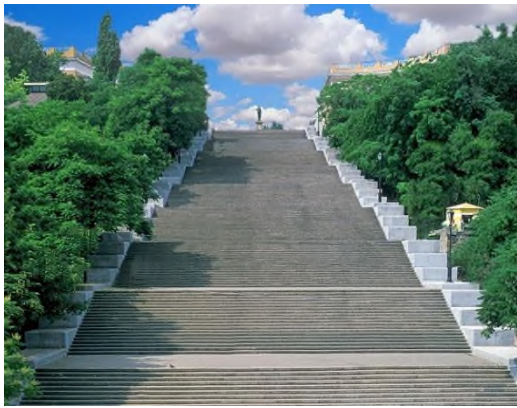
На зміну класицизму на початку ХІХст. приходять стиль *ампір* (від франц. Empire – імперія) з тяжінням до монументальних форм римського вигляду. Церковні споруди в стилі ампір були відомі переважно на Полтавщині та Слобожанщині. Їхні форми розвивалися на тих самих зразках класицизму, які були відомі у другій половині ХVІІІст.

Такими були *церкви* в Хоролі, Ромнах, Лубнах, Пирятині й Прилуках. Стиль ампір мав

поступитися українським будівничим традиціям, зокрема в спорудженні малих будівель, провінційних палат, галерейок, ганків, що мали своєрідні українські прикмети. У першій половині ХІХст. при новому адміністративному поділі України в стилі ампір збудовано більшість державних будівель Полтави, Чернігова, Києва, Одеси. Значного поширення набув тип повністю округлих споруд(ротонд), ампірних форм з колонадою або без неї. Такими є *церква в с. Кукавка на Поділлі* (проект В. Трощинського), *церква Різдва на Подолі* в Києві, *Вознесенська церква Фролівського монастиря* в Києві, *церква Гошівського монастиря* в Галичині, а також *церква на Аскольдовій могилі* в Києві.

Видатними архітекторами цієї доби були *Петро Ярославський* (1750–1810) з Харкова та *Андрій Меленський* (1766–1833) з Києва. П.Ярославському належить будівництво ряду будівель на Харківщині та Херсонщині. А.Меленський спроектував і перебудував велику кількість споруд Києва, у тому числі дерев'яний будинок театру (не зберігся), бурсу Київської академії. Йому належить також проектування і будівництво

вже згаданих ротонди «Аскольдова могила» та будівель Фролівського монастиря на Подолі в Києві. У Львові у 20–30-хрр. ХІХст. у стилі ампір зведено так звану

Губернаторську палату, або Намісництво (на Підваллі), бібліотеку Оссолінських, бібліотеку та музей Баворовських, Львівську ратушу (1835), Народний дім на вулиці Рутівського і десятків житлових будинків.

В Одесі також зберігся ряд житлових будівель, виконаних у цьому стилі, їх проектували французькі та італійські архітектори. З українських варто згадати ім'я *Андрія Шостака*. У 1837–1842рр. тут за проектом *Франца Боффо* було споруджено знамениті *Потьомкінські сходи*, що ведуть з одеського порту на Приморський бульвар. Остання стадія класицизму, що припала на першу половину ХІХст. характеризується особливою лаконічністю і чіткістю архітектурних форм. Таким є головний корпус *Київського університету*, який спорудив у 1837–1842рр. видатний архітектор *Вікентій Беретті* (1781–1842), що викладав архітектуру в Київському університеті.

Розвиток капіталізму наклав значний відбиток на розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появі нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі другої половини ХІХст. переважала *еклектика*—змішування ознак різних стилів. У цей час у Києві було споруджено будинки *Міської думи* (арх.О.Шілле), *готелю «Континенталь»*, *політехнічного інституту, першої гімназії* (арх.О.В.Беретті), *театру Соловцова* та ін.

Видатною пам'яткою архітектури того часу є *Володимирський собор* у Києві (1862–1896, арх. І.Штром, П.Спарро, О.В.Беретті, К.Маєвський, В.Ніколаєв). У його художньому вирішенні було використано прийоми візантійської архітектури. Володимирський собор є також визначною пам'яткою монументального живопису. У розписах його інтер'єрів брали участь видатні російські та українські художники

М.Врубель, В.Васнецов, М.Пимоненко, М.Нестеров та ін.

Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку зі зростанням популярності оперного мистецтва було зведено чудові споруди театрів у Львові (арх. З. Горголевський), в Одесі (арх. Ф.Фельнер, Г.Гельмер) та Києві (арх.В.Шребер), виконані у віденському стилі «рінгштрассе», який у період розквіту еkleктики набув інтернаціонального значення.

На західноукраїнських землях також з'явилося чимало визначних споруд: у Львові – будинки політехнічного інституту(арх.Ю.О.Захаревич), Галицького крайового сейму (арх. Ю. Гохбергер), у Чернівцях – будинок резиденції митрополита Буковини (арх.Й.Главка), на Закарпатті–мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітетський будинок у Береговому.

Досить складним був розвиток української скульптури, яка у першій половині ХІХ ст.

перебувала цілком під впливом класицизму і була підпорядкована завданням будівництва міст і декоративного оздоблення споруд.

Великого розвитку набула монументальна скульптура. На вулицях і площах міст почали встановлювати пам'ятники, завдяки чому мистецтво скульптури набуло громадського значення. Одним із найвидатніших скульпторів Російської імперії того часу був *Іван Мартос* (1754–

1835), який народився в м.Ічня Чернігівської губернії. Він став професором, а потім ректором Петербурзької академії мистецтв. В Україні скульптор виконав *надгробки гетьману К. Розумовському* в Батурині, *генерал-фельдмаршалу П.Румянцеву-Задунайському* в Успенському соборі в Києві, *пам'ятник А.–Е.Рішельє* в Одесі та інші твори монументального мистецтва. Творам митця притаманні довершеність пропорцій,

простота та врівноваженість композицій, гармонійність та благородство. Творчість І. Мартоса справила великий вплив на розвиток скульптури в Україні та Росії упродовж усього ХІХст.

Яскравим прикладом класицизму в скульптурі є *пам'ятник князю Володимиру* в Києві, встановлений у 1853 р. на ознаменування хрещення Русі. Його автори – скульптори *Василь Демут-Малиновський*, *Петро Клодт* і архітектор *Костянтин Тон*. Пам'ятник чудово

вписується в ландшафт пагорбів правого берега Дніпра. Він є окрасою столиці України і в наш час.

У Західній Україні найвизначнішим мистецьким центром залишався Львів. Там працювало багато місцевих і зарубіжних майстрів. Значний вплив на їхню творчість справила віденська художня школа, в якій поєдналися ознаки бароко та класицизму. Великого поширення у Львові в той час набула меморіальна скульптура, багато пам'яток якої збереглося на славнозвісному *Личаківському кладовищі*. Талановитим майстром цього виду пластики був Гартман Вітвер, який у своїх меморіальних скульптурах втілював образ зажуреної жінки в античному хітоні. Серед найкращих творів з доробку Нептуна, Діани, Амфітрити й Адоніса.

У скульптурі другої половини XIX ст. розвивалися реалістичні тенденції. Монументальна скульптура набувала дедалі більшого громадського звучання. Так, у різних містах України на кошти громадськості було встановлено пам'ятники Б.Хмельницькому, І.Котляревському, М.Гоголю, А.Міцкевичу, О. Пушкіну. Кінний

пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому на Софійському майдані в Києві (1888р., скульптор М. Микешин) став одним із символів міста.

У Західній Україні працювали талановиті скульптори *Петро Війтович, Антон Попель, Михайло Паращук, Григорій Кузневич* та інші. У Львові та інших містах високого рівня розвитку набули декоративна пластика,

скульптурні оздоблення фасадів та інтер'єрів споруд. Так, окрасою Львова став уже згаданий Театр опери та балету, щедро оздоблений скульптурою. Фасад театру прикрашають три скульптурні групи: на вершині підноситься постать крилатої жінки з пальмовою гілкою— «Слава»; з боків встановлено дві групи: «Комедія і драма» і «Музика». Їх створив скульптор П.Війтович. Митцю належать також чудові скульптури в інтер'єрі театру—«Любов цілує Амура», «Заздрість, зневажена Любов'ю», «Материнство».

У згаданий період відбувається активний розвиток **образотворчого мистецтва**, зокрема у першій половині XIX ст. розвиваються жанри станкового живопису: портретний, історичний, пейзажний та побутовий. Поряд з популярним парадним портретом поширюється так званий *інтимний портрет*. Основна увага в цьому жанрі зосереджується на правдивому відтворенні зовнішніх і психологічних рис людини.

Першим із художників, хто звернувся до образів українських селян був **Василь Тропінін** (1776 – 1857). Митець був кріпаком і майже двадцять років прожив на Поділлі. Один із найкращих творів художника циклу портретів – «Дівчина з Поділля», в якому він передав поетичний образ чарівної дівчини-українки. Дослідники вважають, що В. Тропінін намалював декілька варіантів портрета Устима Кармалюка. Він створив образ молодого, вродливого, мужнього, чистого душею українського селянина. Окрім портретів художник малював краєвиди села Кукавки, в якому жив, та інших подільських сіл.

Визначне місце в українському образотворчому мистецтві XIX ст. належить творчості **Тараса Шевченка** (1814–1861). Художню освіту він здобув в Академії мистецтв у Петербурзі, де його вчителем був відомий живописець Карл Брюллов. Творчість Т. Шевченка і в образотворчому мистецтві, і в літературі позначена духом романтизму. Це знайшло відображення у зацікавленості духовним світом людини, її почуттями, мальовничими куточками природи, пам'ятками старовини, палкому бажанні відтворити у своїх творах певний настрій, стан душі, у зверненні до історичного минулого українського народу, образів видатних особистостей. Талант Т. Шевченка яскраво виявився у сфері станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, він майстерно працював у техніці акварелі, олії, офорта, малюнка олівцем і пером. Т. Шевченку належить понад тисяча творів образотворчого мистецтва.

Особливе місце в мистецькій спадщині художника посідає портретний жанр. Ще замолоду він став популярним портретистом. Героями Т. Шевченка були його сучасники: чоловіки, жінки, діти. Найбільшою витонченістю й одухотвореністю характеризуються жіночі *портрети* (Г. Закревської, Є. Кейкуатової та н.). Найкращі портрети художник створив наприкінці життя. Це образи російського актора *Михайла Щепкіна* та американського *-Айри Олдріджа*. Вони відзначаються вільною, невимушеною манерою виконання, глибокою психологічною проникливістю. Створював Т. Шевченко й автопортрети. У них він наче намагався зазирнути у власну душу, пізнати себе, осмислити власне життя. Його першому олійному автопортрету, написаному у 1840 р., притаманний дух романтизму. Це образ молодої, енергійної, сповненої творчої наснаги людини з натхненним блиском в очах. Таким був Т. Шевченко в найкращий період свого життя – в роки першого великого успіху, популярності, надій на майбутнє. В автопортреті останніх років життя створено образ

людини, яка зазнала важких випробувань, проте не занепала духом. Загалом у портретному жанрі художник створив понад 130 робіт.

У 1842 р. Т Шевченко намалював велике живописне полотно «Катерина» – своєрідну ілюстрацію до однойменної поеми. Ця картина є абсолютно оригінальним витвором мистецтва, не схожим на жодну картину Т. Шевченка чи будь-якого іншого художника. В її композиції та яскравому колористичному вирішенні простежуються традиції українського іконопису, мистецтва бароко та народної картини. Тема твору

також була для того часу незвичною. У цій картині Т.Шевченко першим в образотворчому мистецтві возвеличив образ жінки, на яку, за законами тогочасної моралі, очікували лише осуд з боку суспільства та важкі життєві поневіряння.

У другій половині XIX ст. мистецтво живопису досягло ще не знаного злету. Відбувається розвиток демократичних тенденцій, загострюється протистояння між реалістичним напрямом та академізмом. Помітний вплив на живопис цього періоду мала література.

Художники надавали великого значення сюжету, різним деталям, намагалися живописними засобами створити відчуття розповіді.

Великий вплив на творчість багатьох українських художників мала діяльність *Товариства пересувних художніх виставок*, спрямована на утвердження реалізму в мистецтві. Активними учасниками цих виставок були українські художники М.Кузнецов, С.Світославський, М.Пимоненко, К.Костанді, П.Нілус, О.Мурашко, А. Куїнджі таїн.

Значні зміни сталися у царині художньої освіти. Так, у 1865р. було засновано Одеську художню школу, у 1869р.– Харківську художню школу М.Д.Раєвської-Іванової, у 1875р.– Київську художню школу М.І.Мурашка. Діяльність цих навчальних

закладів відіграла важливу роль у підготовці вітчизняних художніх кадрів і активізації художнього життя України.

У станковому живопису набули розвитку побутовий, історичний, портретний і пейзажний жанри. Під впливом демократичних тенденцій у розвитку культури перше місце посідає *побутовий жанр*, який безпосередньо відображає життя народу. Тематика цього жанру розширюється, він збагачується новими сюжетами й міцніше пов'язується із суспільною проблематикою. Художники намагаються зобразити нового героя часу, нові відносини, що складаються в суспільстві, знайти й утвердити нові мистецькі цінності. Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були **Костянтин Трутовський** (1826 – 1893, «Хворий», «Жінка з полотном»), **Микола**

Пимоненко (1862–1912, «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Святкове ворожіння», «Жнива», «Хлібороб», «Ярмарок»), **Кириак Костанд** (1852–1921, «В люди», «У хворого товариша»), **Микола Кузнецов** (1850–1929, «На заробітки», «У свято», «На сінокіс») та інші.

Зростання зацікавленості минулим України, національно-визвольною тематикою зумовило піднесення *історичного жанру*. Однією з найвідоміших картин цього жанру є полотно «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», що належить пензлю **Миколи Івасюка** (1865–1930). На початку

свого творчого шляху в історичному жанрі також працював видатний український живописець **Олександр Мурашко** (1875–1919). Він створив велике полотно «Похорон кошового», у якому відчутний вплив творчої манери великого російського художника Іллі Рєпіна, який був вихідцем з України і навчав О. Мурашка.

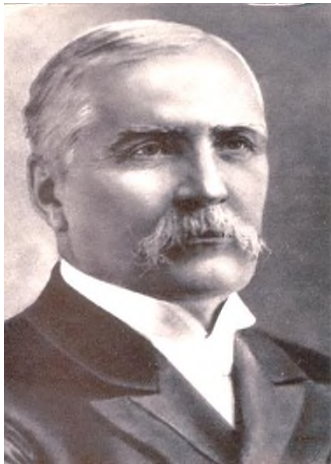
Любов до рідного краю, оспівування неповторної краси його природи були основою формування *пейзажного жанру*,

який набуває самостійного ідейно-естетичного значення. Серед українських пейзажистів вирізняються **Володимир Орловський** (1842–1914, «Хати в літній день», «Жнива»), **Сергій Світославський** (1857–1931, «Вечір у степу»), **Петро Левченко** (1856–1917, «Село», «На Україні», «На Харківщині», «Задвірки Софійського собору»), **Архип Куїнджі** (1841–1910, «Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч»). Видатним майстром

пейзажу був **Сергій Васильківський** (1854–1917), картини якого здобули європейське визнання. Він був одним із небагатьох художників, яким надавалося право виставляти свої картини на Паризькому салоні поза конкурсом. Митцеві вдалося майстерно поєднати здобутки реалізму з українською національною традицією і націй основі передати неповторну красу природи України. Пейзажі С. Васильківського «Козача левада», «Дніпровські плавні», «По Донцю» є справжніми шедеврами мистецтва.

Наприкінці ХІХст. розпочався творчий шлях відомого західноукраїнського художника **Івана Труша** (1869–1941). До його спадщини входять твори різних жанрів: побутові картини, пейзажі, портрети. Вагоме місце у його доробку посідає пейзажний

жанр. Найвідоміші пейзажі—«Луки і поля», «Самотня сосна», «Сосни», «Старі пні», «Захід сонця в лісі». Але найбільше митця приваблювала природа Карпат, життя та звичаї їх мешканців. Ця тематика знайшла відображення в картинах «Гагілки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», «Пралі», «Йордан на Гуцульщині», «Сільський господар». І. Труш був також талановитим портретистом. Він створив серію чудових *портретів* діячів української культури: І.Франка, В.Стефаника, М.Лисенка, Лесі Українки.

4. Музична і театральна культура

У ХІХст. відбувається розвиток української національної музики. Як і в попередній період, провідною сферою творчості вітчизняних композиторів залишається *хорова музика*, однак її жанрова палітра значно розширюється. З'являється велика кількість обробок народних пісень, зразки духовної музики, які створювали майже всі українські композитори, хори акапельні і з супроводом, хоріві мініатюри й твори великої форми— кантати.

В Україні, як і в Західній Європі, вагому національно-просвітницьку роль відіграла *опера*. Одним із перших видатних майстрів оперного жанру в українській музиці є **Семен Гулак-Артемівський** (1813–1873). Найвідоміший твір цього композитора— опера «*Запорожець за Дунаєм*», в якій використано зразки українського фольклору. «*Запорожець за Дунаєм*» належить до жанру лірико-комічної опери. Відповідно до особливостей цього жанру вона складається з невеликих музичних і танцювальних номерів, які чергуються з розмовною мовою. Склад дійових осіб також відповідає традиціям комічної опери: молоді закохані (ліричні персонажі) і старше подружжя, що свариться між собою (комічні персонажі). Виразна й доступна музична мова, реалістичне втілення українських народних образів, дотепний гумор — сприяли надзвичайній популярності цієї опери.

До другої половини ХІХ ст. належить становлення національної композиторської школи засновником якої був видатний музично-громадський діяч, талановитий композитор, непересічний хоровий диригент і фольклорист, високопрофесійний піаніст і педагог **Микола Лисенко** (1842–1912). Митець творив майже в усіх музичних жанрах, у багатьох з яких досяг вершин професіоналізму. М. Лисенко сприяв становленню української опери. Творчість майстра охоплює різні оперні жанри, зокрема історико-героїчну («*Тарас Бульба*»), лірико-побутову («*Наталка Полтавка*»), комічну («*Різдвяна ніч*»), лірико-фантастичну («*Утоплена*»), оперу-сатиру («*Енеїда*») та ін. Велику зацікавленість викликає реалістична опера «*Тарас Бульба*», музика якої сповнена

волелюбними мотивами й патріотичним пафосом, узагальнено втіленими в музиці. Драматургія опери побудована на конфліктному зіставленні двох ворожих сил – українського народу і польської шляхти. Основний ідейно-образний зміст твору симфонічними засобами передано в увертюрі. Композитор також був засновником жанру *дитячої опери*. На лібрето вітчизняної письменниці та поетеси Дніпрової Чайки (Людмила Василевська-Березіна) він написав одноактну музичну казку *«Коза-дереза»*, сатиричну оперу *«Пан Коцький»*, фантастичну казку *«Зима і весна»*. Яскраву сторінку спадщини М. Лисенка становить хорова музика. У цьому жанрі композитор писав як твори великої форми (урочиста кантата *«Радуйся, ниво неполитая»*), так і ліричні мініатюри (*«Сона слова О. Маковея, баркарола «Пливе човен»*). Варто відзначити, що хор *«Боже великий єдиний»* М. Лисенка, який є високохудожнім зразком церковної хорової культури став духовним гімном України. Різнобічна творча діяльність М. Лисенка мала виняткове значення для розвитку української культури: у процесі поєднання народної та класичної музики відбулося остаточне формування стилю

української професійної музики в його загальнонаціональному масштабі.

Вагомий внесок у розвиток національної музики, популяризацію української народної пісні здійснили композитори: **Петро Сокальський**(1832–1887) – опери *«Мазепа»*, *«Майська ніч»*, *«Облога Дубна»*, *«Боротьба на Україні»*; **Петро Ніщинський** (1832–1896) – музична картина *«Вечорниці»* до п'єси Т. Шевченка *«Назар Стодоля»*; **Михайло Калачевський**(1851–між 1910 і 1912)–*«Українська симфонія»*; **Микола Аркас**(1852–1909) опера *«Катерина»*.

У середині ХІХст. активізується діяльність композиторів перемишльської школи, засновником якої став один із перших українських професійних композиторів Галичини **Михайло Вербицький**(1815–1870). Він створив музично-сценічні композиції під назвою співо-гри: *«Верховинці»*, *«Школяр на мандрівці»*, *«Підгоряни»*. Хорова та

інструментальна музика композитора була тісно пов'язана з галицькими народними піснями й танцями. Слід наголосити, що М.Вербицький написав музику на вірш поета і фольклориста **П.Чубинського** «*Ще не вмерла України...*», що зі здобуттям Україною

незалежності став державним гімном, символом відродження й єдності українського народу.

Розвитку української музики на землях Західної України другій половині XIX – на початку XX ст. сприяла активна музично-громадська і творча діяльність композиторів **Анатолія Вахнянина** (1841–1908) – організатора й керівника музичних товариств «Торбан», «Боян», засновника і першого директора Львівського музичного інституту ім.М.Лисенка, автора першої в Галичині опери «*Купало*»; **Остана Нижанківського** (1862–1919) – хорового диригента, засновника музичного видавництва «Бібліотека музикальна», автора чоловічих хорів без супроводу, фортепіанних композицій («*Вітрогони*»); **Дениса Січинського** (1865–1909), який заснував музичну школу і видавництво в Станіславі, створив оперу «*Роксолана*», хорові та вокальні твори («*Лічу в неволі*», «*Не співай мені сеї пісні*», «*Як почувеш вночі*»). Просвітницькою та педагогічною роботою займався у Чернівцях композитор, письменник і педагог **Сидір Воробкевич** (1836–1903). У хоровому доробку митця понад 400 творів, більшість з яких він написав на власні тексти. Окрім цього композитор створив оперети («*Убога Марта*», «*Гнат Приблуда*»).

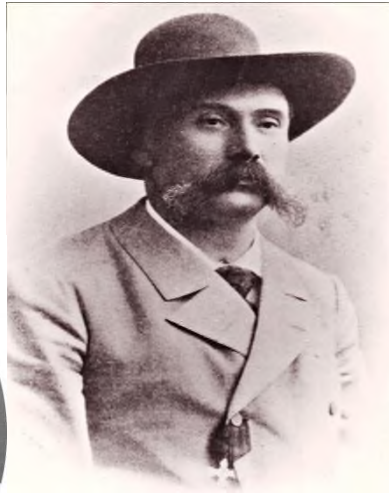
Отже, творча та просвітницька діяльність українських композиторів сприяла піднесенню вітчизняної музичної культури на новий, якісно вищий професійний рівень. Важливу роль у національно-культурному відродженні українського народу відіграло становлення сучасного **театру**. Основи українського професійного театру були закладені в Харкові та Полтаві, що були важливими центрами театрального життя України початку XIX ст. У **1808 р.** після тривалої перерви було поновлено роботу

Харківського театру, директором і режисером якого у 1812р. Став *Григорій Квітка-Основ'яненко*. До складу трупі театру входили талановиті актори, серед них – обдарований *Михайло Щепкін* (1788–1863). *Полтавський театр* очолив *Іван Котляревський*, з ініціативи якого М. Щепкіна було викуплено з кріпацтва. М. Щепкін був справжнім новатором на ниві українського театрального мистецтва, здійснив перехід від класичної манери гри до сценічного реалізму, став першим виконавцем ролей *Виборного* у «Наталці Полтавці» та *Чупруна* в «Москалеві-чарівнику». Актор виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві. Разом зі М.Щепкіним із 1837р. грав визначний український актор *Карпо Соленик* (1811–1851). Його театральна діяльність пов'язана з театрами Києва, Полтави, Одеси, і найдовше Харкова, де він очолював театральну трупу. На ниві вітчизняного театрального мистецтва успішно працював відомий на той час актор і режисер *І.Дрейсіг* (1791–1888), який чудово виконував ролі *Виборного*, *Чупруна* і *Шельменка*, а також уже згаданий талановитий оперний співак і композитор *Семен Гулак-Артемівський*. Український театр базувався на національних традиціях театрального мистецтва, звертався до скарбів народної творчості. Давні традиційні ігри і обряди (сватання, вечорниці, весілля) використовували у своїх творах Г. Квітка-Основ'яненко, І.Котляревський, Т.Шевченко. Лірична пісня, дотепний народний гумор, побутова яскравість характерів стали важливими компонентами драматургії, зумовлюючи своєрідність жанрів і стильових особливостей українського театру.

Великої популярності в Україні набули російські комічні опери– драматичні твори, де розмовні сцени чергувалися з піснями – аріями, дуетами, вокальними ансамблями. Українські драматурги використовували досвід російської комічної опери, проте вони пішли значно далі, створивши реалістичні п'єси, в яких правдиво відбивалася дійсність,

змальовувалися
означилися характерні
Найкращими зразками

життєві, багатогранні характери,
для того часу соціальні конфлікти.
української драматургії першої
половини ХІХ ст. вважають
«Наталку Полтавку» І.
Котляревського, «Сватання на
Гончарівці» Квітки-Основ'яненка,
«Назара Стодолю» Т. Шевченка.

Поряд із новоствореним професійним театром в Україні активно розвивається аматорський театральний рух. Аматорські театральні вистави стали важливим чинником національно-культурного відродження в Україні. У 50–60-х роках ХІХст. такі вистави відбувалися у Чернігові, Єлисаветграді, Немирові. У 1864 р. у Львові при товаристві «Руська бесіда» було створено *Руський народний театр*, який очолив О. Бачинський. До його репертуару входили твори наддніпрянських і західноукраїнських письменників, найкращі зразки європейської драматургії. Колектив давав вистави у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Однак незабаром через гостре суперництво між москвофілами і народовцями за вплив на нього театр почав занепадати.

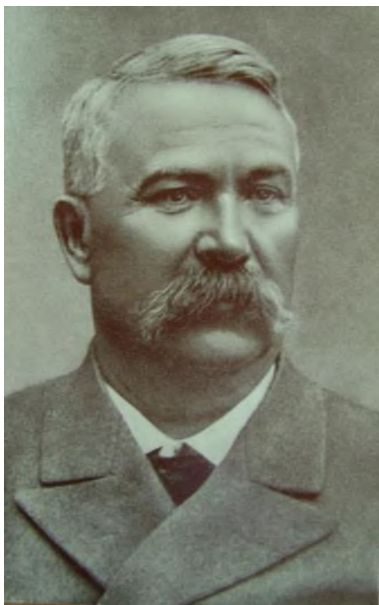
Після Емського указу (1876р.) театральне життя в Україні практично завмерло, бо українські вистави були заборонені. У 80-х роках губернатори отримали право давати дозвіл на українські вистави і театральна справа в Україні поживавилася. У 1882р. в Єлисаветграді за активної участі *Марка Кропивницького* (1840–1910) було створено професійний театр. До провідної трупи ввійшли відомі зірки української сцени *Микола Садовський* (1856–1933), *Панас Саксаганський* (1859–1940), *Марія Заньковецька* (1854–1934), *Іван Карпенко-Карий* (1845–1907) та інші. Організатором хору, оркестру, декорацій був *Михайло Старицький* (1840 –1904). Репертуар трупи становили переважно твори української класики – «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Чорноморці» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» й

«Шельменко-денщик» Г.Квітки-Основ'яненка та ін. Вистави трупи різко виділялися на тлі тодішнього театру як змістом, так і виконанням. Кропивницький-режисер прагнув до ідейно-художньої цілісності спектаклів, до гармонійного поєднання таких компонентів, як акторська гра, художнє оформлення, музика, співи, танці. Кожна трупа утримувалась лише з касової виручки. Колектив не

мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя. Вистави театру з великим успіхом проходили у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові та інших містах

України. У 1885р. трупа, до складу якої входило близько ста осіб, розділилася на дві– під керівництвом М. Кропивницького та під керівництвом М.Старицького.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини XIX ст. є *Іван Карпенко-Карий*. Його драми та комедії поряд із п'єсами М.Кропивницького і М. Старицького становили міцну основу репертуару українського реалістичного театру. У плані психологічної соціально-побутової драми написані відомі п'єси «*Наймичка*», «*Безталанна*». Невмирущу славу драматургові принесли його сатиричні комедії «*Мартин Боруля*», «*Сто тисяч*», «*Хазяїн*»,

у яких висміюється гонитва багатіїв за наживою, їхня глитайська психологія. Декілька п'єс І. Карпенко-Карий присвятив історичному минулому України («*Бондарівна*», «*Сава Чалий*»). Твори драматурга характеризуються незвичайною емоційністю, ліричністю, напруженістю ситуації, яскравістю мови персонажів, показом органічних зв'язків людини з її оточенням. «Я взяв життя», – говорив драматург і цим визначив основний принцип своєї творчості.

Отже, попри доволі складні умови розвитку української культури в XIXст. у цей період відбувався процес формування української нації. З'явилася українська

інтелігенція, яка стала основною рушійною силою національно-визвольного руху й культурного відродження України. У згаданий період в культурному розвитку спостерігалася активізація антиукраїнської політики у сфері освіти, літератури, художньої культури. Русифікаторська політика царизму на українських теренах стримувала розвиток національної школи та освіти. Однак ці обставини слугували об'єднанню національних сил для розбудови української культури.

Контрольні запитання для самоперевірки:

1. Які типи навчальних закладів діяли в Україні у ХІХ ст.?
2. Розкажіть про романтичний стиль в українській літературі. Назвіть вітчизняних письменників та поетів – представників цього стилю.
3. Які художні стилі набули розвитку в архітектурі та образотворчому мистецтві України ХІХ ст.? Охарактеризуйте їх особливості.
4. Які пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва класицизму ви знаєте?
5. Назвіть відомих українських художників ХІХ ст. та їхні твори.
6. У чому полягає історико-культурне значення діяльності М. Лисенка?
7. Охарактеризуйте творчість видатних українських драматургів ХІХст.

ТЕМА 8: УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХХ СТОЛІТТЯ.

ПЛАН:

1. Культурні явища початку ХХ ст.
2. Українська культура доби Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917 – початку 1920-х рр.
3. Український культурний ренесанс 1920-х років
4. Трагедія української культури у період сталінізму
5. Українська культура другої половини 1950 – 1980-х рр.
6. Основні тенденції культурного розвитку незалежної України.

Обовязковий перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва України періоду:

Скульптура:

1. Пам'ятник Тарасові Шевченку в м. Ромни (скульптор Іван Кавалерідзе) - 1918 р.;

Образотворче мистецтво:

1. Картина Тригорія Нарбута «Еней та його військо -1919 р.
2. Літографія Василя Касіяна «Гуцул з квіткою», естамп «Карпатська мати» - 1923 р.; картина Федора Кричевського «Життя»: триптих («Любов. Сім'я. Повернення») - 1925-1927 рр.
3. Картина Миколи Самокиша «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р.»
4. Картина Тетяни Яблонської «Хліб» - 1949 р.
5. Картина Катерини Білокур «Хата в Богданівці»- 1955 р.
6. Картина Марії Приймаченко «Гороховий звір»- 1971р.

Архітектура:

1. будівля Держпрому в м. Харків - 1925-1928 рр.
2. будівля Верховної Ради УРСР у м. Київ - 1936-1939 рр.
3. Пам'ятник засновникам Києва (Кий, Щек, Хорив і їх сестра Либідь) (скульптор Василь Бородай) -1982 р.

1. Культурні явища початку ХХст.

ХХст.– надзвичайно складна і суперечлива доба в історії української культури. Цей період позначений нерівномірним чергуванням злетів і падінь. На початку ХХст. починає видаватися *національна преса*. Наприкінці 1905р. у Лубнах вийшов часопис «Хлібороб», який видавав М.Шемет. Цього ж року у Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка», що мала велику популярність, оскільки в ній публікувалися твори Б.Грінченка, М.Кропивницького, В.Самійленка, А.Тесленка, А.Кримського,

В.Доманицького та ін. Уряд відразу назвав газету ворожою, тому що в ній порушувалися і соціально-політичні, і національні питання. Після заборони «Громадської думки» почала виходити «Рада». Окрім Києва видавництво українських газет відбувалося в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві.

Окрім газет в Україні видавалися й журнали, наприклад місячник «Нова громада». У 1907 р. українською мовою почав друкуватися найдавніший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Його видавали під назвою «Україна».

На початку ХХст. відбувається активний розвиток науки. Так, М.Грушевський написав і видав у Петербурзі одну із перших узагальнюючих популярних праць з історії України «Нарис історії українського народу». Дослідник продовжував плідно працювати над виданням багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси». Історію рідного краю детально висвітлив у своїх роботах І. Франко, який створив серію нарисів, присвячених видатним діячам різних часів і народів: І.Федорову, Л.Кобилиці, С.Болівару та ін. Рукопис О.Єфименко «Історія українського народу» було видано російською мовою в Петербурзі під час революції 1905–1907рр. Там же вийшов її двотомний збірник праць «Південна Русь».

Суспільствознавчі науки набули значного розвитку. Цьому сприяли чотиритомний «Словник української мови», який упорядкував Б. Грінченко, тритомна «Українська граматика» А.Кримського, багатотомні фольклористичні та етнографічні дослідження з життя українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, які упорядкував й науково прокоментував В. Гнатюк. У 1908 р. у Петербурзі видано українською мовою «Історію України-Руси» М. Аркаса. Археологію представляв В. Хвойка, який відкрив у Подніпров'ї перші пам'ятки трипільської культури. Розвитку української науки сприяла діяльність Наукового товариства ім.Т. Шевченка. До 1914р. воно випустило близько 400томів досліджень у вигляді «Записок». У 1907 р. було створено Українське наукове

товариство у Києві. Ці товариства були координаторами наукових досліджень в Україні, виконуючи, власне, академічні функції.

Початок ХХст. позначений значними змінами у мистецтві, що розвивалося під знаком кардинальних зрушень у художній свідомості, поглядах на завдання та цілі мистецтва. Тут класичні традиції співіснували з пошуками нової художньої мови, нових стилів і напрямів, засобів художнього вираження.

В *архітектурі* відбувається становлення стилю *модерн* (від франц. *moderne* – новітній, сучасний), останнього з великих художніх стилів у європейському мистецтві. Провідники цього стилю вважали, що мистецтво передусім має бути красивим. Джерело краси вони знаходили у природі. Головним виражальним засобом у мистецтві модерну була лінія – плавна, співуча, звивиста, що часто підпорядковувала собі всю композиційну будову твору.

Характерними ознаками модерну в архітектурі було використання у декоративному оздобленні будинків вишуканих орнаментів з рослинними мотивами, зображень фантастичних тварин, людей, масок, часто – вільним, асиметричним розташуванням елементів.

Одним із найяскравіших, найоригінальніших витворів стилю модерн є так званий *будинок з химерами (Київ)* архітектора *Владислава Городецького* (1963–1930). Ця споруда має чітку й раціональну конструкцію і прикрашена великою кількістю скульптур – зображеннями реальних і фантастичних істот (тварин, птахів, молюсків, риб, русалок, химер). Їх

автором був київський скульптор італійського походження *Еліо Саля*. Проте

запропонований варіант синтезу модерну й анімалістичної скульптури не набув подальшого розвитку в історії українського мистецтва ХХ ст. Окрім будинку з

химерами у стилі модерн в Україні були побудовані *готель* в Одесі (арх. Л.Влодек); *Цирк* в Києві (арх. Е.Брадтман); *магазин*, нині *Історичний музей* у Харкові (арх. Покровський). На розвиток модерну в Західній Україні мала вплив творчість віденських архітекторів. У Львові в цьому стилі збудовані вокзал і філармонія (арх. В.Садловський), а також житлові будинки по вул. Валовій.

Менше ніж десять років (до початку революції 1917р.) існував в Україні **неокласицизм**, який розвивав традиції класицизму кінця ХVІІІст. Зацікавленість класицизмом була спричинена претензіями панівних верств на державну велич та пошуками панацеї від різностилля та декоративізму. У стилі неокласицизму було завершено низку ансамблів минулого. Важливу роль у становленні цього стилю відіграв відомий архітектор **Павло Альошин** (1881–1961). За його проектом було споруджено *Педагогічний музей* (нині будинок учителя в Києві), *будинок Ольгинської жіночої гімназії* (нині приміщення НАН України). До зразків неокласицизму належить корпус Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського та бібліотеки Київського університету на вул. Володимирській (арх. В.Осьмак), будівництво яких було розпочато у 1913р.

У стилі неокласицизму забудовувався не лише Київ, а й інші міста України. У Харкові в цьому стилі архітектор О. Бекетов оформив *будівлю сільськогосподарського інституту*, А.Красносельський звів житлові будинки у Катеринославі.

На початку ХХ ст. архітектори й художники працювали над створенням суто українського національного стилю. У результаті пошуків з'явилися три творчі

напрямки. Перший – *неоукраїнський стиль*: Харківська школа, якій притаманна орієнтація на досвід народної творчості. Найяскравішим зразком цього стилю є *будинок Полтавського губернського земства*, зведений за проектом архітектора *Василя Кричевського*. У цій кам'яній двоповерховій будівлі використано елементи української народної архітектури й декоративно-ужиткового мистецтва. Вона покрита високими дахами з полив'яної черепиці. Фасади оздоблено вишуканим багатоколірним декором. В оздобленні споруди брали участь відомі художники Опанас Сластіон, Сергій Васильківський, Микола Самокиш, учні Миргородської художньо-промислової школи та опішнянські гончарі. До зразків неоукраїнського стилю також належать будівля *Художнього училища* у Харкові (арх. К. Жуков), *Львівська школа* (будівля товариства «Дністр», арх. І. Левинський та ін.), *Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка* у Львові (арх. І. Левинський).

Другий напрямок – *необароко*, яке базувалося на традиціях українського бароко XVII – початку XVIII ст. У цьому стилі було побудовано *Житловий будинок* у Києві (арх. П.Альошин, не зберігся) та *лікарня* у Лубнах на Полтавщині (арх. Д. Дяченко). Третій напрямок ґрунтувався на художній спадщині Давньої Русі X – XII ст. Серед його зразків – *церква* у с. Натальївка на Харківщині (арх. А. Щусєв, скульптори С. Конєнков, А. Матвеєв), *Троїцький собор* у Почаєві на Тернопільщині (арх. А. Щусєв, худ М. Реріх), *Жіноче училище* у Лубнах (арх. О. Бекетов). У 10-х рр. XX ст. в українській архітектурі розвитку набув *раціоналізм* (*театр-клуб* у Катеринославі, арх. А. Гінзбург; *адміністративна будівля* у Києві, арх. Д. Торон, І. Зекцер). Архітектурні стилі й напрямки цього періоду мали суттєвий вплив на подальший розвиток української архітектури.

В образотворчому мистецтві також з'являються новаторські мотиви і форми зображення. Під впливом французьких імпресіоністів зростала зацікавленість до передачі мінливого стану природи, світлоповітряної перспективи, до використання фактурної виразності живопису. Живопис і графіка стилю модерн представлені творчістю таких яскравих митців, як Михайло Жук, Олекса Новаківський, Абрам Маневич, Георгій

Нарбут та ін. Уяву глядача вражають живописні полотна А. Маневича «Весна на Куренівці» та «Осінь». У них надзвичайно тонко змальовано стан зображених пір року: весна – тендітна й свіжа, осінь – немов полум'я, збурене вітром.

Початок ХХ ст. в історії світового мистецтва ознаменований появою принципово нового художнього явища, що дістало назву **авангарду(авангардизму)**. У його творенні активну участь брали й українські митці. В українському (як і в усьому європейському мистецтві) авангардом вважають перші течії **модернізму**, які виникли упродовж трьох перших десятиріч. Він характеризується розривом із традиційним досвідом творчості, постійним пошуком нових художніх форм як самоцінного явища. Він торкнувся усіх видів художньої творчості, але найяскравіше виявився саме в образотворчому мистецтві, давши до життя таким напрямам, як експресіонізм, кубізм, футуризм, сюрреалізм, концептуалізм та ін.

Характерною ознакою модернізму стало виникнення та поширення нового творчого методу – **абстракціонізму**. Основна його ознака – принципова відмова від зображення реальних предметів і явищ. Твір абстрактного мистецтва створюється за допомогою формальних художніх елементів (кольорової плями, лінії, геометричної або вільної

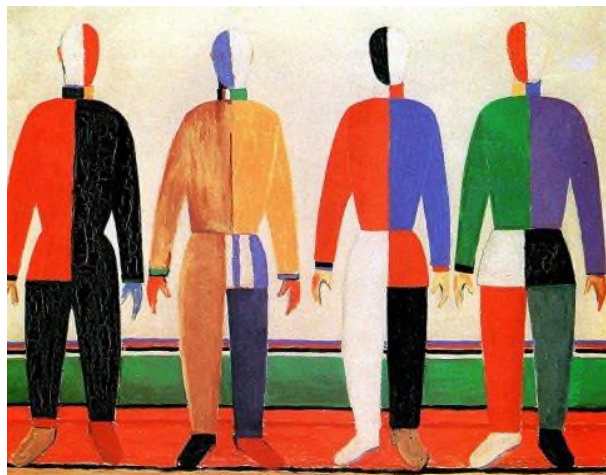
форми, фактури, об'єму тощо). Принцип побудови композиції може бути як імпульсивно-стихійним, так і раціонально впорядкованим. Отже, дослідники вважають, що абстракціонізм – це не напрям і не стиль у мистецтві, а саме творчий метод. Він відрізняється від фігуративного методу, основою якого є відтворення конкретних життєвих форм. У деяких напрямках образотворчого мистецтва (наприклад, в

експресіонізмі) можуть використовуватися як абстрактний, так і фігуративний методи.

Абстракціонізм набув поширення в українському та російському живописі напередодні Першої світової війни. Естетичні принципи абстракціонізму виклав засновник цього методу російський художник **Василь Кандинський** (1866 –1944) у книзі «*Про духовне в мистецтві*» (1911). Одним із перших абстракціоністів був всесвітньовідомий художник, поляк за походженням **Казимир Малевич** (1878 – 1935). Творчість митця однаковою мірою належить як українському, так і російському мистецтву. К.

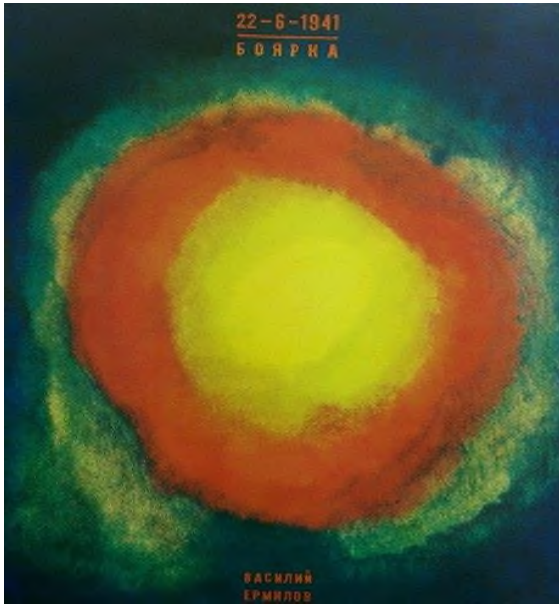
Малевич був основоположником нового мистецького напрямку –**супрематизму**, для якого характерне поєднання найпростіших геометричних фігур різних кольорів і розмірів, що складають урівноважені асиметричні композиції, сповнені внутрішнього

руху. Найвідомішим твором К. Малевича є знаменитий «*Чорний квадрат*», однак символом супрематизму і програмним твором митця вважають картину «*Білий квадрат*», в якій поєдналися універсальні, на думку художника, колір і форма. Окрім абстракціонізму К. Малевич у своїй творчості використовував також фігуративний метод. До таких робіт

належать картини «Червона кіннота», «Селянський спас», «Дівчата в полі», «Сінокіс», «Автопортрет» та ін. У них митець також шукав виразні, ефектні поєднання форми та кольору.

Ще один мистецький напрям, що набув розвитку в Україні на початку минулого століття – це **експресіонізм**. Художники-експресіоністи намагалися втілити в явищах

зовнішнього світу внутрішні душевні переживання. Їхні твори характеризуються пристрасністю, напруженістю, загостреною емоційністю. Багато представників цього напрямку черпали натхнення у мистецтві великого голландського живописця Вінсента ван Гога. Яскраве емоційне враження справляють твори українських експресіоністів **Василя Седляра** (ілюстрації до «Кобзаря»), **Олександра Довгаля** («Розподіл пайка»), **Мойсея Фрадкіна** («Похорон»), **Марії Котляревської** («Оплакування»), **Леопольда**

Левицького («В'язниця»). Великою енергетичною силою відзначаються полотна видатних українських авангардистів **Віктора Пальмова** («Спогад про Японію»), **Василя Єрмилова** («Знамення»). Експресіонізм був одним із провідних художніх напрямів упродовж усього ХХ ст. Розвивається він і в наш час.

Однією із найбільш поширених модерністських течій в образотворчому мистецтві першої чверті ХХст. був **кубізм**. Художники-кубісти намагалися по-новому

відображати реальні об'єкти, які нібито «розплющені» на площині полотна так, що різні грані того самого предмета можна спостерігати під різним кутом зору. Засновниками кубізму в живопису були французькі художники Пабло Пікассо та Жорж Брак, у скульптурі українець **Олександр Архипенко** (1887 – 1964). Із 20-річного віку митець жив і працював за кордоном, здобувши всесвітнє визнання, титул «генія скульптури». О. Архипенко створив понад тисячу скульптур, чимало з яких виходять

за стилістичні межі кубізму. Серед найвідоміших творів скульптора—«*Мати й дитина*», «*Карусель П'єро*», «*Білий торс*», «*Мадонна*», *портрети Т.Шевченка, І.Франка* та ін. Митець постійно експериментував із формою і одержав цілком новий принцип пластичного вираження. О. Архипенко запровадив у мистецтві скульптури багато новаторських речей, які досі використовують скульптори всього світу. Він покритив різними кольорами грані й площини своїх скульптур і зробив їх формами рухливими, розширив пластичні можливості скульптури введенням наскрізних отворів та увігнутих

поверхонь. Твори майстра характеризуються бездоганним відчуттям форми, виразністю силуетів, вишуканістю й гармонією. О. Архипенко є однією із найвизначніших постатей у мистецтві української діаспори. Серед українських художників, які захоплювалися кубізмом у 10–20-х роках ХХст. варто назвати **Олександра Богомазова** («*Портрет дружини*»), **Олександр Екстер** («*Місто*»), **Лазаря Лисицького**

(«Композиція»), **Казимира Малевича** («Авіатор»), **Івана Кавалерідзе** (пам'ятники *Артему* в Артемівську і *Слов'яногорську*) та ін.

Ще один мистецький напрям, що швидко набув популярності в Україні у вказаний період – це **кубофутуризм**. Термін «кубофутуризм» утворився із назв двох живописних напрямків: французького кубізму та італійського футуризму, які, на перший погляд, важко синтезувати. Адже кубісти, хоча й розкладали предмети і фігури, в цілому прагнули до конструктивності, до архітектоніки. Футуристи ж руйнували конструкцію, вони були у захваті від техніки, нових засобів пересування та зв'язку й намагалися передати ілюзію руху та швидкості. Однак саме українські авангардні художники, маючи багато спільного у поглядах на завдання мистецтва й творчі методи, об'єдналися під назвою кубофутуризму. Звільняючись від прямого наслідування

натури, митці одержали певну свободу по-своєму інтерпретувати світ. В Україні кубофутуризм знайшов розвиток у творчості **Олександра Богомазова** («Київ, Львівська вулиця», «Потяг») **Олександри Екстер** («Київ, Фундуклеївська уночі», «Рух кольорів») **Вадима Меллера** («Блакитнатанцівниця»), **Давида Бурлюка** («Час», «Жнива») та ін.

В образотворчому мистецтві України 10– початку 30-х років ХХ ст. вагоме місце посідав **конструктивізм**. Митці цього напрямку під гаслом «конструювання навколишнього середовища» прагнули досягти підкресленої простоти, зверталися до імітації форм і

«Портрет художника О.
«Гітара», «Композиція з
довершеною
побудови. Поряд із
течіями розвивалося
мистецтво і традиційні
побутовий, портрет,

Набув

жанр *портретного*

грунтувався на досвіді парадного портрета XVII – XVIII ст., досягненнях імпресіоністів у живописному відтворенні пейзажу та інтер'єру, використанні у своїй декоративній системі барвистого світу народного мистецтва. Видатним представником цього жанру був згаданий уже **Олександр Мурашко** (1875 – 1919). Великий вплив на художника мало європейське, передусім французьке, мистецтво з його свободою творчості й духом експериментаторства. У своїх творах митець намагався розширити можливості використання кольору як основного зображального засобу. У молодості О. Мурашко деякий час жив у Парижі, де здобув визнання й став відомим європейським художником. У цей період він створив картини «*На вулицях Парижа*», «*Паризьке кафе*», «*Дівчина в червоному капелюсі*». Після повернення на Україну художника зацікавило народне життя, його багатобарвність, оптимістична піднесеність. Це

методів сучасного технологічного процесу. Скульптуру створювали безпосередньо з продуктів промислового виробництва. У живописі використовували абстрактні форми і несподівані фактури. Відомим представником українського конструктивізму був **Василь Єрмилов**

(1894 – 1967). Його

сміливі новаторські твори «*Арлекін*»,

Почтенного»,

літерами» вражають

гармонійністю

модерністськими

традиційне реалістичне

жанри – історичний,

пейзаж, натюрморт.

подальшого розвитку

живопису. Він

знайшло відображення у жанрових полотнах *«Карусель»*, *«Неділя»*. Картини майстра *«Продавиця квітів»*, *«Вечірні рефлексії»*, *«У човні»* присвячено розв'язанню суто живописних завдань, пошукові ефектного колориту. Велика увага до кольору посилювала психологічну глибину образів на картинах художника. Яскравим свідченням цього є картина *«Селянська родина»*. Саме в портретному жанрі блискуче розкрився талант О. Мурашка як колориста і як психолога. До найкращих зразків цього жанру належать уже згадувана *«Дівчина в червоному капелюсі»*, портрети М. Мурашка, Б. Кустодієва, автопортрет та інші твори. Помітний слід залишив О. Мурашко як діяч культури і педагог. Митець був одним із засновників Української академії мистецтв. Трагічна смерть від рук невідомого бандита влітку 1919 р. обірвала життя художника на злеті життєвих і творчих сил.

Багатогранною була творчість українського художника **Івана Їжакевича** (1864–1962). Митець працював у галузі станкового, монументально-декоративного і театрального-декораційного мистецтва, однак найбільше визнання здобув як графік, ілюстратор книг і журналів. Художник створив серію малюнків з історії українського народу (*«У засаді»*, *«Запорожці готуються в похід»*). Життя та побут селянства знайшли відображення у картинах *«Український косар»*, *«На Дніпрі»*, *«Біля кузні»*. У 1907р. І.Їжакевич намалював цікаву картину *«Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь»*, створив ілюстрації до творів Т. Шевченка, І. Франка та інших письменників.

Розвитку портретного і побутового жанрів також сприяла творчість видатного українського художника **Федора Кричевського** (1879–1947). Характер його живопису вільний, сильний, декоративний, позбавлений зайвих деталей. У своїх образах митець втілював найкращі риси українського національного характеру. Він ніколи не зображав людей слабких, сентиментальних, дріб'язкових. Його герої – представники нової доби: життєрадісні, сильні, діяльні, масштабні й багатогранні. Серед найвідоміших картин Ф.Кричевського – *«Наречена»*, *«Портрет М Старицької»*, *«Три віки»*, *«Життя»*, *«Автопортрет у білому кожусі»*.

У царині *графіки* вирізняється творчість **Георгія Нарбути** (1886 – 1920). Ретельно вивчивши графіку літер українських стародруків XVI – XVIIIст., митець розробив новий український шрифт, створив багато ілюстрацій до книжок з історії та мистецтва України.

У реалістичному напрямку розвивалося на початку ХХст. *музичне мистецтво*. Важливе значення для поживлення музичного життя в Україні мало відкриття у Києві 1904 р. *Музично-драматичної школи*, яку очолив М. Лисенко. У 1903 р. у Львові було відкрито перший музичний інститут, якому у 1907 р. присвоєно ім'я М. Лисенка. У 1913 р. відкриваються Київська і Одеська, а у 1917 р. Харківська консерваторії, що стало зародженням вищої музичної освіти в Україні.

У цей період плідно працюють композитори К. Стеценко, Я. Степовий, М. Леонтович, О. Кошиць, М. Аркас та інші. Головною сферою їхньої творчості залишалася хорова музика, до якої входили обробки народних пісень, кантати, церковні жанри тощо. Саме у цій царині музики українські композитори, насамперед К. Стеценко і М. Леонтович, досягли найвищого рівня майстерності.

В образній сфері музики **Кирила Стеценка** (1882–1922) переважають ліричні та лірико-драматичні мотиви. В деяких музичних творах показано

бурхливі події суспільного життя, відчувається своєрідний «пульс» епохи. Самобутніми зразками української хорової класики є хори «Соні «Прометей», кантати «Шевченкові», «Єднаймося», «У неділеньку святую», церковна музика (літургії, «Панахида», «Всенощна»), обробки українських народних пісень. Витонченістю й високою майстерністю відзначаються солоспіви К. Стеценка, в яких домінують пейзажні та світлі ліричні образи. До таких зразків належать «Вечірня пісня» на слова В. Самійленка, «Плавай, плавай, лебедонько» на вірші Т. Шевченка, «Стояла я і слухала весну» на слова Лесі Українки.

Хоровій обробці української народної пісні присвятив майже все життя видатний український композитор **Микола Леонтович** (1877–1921). Зазвичай мелодію композитор не змінював, зберігаючи інтонаційну чистоту першоджерела. До найкращих хорових обробок українських народних пісень, що увійшли до золотого фонду вітчизняної культури належать «Щедрик», «Дударик», «Пряля», «Мала мати одну дочку», «Ой з-за гори кам'яної», «За городом качки пливуть» та ін. У доробку композитора є також чотири високохудожні акапельні хорові поеми: «Льодолом», «Літні тони», «Легенда» і «Моя пісня», опера «На русалчин Великдень». Високого рівня сягає українське вокальне виконавське мистецтво. Відоме в Україні та за її межами ім'я видатної вітчизняної оперної найвидатнішою співачкою світу. Співати з нею на одній сцені вважали за честь Е. Карузо, Т. Руффо, Ф. Шаляпін. Італійський композитор Дж. Пуччіні подарував співачці свій портрет з написом «Найпрекрасніший і найчарівніший Батерфляй». Успіх С. Крушельницької на оперних сценах світу був

успіхом і визнанням української музики й мистецтва.

Отже, початок ХХ ст – це складний, сповнений гострих соціальних протиріч і художніх пошуків період в історії української культури. Нова генерація українських митців цієї доби висунула нові вимоги до мистецтва, що суттєво відрізнялися від творчих настанов попередників. На початку ХХ ст. закладалися головні, фундаментальні засади, на яких відбувався розвиток української культури в наступні періоди.

Українська культура доби Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917– початку 1920-х рр.

Розвиток культури у період Першої світової війни та революції 1917–1920-х рр. відбувався у тісному зв'язку з усіма сторонами життя українського суспільства, з особливостями його соціально-економічного та політичного розвитку. На початку ХХ ст. помітно посилилась єдність світу, взаємозалежність народів та держав і водночас загострилися міждержавні протиріччя, що стали причиною початку Першої світової війни 1 серпня 1914 р.

Із початком світової війни посилилися репресії щодо діячів української культури. 12 серпня 1914 р. було запроваджено військову цензуру й видано указ про заборону друку українською мовою. Це стало підставою для закриття газет «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». У 1914 – 1915 рр. в Україні діяло лише 452 середні школи, в яких навчалося тільки 140 тисяч учнів, і лише 19 вищих навчальних закладів, у яких здобували освіту 27,7 тисяч студентів. Жодної школи чи вищого навчального закладу з українською мовою навчання не було. Заборонена діяльність «Просвіт», українських клубів, бібліотек. Заарештовано й заслано до Сибіру голову Українського наукового товариства Михайла Грушевського.

З часу утворення Центральної Ради (3 березня 1917 р.) почалася активна державна підтримка української культури. Основним завданням освітньої політики стало відродження рідної мови і школи. У червні 1917 р. було створено Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. Стешенком, який керував справою освіти в Україні. Було

скасовано шкільні округи і замість них створено комісаріати освіти. Національні меншини отримали право на вільний розвиток рідної мови і освіти. Пожвавилася діяльність українських громадських організацій, які утримували на власні кошти українські школи, друкували підручники, організовували літні учительські курси. Цьому сприяли рішення першого і другого Українських педагогічних з'їздів, що відбулися у Києві у 1917 р. На них проголошувалися гасла створення єдиної української національно-демократичної школи. В результаті була утворена 7-річна народна загальноосвітня школа, побудована на спостереженнях та уявленнях з навколишнього життя. Після закінчення такої школи молодь мала змогу продовжити навчання у 4-річній гімназії або у технічній школі. Проголошувалось право громадян на безкоштовну початкову, середню й вищу освіту, учні забезпечувались підручниками, одягом, харчуванням. Освіта ставала обов'язковою і світською.

Подальшому розвитку та українізації освіти сприяла Українська держава, яку очолював гетьман Павло Скоропадський, а міністерство народної освіти і мистецтва – професор Микола Василенко. Продовжувалася робота щодо запровадження єдиної національної школи, проект якої був розроблений Центральною Радою. Викладання української мови і літератури, історії і географії України вважалося обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних та інших школах.

Наступним кроком у подальшому розвитку освіти стало прийняття Директорією УНР програми створення єдиної національної школи з 12-річним терміном навчання. Автором цієї концепції був Іван Огієнко, який обіймав посаду міністра освіти в уряді УНР. У цьому документі була підтверджена децентралізація керування освітою, але звужувався принцип демократизму й національно-персональної автономії. З приходом до влади Денікіна українську школу й освіту було оголошено приватною справою й позбавлено державного фінансування. Директорів та вчителів, яких призначала влада Директорії УНР, було звільнено. Український державний університет у Києві,

Українська академія наук і Українська академія мистецтв перестали існувати як державні установи і мусили просити дозволу про фінансування на приватних засадах.

Отже, у 1917–1920-х роках в умовах революції та громадянської війни через постійні державні перевороти та нетривалість влади, соціально-економічні проблеми ідею створення єдиної української національної школи не вдалося реалізувати ні Центральній Раді, ні Гетьманату, ні Директорії УНР.

Радянська влада в Україні також сприяла розвитку освіти. 25 січня 1919р. було ухвалено декрет Раднаркому УСРР про єдину трудову школу. Планувалося створити єдиний тип навчальних закладів – трудову школу, що мала два ступені: перший (5 класів) і другий (4 класи) з безкоштовним навчанням та викладанням дисциплін українською мовою. У 1920 р. державні, громадські й приватні початкові й середні школи були ліквідовані, а їх класи реорганізовані у 7-річну школу. Юнаки та дівчата мали продовжувати освіту в професійно-технічних школах і технікумах.

Водночас, попри певні успіхи в організації єдиної трудової національної школи, радянська система освіти мала заідеологізований, класовий характер. Навчання не було обов'язковим для дітей «буржуїв» і «куркулів». Трудова школа не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика зосереджувалась в межах лише одного якогось виробництва. Але її діяльність сприяла розв'язанню одного із головних завдань Радянської влади – подолання неписьменності та підготовка кваліфікованих кадрів для соціально-економічних перетворень.

Набула розвитку й *вища освіта* в Україні. Так, влітку 1917 р. у Києві було відкрито перший український вищий народний університет, що мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. За період керівництва Української Центральної Ради за допомогою місцевих органів влади, «Просвіт», громадських організацій було засновано Педагогічну академію, Академію мистецтв, географічний, технологічний інститути в Києві, Київський юридичний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківську консерваторію та 9 учительських

інститутів, які було реорганізовано у вищі навчальні заклади. У новостворених і діючих вищих навчальних закладах відбувалася українізація навчального процесу через відкриття українознавчих факультетів, кафедр, спеціалізацій, запровадження україномовного читання лекцій й ведення практичних занять.

Інтенсивний розвиток вищої освіти відбувається в період Гетьманату. Цим питанням займалася спеціальна комісія, яку очолював видатний учений Володимир Вернадський. Завдяки роботі комісії та державній фінансовій підтримці на базі Київського народного університету **6 жовтня 1918 р.** було відкрито *Український державний університет*. **22 жовтня 1918 р.** у Кам'янець-Подільському було засновано ще один український державний університет, що мав історико-філологічний та фізико-математичний факультети. У жовтні 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів розпочав роботу *Катеринославський університет*.

5 грудня 1918 р. у Києві було засновано *Українську Академію мистецтв*, в якій здобували вищу художню освіту спеціалісти малярства, різьбярства, будівництва, гравюри, художніх промислів. Першим ректором академії став відомий український живописець *Федір Кричевський*. Серед професорів академії були такі відомі митці, як М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут, Л. Крамаренко, І. Труш, О. Архипенко та інші.

За ініціативою художників і архітекторів Ф. Красицького, Д. Дяченка і В. Рикова було відкрито *Архітектурний інститут*. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський та Одеський університети. Все це сприяло реформуванню освітньої системи в Україні.

Лютнева революція 1917 р., боротьба національних сил за відродження української держави створили умови для подальшого розвитку *науки*. Пожвавилася діяльність різних наукових товариств: *Товариства дослідження природи*, *Фізико-математичного товариства*, *Фізико-хімічного товариства* та інших. Продовжувало працювати

Українське наукове товариство (УНТ), членами якого були М. Грушевський, Д. Багалій, М. Біляшівський, О. Єфименко та інші відомі українські вчені.

14 листопада 1918 р. було засновано *Українську Академію наук*, до складу якої входили три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний, соціальних наук. Велике значення для створення Української Академії наук мала діяльність відомого вченого-природознавця *Володимира Вернадського* (1863 – 1945), який став її першим президентом. В.Вернадський – академік Петербурзької академії наук, засновник геохімії, біохімії, гідрохімії, вчень про ноосферу і біосферу, автор понад 400 праць.

Українська академія наук була найвищою науковою установою в Українській державі. Вона мала сприяти поширенню і поглибленню наукових дослідів і збагаченню їх відкриттями, організовувати наукову діяльність, створювати різноманітні дослідні інститути.

У період Гетьманату засновано такі наукові установи, як *Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Національну бібліотеку.*

Відродження української державності у 1917–1920-х рр. спричинило значні зміни у різних сферах мистецтва: образотворчому, театральному, музичному, літературі та інших. Уже зазначалося, що восени 1917р. було створено Українську національну картинну галерею. До її фондів входили полотна українських та західноєвропейських художників від епохи Відродження до початку ХХ ст. До галереї передали частину своїх робіт та колекцій полотен митці В. Кричевський, М. Козик, М. Жук, М. Бойчук, Г. Нарбут, М. Самокиш та інші. У Харкові було засновано музей образотворчого мистецтва.

Одним із провідних центрів *образотворчого мистецтва* в Україні була Одеса. Тут здійснювало активну діяльність створене ще в 1900 р. Товариство південноросійських художників, художнє училище, художній музей, одеське товариство заохочування

красних мистецтв, художня школа при ньому. На базі цієї школи було засновано Одеське вище художнє училище.

Плідно працювала група художників монументального живопису, які створили школу бойчукістів. Її засновником був видатний український живописець-монументаліст, графік **Михайло Бойчук** (1882–1937). Митець навчався у Віденській, Краківській та Мюнхенській академіях мистецтв. Окрім М.Бойчука до школи українських монументалістів входили В.Седляр, І.Падалка, С.Колос, М.Рокицький, О.Павленко, О.Музін, Т.Бойчук та інші. Свої творчі зусилля бойчукісти спрямували на пошуки сучасного стилю вітчизняного мистецтва, який би спирався на національні традиції і водночас перебував на рівні новітніх досягнень світової культури. Українські монументалісти зверталися до візантійських витоків української культури, до традицій середньовічних фресок, іконопису, народної творчості. Лінії митці відводили найважливішу роль з-поміж інших засобів художньої мови. Бойчукісти розписали *Луцькі казарми* в Києві, *Червонозаводський театр* у Харкові, *санаторій* в Одесі. У другій половині 1930-х рр. творчість художників-бойчукістів було оголошено ідейно ворожою радянській владі, їх репресовано, а більшість станкових творів цих митців знищено. Уявлення про них можна дістати з невеликої кількості фотографій та картин, які дивом збереглися. Серед них– *«Біля яблуні» Тимофія Бойчука «Фотограф на селі» Івана Падалки.*

У добу революції 1917–1920рр. відбувається розвиток *літератури* і *книговидавництва*. Виникли приватні й кооперативні видавництва («Друкар», «Криниця», «Час» та ін.), в яких друкували нові твори українських учених, письменників і критиків. У цих творах висвітлювалися події національно-визвольного руху, соціалістичні ідеї, культивувалося піднесення національної свідомості, відстоювалися ідеї чистого мистецтва, просвітительства.

Важливим чинником розвитку літератури стало надання Центральною Радою українській мові статусу державної (березень 1918р.) та здійснення українізації

адміністративного апарату й суспільно-політичного життя українськими урядами. У період Гетьманату було опубліковано наукову працю І.Огієнка «Українська культура», роман «Повія» П. Мирного, переклади творів східних поетів А. Кримського, твори О. Кобилянської, С. Васильченка, В. Стефаніка, М. Рильського та багатьох інших прозаїків, поетів і перекладачів.

Значні зміни відбулися у царині *театрального мистецтва*. Восени 1917р. у Києві було створено *Український національний театр*. До складу його колективу увійшли І.Мар'яненко, Л. Курбас, М. Садовський, П. Саксаганський та інші відомі українські актори.

У 1917 – 1919 рр. у Києві успішно функціонував «*Молодий театр*», який очолював видатний український актор і режисер *Лесь Курбас* (1887 – 1937). Завдяки діяльності цього митця розпочався новий етап у розвитку сценічного мистецтва. Лесь Курбас навчався в університетах Відня та Львова, був актором театру товариства «Руська бесіда» на Галичині і режисером колективу «Тернопільські театральні вечори». До складу колективу «Молодого театру» увійшли Г. Юра, С. Бондарчук, П. Самійленко, В. Василько, В. Чистяков та багато іншої талановитої молоді. До репертуару театру входили твори світової («*Цар Едіп*», «*Горе брехунові*», «*Тартюф*») та вітчизняної класики («*У пущі*», «*Шевченківська вистава*», «*Етюди*», «*Лікар Керженцев*»).

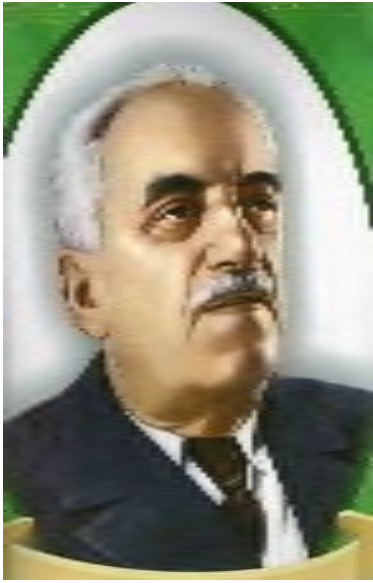
Однією з найвідоміших вистав в історії українського театру загалом і «Молодого театру» зокрема стала постановка Лесем Курбасем трагедії *Софокла «Цар Едіп»*. Тут режисер та його сподвижники зуміли засобами мистецтва відобразити не лише міфологічний світ грецької античності, а й освоїти новітні театральні течії, які розробляли театральні діячі Європи Жак-Далькроз та Дельсарт. Проте, досить важливою у цій виставі була суголосність з сучасністю: Лесь Курбас розкрив чи не

найважливішу для тогочасного українця проблему виживання у революційному вирі, охарактеризувавши таким чином його світосприйняття та світорозуміння. «Молодий театр» був зразком молодого ентузіазму, творчості, упровадження нової технології акторського мистецтва, пошуку нових засобів сценічних форм. Лесь Курбас відійшов від традицій старого побутового театру і зорієнтував його на модерні течії західноєвропейського театру. У 1919р. «Молодий театр» припинив свою діяльність, його було об'єднано із Першим театром Української Радянської Республіки ім.Т. Шевченка. Згодом на його основі було створено Дніпропетровський театр ім. Т. Шевченка.

Наприкінці 1917р. при товаристві «Національний театр» було організовано *Національний зразковий театр* (режисер І. Мар'яненко), який мав власний хор та оркестр. У жовтні 1918 р. на його основі було створено *Державний народний театр* під керівництвом П. Саксаганського. До складу колективу театру увійшли М. Заньковецька, Л. Ліницька, Б. Романицький, О. Корольчук та інші відомі актори. Новий театр у своїй творчості опирався на реалістичну школу К. Станіславського і Немировича-Данченка. У репертуарі колективу переважала українська класика: «Запорожець за Дунаєм», «Назар Стодоля», «Сава Чалий», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля». Працював колектив у Троїцькому народному домі.

У 1918 р. відбувається розквіт діяльності *театру «Студія»*, *театру «Конюшня»*, *театру мініатюр*, *«Українського драматичного колективу»*. Продовжували діяльність Одеська російська опера, Маріупольський російський драматичний театр, Харківський міський театр, Полтавське українське драматичне товариство тощо .

Діяльність відділу мистецтв Наркомату освіти УРСР сприяла відновленню роботи багатьох театральних колективів, що припинили функціонування під час денікінської

інтервенції в Україну, створенню мережі нових професійних та аматорських театрів. Так, у березні 1919 р. у Києві було організовано *Державний драматичний театр ім. Т. Шевченка*.

У перші два десятиліття ХХ ст. остаточно завершився важливий етап розвитку *української музичної культури*. Було сформовано національну композиторську школу, засновником якої став М. Лисенко. Митці, як і раніше, найактивніше творили в хоровому, вокальному та музично-театральному жанрах. У цей період відбувається формування молоді композиторської школи. Її представляли Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, М. Вериківський, П. Козицький, М. Коляда, В. Косенко, С. Людкевич та ін. Так, **Пилип Козицький** (1893–1960) створив хорові обробки народних пісень (українських, польських, чеських тощо), хори на слова українських поетів-класиків. **Михайло Вериківський** був автором першої української ораторії «*Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку*». Організатор українського народного хору **Григорій Верьовка** продовжував розвивати традиції народного хорового співу. Оригінальністю музичного висловлювання відзначалися твори харківського композитора-новатора **Миколи Коляди**. Класичним зразком кантатного жанру в українській музиці є лірико-драматична кантата-поема «*Хустина*» на слова Т. Шевченка **Левка Ревуцького** (1889 – 1977).

Вагому симфонічну і хорову спадщину залишив **Борис Лятошинський** (1894 – 1968). Хори композитора з циклів на вірші М. Рильського, російських поетів, зокрема А. Фета, О. Пушкіна («*Времена года*», «*По небу крадеться луна*»), а також «*Тече вода в синє море*» на вірші Т. Шевченка вважаються шедеврами української музики, у них відображено широкий діапазон настроїв.

Вокально-симфонічний жанр домінував у творчості **Станіслава Людкевича** (1879–1979) – майстра великих форм. Композитора цікавили яскраві драматичні та

трагедійні образи, ідеї боротьби, бунтарства, волелюбства і нескореності народу. Саме таким є образ Прометея (симфонія-кантата «Кавказ» за поемою Т. Шевченка).

У 1917–1920рр. було здійснено низку заходів з організації музичного життя, відкрито та реорганізовано вищі й середні музичні навчальні заклади, створено виконавські колективи державного рівня. Так, з ініціативи Української Центральної Ради було створено *Український народний хор* (диригент К. Стеценко), у Києві організовано загальноукраїнські курси з підготовки співаків хору, музикантів, хореографів.

У 1918 р. у Києві було відкрито *Український оперний театр*, керівником якого був М. Садовський.

Надзвичайно важливим для розвитку української музичної культури стала реорганізація у 1918 р. Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка у *Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка*, до складу якого входили педагогічний, диригентський і драматичний факультети. Очолив інститут Ф.Блуменфельд, а серед його викладачів були відомі українські композитори, музиканти, співаки й актори: П. Козицький, Л. Курбас, М.Леонтович, Д.Ревуцький, М.Старицька та інші. У Харкові на базі російської оперної антрепризи було відкрито *Першу народну оперу* та *Першу дитячу оперу*. За доби Гетьманату в Києві було організовано Перший український національний хор, яким керував видатний український диригент і композитор *Олександр Кошиць* (1875–1944). На початку 1919р. він разом із К. Стеценком створив у Києві *Українську республіканську капелу*, концерти якої з величезним успіхом проходили в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині, Франції та інших країнах Західної Європи й Америки. У 1920 р. було організовано *хорову капелу «Думка»*, що стала одним із найкращих хорових колективів України. «Думка» активно

популяризувала українську музику не лише в республіці, а й за кордоном. У 1923 р. у Харкові створено перший *Державний симфонічний оркестр*.

Значну роботу проводило *Всеукраїнське Музичне товариство ім. М. Леонтовича*, яке відіграло головну роль у консолідації музичних сил країни, а також інші творчі об'єднання митців. Вони допомагали створенню оркестрів, ансамблів, капел, музично-просвітницьких осередків.

Швидко поширилося і набуло популярності в Україні *кіномистецтво*. Зародження вітчизняного кінематографа пов'язують з іменами механіка І.Тимченка і фізика М. Любимова, які ще в 1893 р. створили апарат для відображення на екрані неперервного руху людей і предметів. Із 1907 р. в Україні розпочалося регулярне виробництво кінофільмів (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав), у яких знімалися відомі актори. У 1918 – 1920рр. побачили світ художні кінофільми режисерів Л.Старицької-Черняхівської («*Вітер з Півночі*», «*Розбійник Кармелюк*»), М. Замкового («*Прозрівший*»), А.Нефедова («*Жертви позвали*»), А. Архана («*Червоний Кобзар*»), хроніко-документальні – «*Шевченкове свято*», «*Сон Тараса*», «*Випуск першої української гімназії*», «*Життя Донбасу*» (всього близько 500 найменувань)

Отже, Перша світова війна, революція і громадянська війна 1917 – початку 1920-х рр. негативно позначилися на розвитку української культури. Водночас із відродженням української державності у 1917–1920-хрр. було закладено основу формування національної освіти і науки. Відбулися значні зміни у різних сферах мистецтва: театрі, музиці, образотворчому мистецтві та інших. Основи, закладені в культурному будівництві у 1917 – 1920-хрр., сприяли у наступні роки піднесенню української культури на якісно новий рівень.

Український культурний ренесанс 1920-х років.

Початок 1920-х років для української культури був надзвичайно несприятливий. Громадянська війна і встановлення радянської влади на Україні супроводжувались розрухою, голодом, руйнацією економіки та поширенням масового невдоволення.

Проте і за цих умов українська культура вижила, більше того, у 1920-ті роки досягла такого злету, який правомірно назвали українським культурним ренесансом, національно-культурним відродженням.

Радянською владою був започаткований новий курс у національно-культурній політиці, що тривав близько десяти років і став найбільш плідним у розвитку української культури за весь період існування радянської влади. Влада намагалася створити нову, класово-пролетарську культуру, вкладену в певні національні форми. Авторці українського культурного ренесансу хотіли використати ситуацію, щоб підняти українську культуру до рівня світових культурних здобутків, скерувати її на шлях боротьби за національно-державне відродження. Для цього потрібно було подолати наслідки імперської політики в минулому, великодержавний шовінізм і русифікацію, які перешкоджали розвитку української національної культури. Їх прояви були очевидними і знайшли відображення в так званій «теорії двох культур». Автором цієї теорії був секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який стверджував, що в Україні змагаються дві культури – міська (російська, пролетарська) і сільська (українська, селянська). Протистояння мало закінчитись перемогою російської культури як більш прогресивної. «Теорія двох культур» була офіційно засуджена ЦК ВКП(б), тому що вона суперечила проголошеному партією курсу на національно-культурне будівництво.

Широкомасштабній розбудові української культури сприяла *політика українізації*, що здійснювалась у контексті проголошеної XII з'їздом РКП(б) коренізації. У серпні 1923р. уряд УСРР прийняв декрет про українізацію, яким українську культуру визнали державною в республіці. Українізація сприяла поверненню в Радянську Україну з еміграції видатних діячів української культури М. Грушевського, С. Єфремова, А. Ніковського та багатьох інших.

Вагомий вплив українізація мала на *освіту*. Передусім розпочалася активна ліквідація неписьменності населення. Цьому сприяли діяльність створеної у 1920р. Надзвичайної комісії для боротьби з неписьменністю, постанова уряду «Про боротьбу з

неписьменністю», великий потяг народу до знань. Наприкінці 1920-х років письменність населення в Україні зросла в декілька разів і становила понад 70% у містах і близько 50% у селах. Була запроваджена *обов'язкова загальна початкова освіта*, а згодом і *обов'язкова загальна середня семирічна освіта*.

Бурхливим був розвиток *літератури* у згаданий період. У 1921–1922рр. в Україні почали організовуватись пролеткультівські об'єднання, до яких входили талановиті письменники, що були готовими відкинути традиції, національну культурну спадщину і популяризувати нову пролетарську культуру. Однак претензії пролеткультівських об'єднань на монополію у сфері культури призвели до того, що із них вийшла більшість талановитої молоді, і з 1924 р. пролеткульти припинили своє існування.

У березні 1922р. С.В.Пилипенко, А.С.Панів та І.В.Сенченко створили союз революційних селянських письменників *«Плуг»*. Метою цього союзу було заниження вимог до літературного рівня творів і наближення таким чином до змісту твору до рівня бажань і розуміння селян. Наступного року В.Блакитний, І.Дніпровський, І.Кулик, В.Сосюра, Ю.Смолич сформували групу літераторів *«Гарт»*, метою якої також була популяризація пролетарської культури в Україні. Учасники *«Гарту»* висували більш високі вимоги до художніх творів, намагаючись щоб їх зміст викликав бадьорі настрої у читача, бажання активно жити і працювати. Життя *«Гарту»* теж було недовгим, у 1926р. більшість членів об'єднання вийшла з нього.

У другій половині 1920-хрр. важливе місце займала *ВУСПП* – спілка, метою діяльності якої було об'єднання всіх письменників і поетів, які прагнули створити єдину інтернаціональну пролетарську літературу. Письменники-неокласики М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, М. Рильський прагнули засвоїти досвід класичної світової літератури. Багато митців тяжіли до різних проявів модернізму.

У 1920-х рр. спостерігається бурхливий розвиток поезії. Окрім творчості вже згаданих В.Чумака, В.Еллана-Блакитного, П.Тичини, В.Сосюри, М.Рильського, поетів-неокласиків починає творити *Євген Плужник* (1898–1938) – відомий поет і прозаїк,

автор збірок «Дні» і «Рання осінь», роману «Недуга». Творам **Миколи Бажана** (1904–1983), що спершу тяжів до футуризму, притаманна філософська глибина, епічність, громадянський пафос («*Руро-марш*», «*Проти газ*», «*Будівлі*»).

У згаданий період відбувається розвиток прози. Письменники-реалісти у великих епічних творах намагалися осмислити й узагальнити події, що відбувалися, простежити зміни в суспільно-політичному житті народу та його побуті. Серед найбільш відомих письменників цієї доби – **Юрій Яновський** («*Майстер корабля*»), **Петро Панч** («*Голубі ешелони*»), **Іван Ле** («*Роман міжгір'я*»), **Андрій Головка** («*Бур'ян*»). Твори **Григорія Косинки** – одного із засновників української прози відзначаються імпресіоністичною лаконічністю і реалістичною місткістю авторського письма, ліричністю, психологізмом (збірки новел і оповідань «*На золотих богів*», «*Мати*», «*В житах*», «*Політика*»).

У 1920-ті рр. точилися гострі дискусії щодо шляхів і принципів побудови соціалістичної України та її культури. У цей період здавалося, що реалізуються найпрекрасніші сподівання народу, і водночас це час особистих трагедій найбільш талановитих представників творчої інтелігенції, яка через сталінську диктатуру розчарувалася в ідеалах соціалізму і шукала можливості виходу України на шляхи демократичного розвитку. Серед дискусій, які велися навколо проблем побудови національної культури виділяється *літературна дискусія* 1925–1928 років. Її розпочав талановитий письменник, представник літератури авангарду **Микола Хвильовий** (1893–1933). У циклах памфлетів «*Камо грядеши*» та «*Думки проти течії*», статті «*Україна чи Малоросія*» письменник розкрив культурологічну концепцію, зазначаючи, що українська культура повинна орієнтуватися на західноєвропейську, а не дотримуватися російських традицій з їх новими соціальними і духовними віяннями, новим мистецтвом, новими стилями, творчими методами, різноманітними течіями, угрупованнями. Також М. Хвильовий ставив гостросоціальні питання: як краще зберегти українську самобутність культури – через її «масовізм» чи «олімпійство», тобто творити для масового читача чи максимально піднімати інтелектуальну планку в суспільстві; яким

має бути мистецтво – з глибоким змістом і складною образністю чи примітивно-пропагандистським, політизованим?

У 1926 р. М.Хвильовий з колишніми членами «Гарту» створили авангардну літературну організацію *ВАПЛІТЕ* (Вільна академія пролетарської літератури). До цього об'єднання входили письменники, які орієнтувалися на високий професіоналізм, творче новаторство, ідеологічну розкутість. Серед членів ВАПЛІТЕ – видатні постаті української літератури П. Тичина, В. Сосюра, О. Досвітній, Г. Епик, Ю. Яновський, М. Семенко.

Комуністичне українське керівництво за вказівкою ЦК ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним виступило з жорсткою критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» української організації. Проте позицію ВАПЛІТЕ підтримали вже згадані письменники-неокласики, які вважали, що розвиток національної самобутності України можливий лише на основі традицій світової і європейської культури.

В образотворчому мистецтві 1920-х рр. наявна велика кількість напрямів, шкіл та угруповань. У цей час були утворені *Асоціація революційного мистецтва (АРМУ)*, *Товариство художників імені К. Костанді* в Одесі, *Асоціація художників Червоної України (АХЧУ)*, *Об'єднання сучасних митців України*. Працюють такі відомі художники, як М. Бурачек, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, Г. Світлицький, К. Трохименко, О. Шовкуненко, М. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр, П. Волокидін, І.Труш, О. Новаківський тощо. **Миколу Самокиша** (1860–1944) вважають засновником українського батального жанру. Його картини присвячені темам

визвольної війни українського народу XVII ст., громадянської війни. Серед відомих творів художника – *«В'їзд Богдана Хмельницького в Київ»*, *«Бій під Жовтими водами»*, *«У розвідці»*, *«Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким»*, *«Бій Богуна з Чернецьким»* та ін. М Самокиш був майстром великої багатофігурної картини. Він майстерно зображував людей і коней у найрізноманітніших ракурсах, створюючи відчуття динамічного руху.

Талановитим майстром пейзажу був **Микола Бурачек** (1871 – 1942). До золотого фонду українського мистецтва увійшли його картини *«Яблуні в цвіту»*, *«Золота осінь»*, *«Хмари насуваються»*, *«Дорога до колгоспу»*, *«Рече та стогне Дніпр широкий»*. Багато пейзажів художника близькі до творів імпресіоністів. Він майстерно відтворював стани природи залежно від особливостей сонячного освітлення. У найкращих творах М. Бурачека відчутний вплив французького живопису з притаманною йому високою культурою використання кольору.

У 1920-ті рр. відбувається розвиток портретного жанру. Одним із провідних портретистів цього періоду був **Павло Волокидін** (1877–1936). Його твори *«Портрет дружини художника»*, *«Портрет співачки Зої Гайдай»* відзначаються глибиною психологічної характеристики, вишуканим колоритом, продуманою композицією. Талановитим портретистом був **Олексій Шовкуненко** (1884–1974). У його портретах скульптора Б.Яковлева, М.Лисенка, в жіночих портретах індивідуальна неповторність образів поєднана з багатством живописної палітри. О. Шовкуненко був також талановитим пейзажистом. У його картині *«Повінь. Конча-Заспа»* надзвичайно легко, невимушено передано свіжість ранньої весни, вільним мазком пензля відтворено мерехтливу поверхню води, в якій неначе танцюють відображення звивистих дерев. О.Шовкуненко є одним із засновників в українському мистецтві так званого індустріального пейзажу. Митець виявив рідкісне вміння бачити в буденних речах справжнє живописне багатство. Великий успіх принесла йому серія акварелей *«Дніпрельстан»*.

У 20-хрр. Розвивається *скульптура*. У цей час розквітає творчість відомого українського скульптора, кінорежисера і драматурга *Івана Кавалерідзе* (1887–1978). Митець успішно працював у жанрі портрета та монументальної скульптури. Серед відомих творів І. Кавалерідзе – *пам'ятник княгині Ользі* у Києві, *пам'ятники Т. Шевченку* в Полтаві та Сумах, *Г. Сковороді* у Лохвиці, *Артему* в містах Артемівську та Слов'яногорську.

Добу бурхливого розвитку переживала в 1920-тірр. Українська *музика*. У 1925 – 1926 рр. було створено *театри опери та балету* в Харкові, Києві та Одесі. Творчість неперевершених оперних і камерних співаків П. Білинника, З.Гайдай, Б. Гмирі, М. Гришка, І. Козловського, М. Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинського, О. Петрусенко прославила Україну, значно розширила обрії її культури. У новостворених театрах постановки власних опер здійснювали Б. Лятошинський («*Золотий обруч*»), Ю. Мейтус («*Гайдамаки*»), Г. Жуковський («*Марина*»).

Розвитку вітчизняного музичного мистецтва сприяла плідна творча діяльність хорової капели «Думка», Державного ансамблю українського танцю під керівництвом М. Болотова, П. Вірського, Державної капели бандуристів, Українського державного симфонічного оркестру та інших музичних колективів. У 1920-ті рр. набуває розвитку новий жанр музичного мистецтва – *балет*.

Однак, у музичному світі також відбувалася ідейна боротьба. У 1928р. була організована *«Асоціація пролетарських музикантів України»* (АПМУ), представники якої піддавали критиці класичну музику. Вони дійшли до того, що класична і народна музика стали вважатися націоналістичною музикою «куркулів» та «експлуататорів».

Важливу роль у розбудові української культури відіграло українське *театральне мистецтво*. У Харкові Лесь Курбас заснував *«Березіль»* – експериментальний театр, метою діяльності якого було формування засад нового сценічного мистецтва. Л. Курбас прагнув до оновлення театрального мистецтва, виступав проти розважальності і штампу на сцені. На його творчість мали вплив мистецькі напрями конструктивізм та експресіонізм. Л. Курбас тісно співпрацював із драматургом *Миколою Кулішем*. У його п'єсах *«Народний Малахій»*, *«Мина Мазайло»*, *«Патетична соната»* розкривалася нова радянська дійсність, українська ментальність, духовна незрілість партійних чиновників. Продовжували активно працювати й видатні майстри українського класичного театру – М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовський, Г. Юра, І. Мар'яненко, О. Вагула, Н. Ужвій.

У згаданий період продовжує розвиватися *кіномистецтво*. Серію фільмів про козацький період історії українського народу, Т. Шевченка, громадянську війну і революцію поставили режисери П. Чардинін, В. Гардін, Ю. Стабовий. У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулася екранізація творів класиків української літератури: *«Микола Джеря»*, *«Борислав сміється»*, *«Фата моргана»*. Наприкінці 1920-х рр. була здійснена реконструкція Одеської кінофабрики і завершилось будівництво Київської

кінофабрики, що стала центром українського кінематографа.

Важливу роль у становленні вітчизняного кіномистецтва відіграла творчість видатного кінорежисера, письменника, художника **Олександра Довженка** (1894–1956). Митець із 1926р. працював режисером на Одеській кіностудії, знімаючи фільми за власними сценаріями. Новаторськими і визначальними у творчості О.Довженка стали три геніальні фільми – «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) та «Земля» (1930). Ці стрічки об'єднує спільна ідея – авторська думка режисера про невідривність людського життя від природи, землі, Батьківщини. Фільми вражають висотою художнього рівня. Це справжні шедеври кіномистецтва, проте найвищу оцінку і визнання світова громадськість віддала картині «Земля». У цій стрічці О. Довженко порушує важливі загальнолюдські проблеми: життя і смерть, людина і земля, нове і старе, кохання, оспівує землю і працю на землі. У 1958 р. цей фільм увійшов до списку дванадцяти найкращих фільмів усіх часів і народів.

Отже, період 1920-х рр. характеризується великими успіхами у царині розвитку української культури. Завдяки політиці українізації вітчизняна культура зробила важливий крок на шляху подолання провінційності та комплексу «малоросійства», органічно включалася у світовий художній процес, витворювала значні художні цінності.

Трагедія української культури у період сталінізму

Період історії від початку 1930-х до середини 1950-х років був трагічним для української культури. Це час панування культу особи Сталіна, жорстких ідеологічних обмежень, репресій, варварського нищення пам'яток культури. На початку 30-х рр. ХХ ст. національно-культурне відродження, що здійснювалося в процесі українізації, було істотно загальмовано, а згодом і взагалі зведено нанівець. Із 1937 р. сам термін

«українізація» остаточно зникає з документів. Розпочалося відновлення політики русифікації в усіх сферах життя.

У квітні 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», в якій йшлося про те, що діяльність існуючих літературно-мистецьких організацій гальмує розвиток художньої творчості. А тому було вирішено об'єднати всіх письменників, що підтримують радянську владу і прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією при ній. У 1934 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд письменників, на якому було засновано єдину Спілку письменників СРСР. Також було створено єдині творчі спілки радянських художників, архітекторів, композиторів та ін. Відтоді держава почала постійно контролювати творчий процес, застосовувати репресії та переслідувати діячів культури.

У 1930-х рр. у Радянському Союзі було встановлено сталінський тоталітарний режим. Розпочалися масові репресії в середовищі інтелігенції. У всіх сфабрикованих справах судили не якихось злочинців і контрреволюціонерів, а інтелектуальну, творчо активну частину українського народу. До неї належали вчені, викладачі та студенти вищих навчальних закладів, митці (С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, М. Зеров, М. Куліш, Л. Курбас, М. Ірчан, Остап Вишня, З. Тулуб, Б. Антоненко-Давидович, М. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр та ін.). У націоналізмі було звинувачено видатних діячів української музичної культури – В. Костенка, Я. Полфьорова, М. Михайлова, М. Грінченка, К. Квітку. Згодом були розстріляні Г. Хоткевич, В. Верховинець, Ю. Юрмас, майже цілим складом репресовано учасників Першої київської художньої капели бандуристів.

У згаданий період були заборонені твори великої кількості дореволюційних вчених та митців демократичного напрямку, а також твори репресованих письменників (М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, В.

Винниченка, М. Грушевського, М. Куліша, М. Зерова, Г. Косинки, М. Ірчана, Л. Старицької-Черняхівської та ін.).

Рятуючись від репресій у різний час, деякі митці та вчені виїхали за кордон. Серед них – О. Олесь, В. Винниченко, Є. Маланюк, О. Теліга, О. Ольжич, О. Кошиць, Д. Антонович, Д. Чижевський та інші. Їхня творчість сприяла посиленню зацікавленості світової громадськості українською культурою. Зазнала переслідувань і церква. У 1930-х рр. радянська влада визначила релігію як світогляд, ворожий пролетарським цінностям. Існувала думка, що релігія відіме в міру зникнення класових розбіжностей і класового суспільства, що її породило. Священників і ченців переслідували і виселяли за межі України, а культові споруди руйнували чи передавали під господарські потреби. У 1930 р. під тиском влади припинила свою діяльність Українська автокефальна православна церква. Російська православна та греко-католицька церкви також зазнали нещадних переслідувань. Всього у 1930-х рр. в Україні припинили існування близько 80% церков.

Варто зазначити, що антирелігійна політика спричинила непоправні деформації у духовному розвитку українського народу, призвела до втрати багатьох цінностей і моральних норм загальнолюдського характеру. Поняття порядності, честі, справедливості, добра, милосердя, які споконвіку проповідувала церква, почали трактуватися як абстрактно-гуманістичні, позбавлені класового змісту категорії. Вони були необов'язковими для «будівників» соціалістичного суспільства, яким нав'язували класові сурогати з відповідними критеріями добра і зла, справедливості, рівності, свободи тощо. Держава намагається регламентувати усі сфери культурного життя. Відбувається запровадження методу *соціалістичного реалізму* як вищої форми художнього мислення. Для нього характерна примітивізація культури. Мистецтво повинно було зображувати типові характери у типових обставинах, возвеличувати героїку революційних перетворень та виробничої тематики, бути тільки оптимістичним. Панування методу соціалістичного реалізму в художній творчості не сприяло розвитку різних видів мистецтва.

Мистецтво мало стати художньою підтримкою політики більшовиків. У *літературі* в цей період панувало відображення індустріалізації та колективізації, прославлення партії («*Партія веде*» П. Тичини, «*Пісня про Сталіна*» М. Рильського). Видавались твори і в класичних рамках, до них належать поетичні збірки «*Чуття єдиної родини*» П. Тичини, «*Київ*» і «*Літо*» М. Рильського, «*Нові поезії*» і «*Люблю*» В. Сосюри, поема-трилогія «*Безсмертя*» М. Бажана, «*Змужніла молодість*» І. Кулика, «*Батьківщина*» А.Малишка та ін. Проза представлена творами Олеся Досвітнього «*Кварцит*», «*Інженери*» Ю. Шовкопляса, «*Магістраль*» А. Шияна та ін.

У 1930-х рр. були створені генеральні плани забудови найбільших міст України, у яких мали з'явитися промислові зони, житлові квартали з необхідною інфраструктурою, зони відпочинку, адміністративні центри. Великого значення надавали створенню типових проєктів, запровадженню індустріальних методів у будівництві, що здешевлювало забудову, але робило її одноманітною, безликою.

У Києві у згаданий період були зведені адміністративні споруди, що виділялися наслідуванням класицистичних форм, помпезністю, надмірним монументалізмом. До них належать *будинок Кабінету міністрів України* (арх. І. Фомін, П. Абросимов) та *споруда Верховної Ради України* (арх. В. Заболотний). Водночас, у цей час у галузі містобудування було здійснено ряд непоправних помилок. Було зруйновано багато культових споруд, зокрема й Михайлівський Золотоверхий монастир, на місці якого планувалося створити Урядову площу з комплексом адміністративних споруд (зведено лише одну за проєктом архітектора І. Лангбарда).

Загальні процеси, що відбувалися у суспільному житті визначали шлях розвитку *образотворчого мистецтва*. Тематика творів мала відображати нову соціальну реальність – сцени з колгоспного життя, портрети вождів, робітників. Талановитим

українським художникам, вихованим на загальноєвропейських традиціях було дуже важко творити в таких умовах. Для свого виживання вони були змушені в той чи інший спосіб віддавати належне панівній ідеології. Однак і в такий скрутний час з'являлися високохудожні твори, що увійшли до скарбниці українського мистецтва.

У 1936р. із-за кордону в Україну повернувся видатний живописець, художник європейського масштабу **Микола Глуценко** (1901 – 1977). Він творив у жанрах пейзажу, натюрморту, портрета, захоплювався експресіоністичними пошуками сучасного мистецтва. У 1930-х рр. митець створив *портрети* письменників *Р. Роллана* та *А. Барбюса*, що відзначаються досконалою технікою живопису, гостротою трактування образів, енергійною манерою трактування.

У мистецтві *графіки* цього періоду з'являється ряд визначних митців. Великого розвитку набула книжкова ілюстрація. Талановитим інтерпретатором літературної класики був **Михайло Дерезус** (1904 – 1997). Його ілюстрації до поеми І. Котляревського «Енеїда», до повісті «Тарас Бульба» та інших творів М. Гоголя характеризуються народним гумором, гротеском, тонким відчуттям характеру твору. Майстру належить серія гравюр «*Дорогами України*», де він

постав чудовим пейзажистом. Героїзацією та романтикою відзначаються твори серії «Українські народні думи та історичні пісні».

Одним із провідних українських графіків був **Василь Касіян** (1896–1976). В ілюстраціях до «Кобзаря», повісті І. Франка «Борислав сміється» та багатьох інших творів виявились непересічний талант, висока професійна майстерність цього художника, глибока народність створених ним образів. Відбувається подальший

розвиток **скульптури**. У монументальній скульптурі найвизначнішим явищем було встановлення пам'ятників **Т. Шевченку** в Києві, Харкові та на Чернечій горі в Каневі роботи ленінградського скульптора **Матвія Манізера**. Розвиток станкової скульптури пов'язаний насамперед з портретним жанром. Відомими скульпторами свого часу були **Леонора Блох** – учениця великого О.Родена (портрети О.Родена, І.Франка, композиції «Радість материнства», «Мікеланджело»), **Бернард Кратко** (портрети І.Бродського, Ф.Кричевського,

П.Волокидіна), **Григорій Пивоваров** (портрети Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Франка, О. Довженка). Творчість цих митців відзначається бездоганною професійною майстерністю, пластичною виразністю, психологічною проникливістю.

У **музиці** надавалась перевага тим творам, у яких прославлялась партійна політика. Проте, в українській музиці 1930-х рр. зберігалися національні риси. Було створено багато ліричних, жартівливих пісень і дум. Набули популярності твори композиторів Г. Верьовки, А. Лебединця, Л. Ревуцького, Г. Майбороди, К. Данькевича. Високою професійною майстерністю відзначалися капела «Думка», Державна капела бандуристів.

Набуло розвитку *театральне мистецтво*. У 1930-х рр. в Україні діяло більше 84 професійних театрів – опери та балету, драматичних, музичних, юного глядача, в яких вистави відбувалися переважно українською мовою. У Київському театрі опери та балету ставили класику – «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Мазепу» та «Євгенія Онегіна» П. Чайковського, «Снігуроньку» М. Римського-Корсакова, «Трагічну ніч» К. Данькевича та ін. У театрі сформувався колектив талановитих акторів, таких як М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Донець, М. Гришко та ін. Водночас, на відміну від авангардистського театру, в якому всі основні засоби сценічної виразності (сценографія, світло, гра акторів, пластика, музика тощо) слугували ідеї створення концептуального видовища, що візуально було схоже на реальний світ, театр доби соцреалізму прагнув до так званої ілюзійної сценічної моделі, де все певним чином нагадувало справжнє життя. «Життєподібна» театральна форма стала носієм тоталітарного ідеологічного міфу, що був вироблений у радянській державі. Це міф про світле майбутнє, безтурботне життя, мудрість керівників партії, злочинність класових ворогів тощо.

Головним драматургом-міфотворцем був *Олександр Корнійчук*. Його п'єси «Платон Кречет», «Правда», «Богдан Хмельницький», «В степах України» обов'язково мали з'являтися на сценах усіх театрів України та за її межами. На основі драматургії О. Корнійчука в Україні сформувалася модель соцреалістичного театру, в якому завдяки сконструйованим драматургом псевдожиттєвим ситуаціям утверджувалася конкретна міфологема.

Великих успіхів досягли Київський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької, Сумський драматичний театр ім. М. Щепкіна, Харківський театр ім. Т. Шевченка та ін. У складних умовах розвивалося *кіномистецтво*. Плідно працювали кінорежисери О. Довженко, Д. Демуцький, І. Кавалерідзе, Л. Луков, І. Савченко, М. Топчій. Увага кінематографістів зосередилась на історичній, історико-революційній тематиці, створюються фільми-екранізації творів

української і російської класики. Київська та Одеська кіностудії 1933 – 1938 рр. випустили 55 фільмів, серед яких *«Вершники»* І. Савченка, *«Богдан Хмельницький»* М. Донського, *«Дума про козака Голоту»*, *«Щорс»* О. Овженка, *«Останній порт»* за драмою О. Корнійчука *«Загибель ескадри»*, *«Коліївщина»*, *«Прометей»* І. Кавалерідзе.

Друга світова війна стала надзвичайно важким випробуванням в історії українського народу та його культури. Під час війни загинуло мільйони людей, було знищено цінні пам'ятки культури, розграбовано музейні та приватні колекції. Тисячі музейних експонатів було вивезено за кордон і не повернуто після закінчення війни. Воєнна доба стала часом творчого піднесення та сміливого пошуку для українських митців. У цей період з'являються цілий ряд творів, сповнених почуттям високого патріотизму і любові до рідної України. Серед них – *«Слово про рідну матір»* М. Рильського, *«Клятва»* М. Бажана, *«Любів Україну»* В. Сосюри, *«Весна»*, *«Голос матері»* П. Тичини, *«Україна в огні»*, *«Ніч перед боєм»* О. Довженка, *«Ярослав Мудрий»* І. Кочерги, *«Зенітка»* Остапа Вишні та ін.

Провідною темою українського *образотворчого мистецтва* періоду війни також була боротьба народу з ворогом. Художник О. Шовкуненко створив цикл портретів відомих людей країни – воїнів, учених, письменників, робітників. Суворе життя народу в напружені воєнні роки відобразив у своїх творах К. Трохименко. М. Дерегус створив серію офортів і малюнків *«Тагільський завод»*, *«Шляхами війни»*. Картини відомого художника М. Глуценка також присвячені фронтовій тематиці (*«По слідах ворога»*, *«Здобуття Клина»*, *«Смерть генерала Доватора»*).

Мистецтво *графіки* також набуло значного розвитку. Тут плідно працювали О. Пащенко, С. Бесєдін, Ю. Балановський. Високу оцінку громадськості отримала серія гравюр О. Пащенка *«Київ 1944 року»*. В. Касіян створив декілька серій малюнків та акварелей на теми Вітчизняної війни: *«У фашистській неволі»*, *«Україна бореться»*, *«Відомсти!»*.

У часи воєнного лихоліття провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва посів *плакат*. В. Касіян створив твір великої виразності й переконливості «*На бій, слов'яни!*» та оригінальну за задумом серію «*Гнів Шевченка – зброя перемоги*». У жанрі плакату також працювали українські художники І. Кружков, В. Литвиненко, І. Літинський, Р. Мельничук, С. Уманський.

У перше повоєнне десятиліття було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури. Продовжувалося адміністративне втручання у сферу художньої творчості. У 1946 – 1948рр. вийшли постанови ЦК ВКП(б) «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про кінофільм «Велике життя», «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» та інші, в яких спостерігалось грубе і некомпетентне втручання у творчий процес і не було місця свободі творчості митця. У перші повоєнні роки було безпідставно розкритиковано і звинувачено в буржуазному націоналізмі наукові праці «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», перший том «Історії України», твори М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, О. Довженка, Ю. Смолича, К. Данькевича. У повоєнний період відбуваються значні деформації в національно-мовній сфері. У навчальних закладах спостерігається масовий перехід на російську мову викладання. Партійні і радянські органи, державні установи дедалі частіше в практичній діяльності також використовували російську мову. У цей час в західноукраїнських областях було взято курс на заміну місцевих кадрів приїжджими, які погано володіли українською мовою і не бажали користуватися нею. У засобах масової інформації багато українських слів замінювали російськими, вживалося багато слів неукраїнського походження.

Русифікації зазнали і навчальні заклади, які відновлювали свою діяльність після закінчення війни. Школи почали працювати відразу після звільнення території України в 1943 – 1944 рр. У 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту для дітей, а із 1958р. – обов'язкову восьмирічну освіту. Помітно розширилась мережа вищих навчальних закладів і технікумів. Відновили роботу 7 університетів: Київський,

Харківський, Львівський, Одеський, Дніпропетровський, Чернівецький, Ужгородський. Було значно розширено підготовку спеціалістів запровадженням заочної та вечірньої форми навчання, особливо учителів та інженерних і агрономічних працівників.

Відбувалися зміни у змісті та методах освіти. З одного боку, відбувалося посилення курсу на так звану марксистсько-ленінську підготовку молоді, ігнорування досвіду західних країн, насаджувався сталінізм як останнє слово марксизму, а з іншого, до навчального процесу впроваджувались новітні здобутки науки і техніки.

У повоєнний період українські митці створили багато чудових творів, що залишили помітний слід у художній культурі нашої держави. Головною темою творчості письменників, художників, композиторів залишалася проблема людини, війни і миру, праці та рідної землі, героїзму і боягузтва, але підходи до цих тем, діапазон художньо-мистецьких засобів їх вирішення були досить різноманітними. Позбавлена можливості доносити до людей окремі зразки літературно-художньої творчості, частина митців зуміла зберегти їх у своїх архівах і шухлядах. Тут варто відзначити «*Розстріляне безсмертя*» і «*Третю роту*» В. Сосюри, «*Хрещатик і любов*» І. Сенченка, спогади Ю. Смолича та ін.

Скарбницю *образотворчого мистецтва* поповнили твори М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая. Вагомим явищем української культури стала творчість видатної художниці *Тетяни Яблонської* (1917 – 2005). Їй притаманна висока професійна майстерність, різнобічність інтересів, невтомний творчий пошук, глибина задумів. У повоєнний період Т. Яблонська створила один із найкращих творів

цього часу – «Хліб». Картини художниці «Весна», «Над Дніпром», «Мати» виконані в найкращих традиціях академічного жанру. Вони щирі, сповнені руху, живого почуття, і завжди – живописної свободи.

Велику популярність серед глядачів і слухачів мали *Державний заслужений академічний український народний хор* під керівництвом Г. Верьовки, створений 11 вересня 1943 р., *Київська державна академічна капела «Думка»* під керівництвом О. Сороки, *Львівська державна хорова капела «Трембіта* під керівництвом П. Муравського, *Державна капела бандуристів УРСР* під керівництвом О. Мінківського, *Державний симфонічний оркестр*.

Отже, українська культура періоду сталінізму розвивалася в надзвичайно складних умовах. Масові репресії знищили ціле покоління діячів вітчизняного мистецтва. Було припинено українізацію освіти і науки, заборонено вільні угруповання митців, що досить негативно позначилося на новаторських тенденціях у мистецтві. Однак попри складні історичні обставини українська культура продовжувала свою поступальну ходу.

Українська культура другої половини 1950–1980-хрр.

Друга половина 1950-х та початок 1960-х рр. в Україні були часом культурно-національного пробудження. Цей період в історичній літературі отримав назву хрущовської «відлиги». У цей час відбувається викриття злочинної діяльності Л. Берії, ініційоване зверху, амністія, часткова реабілітація жертв сталінських репресій, офіційне

засудження «культу особи» Сталіна на XX з'їзді КПРС, публічна критика беззаконня і зловживань владою, деяке розширення прав союзних республік, активізація міжнародних контактів.

Під натиском громадськості відбулися деякі зміни в культурній політиці, зростала зацікавленість національними духовними цінностями, відбулася реабілітація частини репресованих діячів науки, культури, мистецтва. Так, були реабілітовані письменники В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, М. Ірчан, Г. Косинка, І. Микитенко, З. Тулуб, відомі діячі українського театру – драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, кінорежисер О. Довженко, припинили цькувати А Малишка, М. Рильського, В. Сосюру, були зняті обвинувачення з композиторів В. Мураделі, Г. Жуковського, Б. Ятошинського, М. Колесси.

Лібералізація стимулювала творче, наукове і культурне життя, сприяла підвищенню зацікавленості історією українського народу, його культурою, традиціями, звичаями, мовою. Із 1957 р. почали виходити журнали *«Радянське літературознавство»*, *«Український історичний журнал»*, *«Народна творчість та етнографія»*. Із 1958 р. відновлено часопис *«Всесвіт»*, в якому друкувалися найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою.

Особливого значення партійне керівництво надавало *освіті*, яка розглядалась як частина комуністичної ідеології. Із 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС відбулося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти, внесено зміни до шкільної структури. У початковій школі замість чотирирічного навчання було введено трирічне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. Зростала кількість вищих навчальних закладів. Так, у 1964 р. були засновані *Донецький університет*, у 1972 р. – *Сімферопольський*, у 1985 р. – *Запорізький*, а згодом – *Прикарпатський* та *Волинський*.

Водночас, поруч із значними досягненнями у сфері освіти впродовж 1960 – 1980-х рр. відбувалися і негативні явища. Вихідною точкою у навчанні стали формалізм,

заідеологізованість та догматизм. Система освіти й виховання були орієнтовані не на ознайомлення молоді із загальнолюдськими цінностями, щоб розвивати духовність та інтелект, а на підготовку для існуючого політичного режиму слухняних радянських людей з абсолютною вірою в те, що промовлялося з кафедри чи трибуни. Навчання набуло не гуманістичного, а прагматичного спрямування. Через це у молоді вироблялося споживацьке ставлення до життя, відбувалося розщеплення моральної та естетичної свідомості, спостерігався розрив між розумом і почуттям. Внаслідок цього переставала бути цінністю людина розумна, освічена, думаюча.

За доби хрущовської «відлиги» були створені сприятливі умови для розвитку *літератури*. В. Сосюра написав щирі автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Тоді ці твори опублікувати не вдалося. Плідно працювали поети П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський. З-під пера М. Стельмаха вийшли романи «Кров людська - не водиця», «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Дума про тебе»,

«Чотири броди». Одним із провісників «відлиги» вважають відомого письменника **Олеся Гончара** (1918 – 1995), якого Михайло Шолохов назвав славним і справжнім прозаїком. У 1960 - 1980-х рр. він написав твори «Прапорonosці», «Таврія», «Людина і зброя», «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр та ін. Світове визнання здобув роман О. Гончара «Собор» (1968). У цьому творі письменник одним із перших у радянській літературі звернув увагу на збереження духовної спадщини українського народу. Гостропроблемний роман «Собор» зазнав нищівної критики і був

вилучений з літературного процесу на 20 років (вдруге роман опубліковано у 1987 р.).

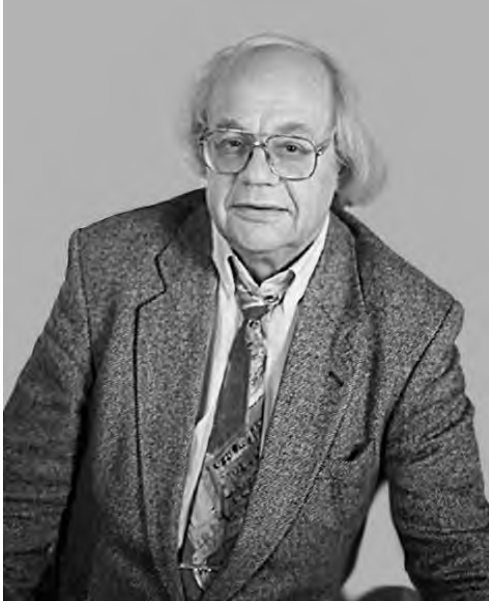

Доба «відлиги» сприяла формуванню покоління молодих українських письменників, поетів, публіцистів, критиків, художників. Вони увійшли в історію як «шістдесятники», серед них – Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Валентин Мороз, Євген Сверстюк, Євген Гуцало, Алла Горська, брати Горині та багато інших. Молоді митці виступили проти прикрашання дійсності, намагались ламати догми і

шаблони, їхня творчість звучала як протест проти тоталітарної системи, пробуджувала національну свідомість. Творча молодь намагалася говорити і писати правду, прагнула подальшого поступу і демократії.

Після звільнення М. Хрущова в жовтні 1964 р. «відлига» остаточно припинилась. На зміну їй прийшла реакція, почались переслідування діячів культури. Піддавали критиці твори «шістдесятників», забороняли їх публікувати, деяких митців було безпідставно ув'язнено. Набуває поширення зневажливе ставлення до рідної мови, історії, літератури, мистецтва. Українська мова продовжувала витіснятися з різних сфер суспільного життя, поглиблювалася русифікація та денаціоналізація, почали широко вживатися поняття «радянський народ», «єдина загальнорадянська культура», «злиття націй і народностей». Проти політики русифікації України почали виступати деякі представники української інтелігенції, насамперед письменники. Так, літературний критик І. Дзюба у своїй праці

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» зазначав, що русифікація є продовженням політики російського шовінізму і колоніалізму. «Колоніалізм, – писав він, – може виступати не лише в формі відкритої дискримінації, а й у формі “братства”, що дуже характерно для російського колоніалізму». Ця праця принесла поневір'я авторові.

Тоталітарна система знищила багатьох митців лише за те, що любили Україну, мову і культуру свого народу.

«Лицарем українського відродження» називають визначного українського поета **Василя Симоненка** (1935 – 1963). Його перу належать поетичні збірки віршів *«Тиша і грім»*, *«Земне тяжіння»* та інші твори. Поет боровся за високі ідеали свободи, людяності, добра. В. Симоненко писав, що спокій на рідну землю прийде лише тоді, коли впаде

роззявлену могилу останній на планеті шовініст.

У 1960-ті рр. в українську літературу увійшов **Іван Драч** (1936) – поет, перекладач, кіносценарист, громадський діяч, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка та Державної премії СРСР. Його збірки *«Соняшник»*, *«Протуберанці серця»*, *«Балади буднів»*, *«Поезії»*, *«До джерел»*, *«Корінь і крона»*, *«Київське небо»*, *«Шабля і хустина»*, *«Теліженці»*, *«Храм сонця»*, *«Духовний меч»* характеризуються метафоричністю, максималізмом, символізацією, в них порушується тема

відповідальності митця, призначення поета і поезії. У поемі *«Чорнобильська мадонна»* (1987) І. Драч розмірковує над проблемами загальнонародної трагедії, що постала після катастрофи на ЧАЕС.

Трагічною була доля **Василя Стуса** (1938 – 1985), який відверто і послідовно витував проти радянської тоталітарної системи, був двічі засуджений за свої політичні переконання і помер в ув'язненні. Збірки його поезій *«Зимові дерева»*, *«Свіча в свічаді»*, *«Палімпсести»* були опубліковані за кордоном. Уже після смерті поета

побачила світ в Україні збірка *«Дорога болю»* (1990). Твори поета сповнені глибинних філософських роздумів про долю людини, свого рідного народу, від якого він був відірваний.

Однією із найбільш обдарованих представниць «шістдесятництва» є відома українська поетеса *Ліна Костенко* (1930). У своїй творчості поетеса звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого держави. Вірші Л. Костенко відзначаються неординарністю, просторовістю роздумів, критичними оцінками багатьох подій. Справжнім шедевром став віршований роман Л. Костенко *«Маруся Чурай»*, надрукований у 1980 р. Він набув величезної популярності у читачів і відзначений найвищою нагородою України - тШевченківською премією.

Деяке потепління суспільного клімату позитивно відбилось на розвитку *образотворчого мистецтва* і *архітектури*. Митці отримали більше свободи у виборі тем, засобів втілення художнього задуму, виявленні національної самобутності. Багато художників намагалися відійти від прямолінійного копіювання життя. Вони використовували символічні образи, поетичну інтерпретацію навколишнього світу. Саме поетизація стала однією із провідних тенденцій наступних десятиліть не лише в образотворчому, а й в інших видах мистецтва. У цей період спостерігається потяг до національного коріння. Художники зверталися до образів відомих діячів історії, культури, вивчали народне мистецтво, звичаї, побут. Плідно продовжує працювати відома українська художниця *Тетяна Яблонська*, яка на початку 1960-х рр. звертається до народного мистецтва. Її картини *«Бабине літо»*, *«Лебеді»*, *«Наречена»*, *«Паперові квіти»*, *«Літо»* характеризуються площинним трактуванням, пластичністю і виразністю силуетів, побудовою колориту. Пізніше художниця створила глибоко філософські картини-роздуми *«Безіменні висоти»*, *«Юність»*, *«Життя продовжується»*. Ці твори

виконані дуже делікатно, легкими дотиками тонкого пензля. Художниця знову «впустила» у свої картини простір. У манері виконання багатьох

творів відчувається вплив імпресіонізму.

Вагомих здобутків у 1960 – 1980-х рр. досягли митці львівської художньої школи. Їм притаманний дух експериментаторства, тяжіння до європейської культурної традиції. Творам львівських художників притаманна графічна манера виконання, вишуканість та інтелектуальність. Серед найкращих зразків – полотна відомих художників **Зіновія Флінти** («Осінь», «Бабине літо», «Мелодії Баха», «Роздуми»), **Любомира Медвідя** (цикл «Перші колгости на Львівщині», триптих «Емігранти», «Плинність часу» та ін.). Визначними стали роботи цих митців у портретному жанрі. Портрети діячів культури Л. Медвідя (*Лесі України, С. Людкевича, М. Гоголя, Л. Толстого*) характеризуються оригінальністю манери виконання, несподіваністю композиційної побудови, глибиною й особливою загостреністю образів.

Серед інших митців, які протистояли офіційному мистецтву варто назвати Феодосія Гуменюка, Віктора Зарецького, Григорія Гавриленка, Анатолія Гайдамаку, Івана Марчука. **Григорій Гавриленко** створював *експресивні абстракції*. Деякі дослідники його та В. Ламаза вважають засновниками сучасного українського

мистецтва, продовжувачами традиції образно-поетичного сприйняття традиційного національного мистецтва.

Відомий український художник *Іван Марчук* (1936) здобув світове визнання. Митець входить до сотні найвизначніших геніїв сучасності, це єдиний українець, якого Міжнародна академія сучасного мистецтва прийняла до лав «Золотої гільдії». У творчості І. Марчука простежуються різні художні напрями і методи (від реалізму до сюрреалізму та абстракціонізму); жанри (портрети, натюрморти, пейзажі й оригінальні фантастичні композиції, схожі на сновидіння). В його полотнах нерозривно переплелися традиція та новаторство. І. Марчук виробив неповторну манеру живопису. Його стиль отримав назву «*пльонтанізм*», що походить від слів «плести», «пльонтати».

Картини художника ніби виткані з міриадів переплетених волокон.

У *книжковій графіці* плідно працювали художники Анатолій Базилевич, Олександр Данченко, Валентин Литвиненко, Олексій Фіщенко. Блискучим майстром графіки був *Георгій Якутович* (1930 – 2000). Його творчість відзначається широтою діапазону, досконалістю володіння складними графічними технологіями, невичерпною фантазією, філософською глибиною. Вагоме місце у

творчому доробку художника займають ілюстрації до творів класиків української літератури. Серед них – *ілюстрації* до повістей М. Коцюбинського «Fata Morgana» та «Тіні забутих предків», драм І.Кочерги «Ярослав Мудрий» і «Свіччине весілля», повісті М.Гоголя «Вій», літературних творів доби Київської Русі – «Повість минулих літ» та «Слово о полку Ігоревім». Поруч із цим Г. Якутович брав активну участь у створенні кінофільмів «Тіні забутих предків» та «Захар Беркут». У згаданий період набуло значного розвитку *народне декоративно-ужиткове мистецтво*. Сюди відносять

народне ткацтво, килимарство, вишивку, різьблення, художній розпис, інтарсію та інкрустацію, дерев'яні й керамічні вироби, оздоблення шкіри, металів тощо. Великої шани заслужила творчість народних майстрів *Марії Приймаченко, Катерини Білокур, Параски Власенко, Ганни Собачко, Єлизавети Миронової, Івана Сколоздри, Тетяни Пати, Федора Панка* та інших.

У другій половині 1950-х рр. архітектори звернулися до традицій класичної архітектури. У цей період були побудовані *річковий вокзал* у Києві (арх. В. Гопкало, В. Ладний, Г. уцький), *кінотеатр «Київ»* (арх. В. Чуприна, О. Тацій та ін.) *театр* у Полтаві (арх. О. Малишенко) та інші споруди. Іноді модернізація класики була невдалою, що призводило до надмірної помпезності будов.

У 1960-х рр. в архітектурі поступово зникають еклектичні помпезні риси сталінських часів і вона наближається до західного **конструктивізму**. При зведенні громадських будівель архітектори шукали нові художньо-функціональні рішення, використовуючи можливості скла, металу, бетону. У цей період були побудовані *Палац спорту* у Києві (арх. М. Гречина, О.

Заваров), *універмаг «Україна»* (арх. І. Гомоляка), що мали суцільні засклені фасади і просту композицію.

Великою художньо-образною виразністю відзначається *палац «Україна»* у Києві (арх. Є. Маринченко). Споруда сприймається динамічною завдяки вертикальним пілонам та вигнутій дузі фасаду. Зразком майстерного поєднання архітектури і скульптури є споруда *Будинку художника* в Києві (арх. А. Добровольський, А. Макухіна), яку прикрашають бронзові статуї муз (скульптур В. Бородай).

Останніми роками великої гостроти набула проблема органічного поєднання старої забудови з новою, яка, на жаль, часто дисонує з історичними пам'ятками. Розвивається не лише споруджуване швидкісними індустріальними методами висотне житлове будівництво, а й малоповерхова котеджна забудова. Сучасні архітектори мають розв'язати складне завдання збереження архітектурного середовища, що вже сформувалося, тактовне доповнення його сучасними спорудами.

Одним із найвизначніших скульпторів цього періоду є **Василь Бородай** (1917–2010), який створив *портрети* письменника *П. Панча*, композитора *Л. Ревуцького*, художників *В. Касіяна* та *Т. Яблонської*. Митець упевнено будує пластичну форму, знаходить оригінальні композиційні рішення. Один із найкращих творів митця – пам'ятний знак на честь 1500-ліття заснування Києва «*Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь*».

Особливу увагу привертає також творчість **Галини Кальченко** (1926 – 1975), талант якої виявився у поєднанні досконалої професійної майстерності з духовною глибиною, емоційною наповненістю. Вона створила ряд шедеврів портретного жанру. Особливо зворушливими є її жіночі образи (К. Білокур, О. Кобилянської та ін.), в яких втілено тендітну жіночність і водночас незламну силу духу. Українська скульптура кінця 1950 – 1980-х рр. представлена також іменами *Михайла Лисенка*, *Валентина Борисенка*, *Анатолія Куца*,

Дмитра Крвавича, Еммануїла Миська, Валентина Зноби, Анатолія Фуженка, Юлія Синькевича, Михайла Грицюка. Твори українських скульпторів набули світового визнання.

Подальшого розвитку набуло *музичне мистецтво*, в якому спостерігалось звернення до витоків національної народної музики і пісні. У цей період відбувається стильове оновлення композиторської школи, поширюється експериментаторство в галузі сучасної техніки, з'являються нові, зокрема камерні та синтетичні, жанри (опера-балет, балет-симфонія, хор-опера тощо). Багато опер та балетів створив **Віталій Губаренко** (лірична моно-опера «*Листи кохання*» за новелою А. Барбюса, опера-балет «*Вій*» за повістю М. Гоголя). Великої популярності у глядачів набули опери «*Милана*» і «*Ярослав Мудрий*» Г. Майбороди, «*Заграва*» А. Кос-Анатольського, «*Богдан Хмельницький*» К. Данькевича, балети «*Лісова пісня* В.Кирейка, «*Ольга*», «*Вікінги*» Є. Станковича, «*Либідь*» В. Гомоляки. Вагомим здобутком української симфонічної музики стали програмні «*Симфонічні фрески* Л. Грабовського за мотивами малюнків Б. Пророкова «*Це не повинно повторитися*», в яких відображено ідею протесту проти війни.

З'являється ціла низка камерно-інструментальних творів. Серед них *симфонії* для камерного оркестру В. Губаренка, Л. Дичко, Ю. Іщенка, *шість п'єс* В. Бібіка, *чотири партити* М. Скорика, мелодійні *оперети* В. Лукашова, О. Сандлера та ін.

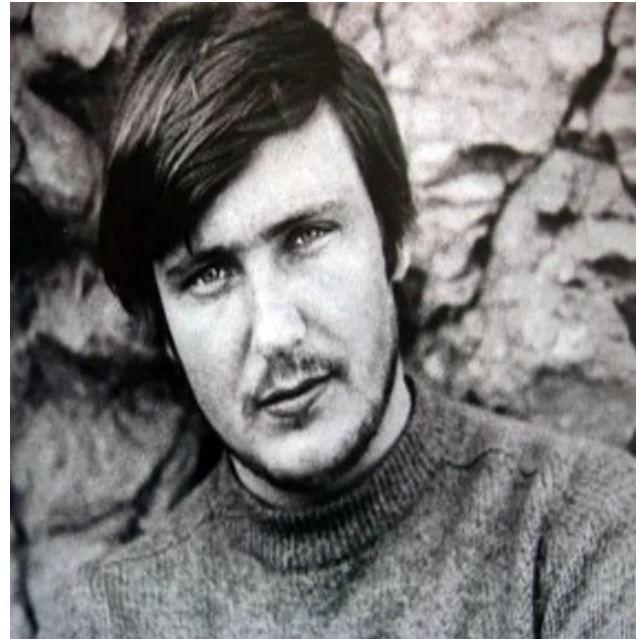
Справжнього розквіту досягла українська виконавська культура. Видатними майстрами оперного співу стали *Анатолій Солов'яненко*, *Марія Стеф'юк*; балету – *Валентина Калиновська*, *Валерій Ковтун*, *Тетяна Таякіна*; диригентського мистецтва – *Стефан Турчак*.

У 1960 – 1970-х рр. набула популярності українська естрадна пісня, яку вивів на світові обрії талановитий композитор-пісняр **Володимир Івасюк** (1949 – 1979). Його пісні «*Червона рута*»,

«*Водограй*», «*Я піду в далекі гори*», «*Пісня буде поміж нас*», «*Два перстені*» залунали далеко за межами України, стали найкращими піснями року, естрадною класикою. Твори В. Івасюка піднімали національний дух українського народу, спростовували гонорово-невіглаські твердження про його меншовартісність.

У 1980-х рр. досягла розквіту пісенна творчість С. Ротару, М. Гнатюка, В. Зінкевича, Н. Яремчука, Н. Матвієнко, Р. Кириченко, вокального тріо Мареничів, квартету «Явір», ансамблю «Смерічка». В їх репертуарі вагоме місце займали патріотичні пісні.

Наприкінці 1960-х– у середині 1970-х рр. формується нове покоління акторів і режисерів, серед яких С. Данченко, Б.Ступка, В. Івченко, Ф. Стригун, А. Роговцева. В тогочасній українській драматургії домінували традиції О. Корнійчука. Однак попри ідеологічні обмеження українські театральні митці боролися насамперед за мистецтво Великого Стилю, звертаючись до культурної спадщини минулого, найкращих зразків зарубіжного мистецтва, здійснюючи пошуки високохудожніх засобів їх відтворення. Це сприяло примноженню таких характерних рис українського театру, як народність, демократизм, музичність.

«Відлига» мала вплив і на розвиток *кіномистецтва*, яке, з одного боку, прагнуло зберегти певну самобутність, національний колорит, а з іншого – дедалі більше втрачало національні риси. Вагомою в українському кінематографі була картина І. Савченка *«Тарас Шевченко»*, в якій головну роль виконав С. Бондарчук. Відбувалася екранізація української театральної класики (*«Украдене щастя»*, *«Назар Стодоля»*, *«Мартин Боруля»*), створювалися фільми на історичну тему (*«Ярослав Мудрий»* Г. Кохана, *«Данило – князь Галицький»* Я. Лупія, *«Легенда про княгиню Ольгу»* Ю Ілленкатаін.).

У 1960-х рр. виникає напрям *українського поетичного кіно*, витоки якого сягають міфології давніх слов'ян, традицій українського фольклору, творчості раннього О. Довженка. Одним із найяскравіших зразків поетичного кіно в Україні вважають фільм *«Тіні забутих предків»* (1964) за однойменною повістю М. Коцюбинського видатного режисера українського кіно **Сергія Параджанова** (1924–1990). У картині висвітлюється

історія про гуцульських Ромео і Джульетту – Івана та Марічку, їхнє велике і трагічне кохання. Показ цього кінофільму здійснювався в усьому світі, здобуваючи славу Україні. Картина була відзначена рекордною для кінематографа кількістю нагород і премій – 28! На Міжнародному кінофестивалі в Аргентині фільм був удостоєний другої премії «Південний хрест».

Після арешту С. Параджанова лінію поетичного кіно – імпресіоністичного кіновідтворення реалій життя – продовжили кінорежисер **Юрій Ілленко** в стрічці *«Білий птах з чорною ознакою»* та **Іван Миколайчук**, який блискуче виступив як режисер у стрічці *«Вавилон ХХ»*. Перший фільм на VII Міжнародному кінофестивалі в Москві був відзначений найвищою нагородою – Золотою медаллю.

Із українським поетичним кіно також пов'язаний ранній період творчості *Леоніда Осики*, передусім фільм *«Камінний хрест»* – вільна екранізація відомої новели В. Стефаніка. Ця жорстока й трагічна кіноповість про еміграцію галичан і сьогодні вражає філософською глибиною і високою зображальною культурою.

У згаданий період виникає ще один яскравий напрям, який став альтернативою поетичному кіно й отримав назву *міська проза*. У фільмах цього напрямку осмислюються проблеми некомунікабельності (нездатності людини до спілкування), непорозуміння, невдоволення, самотності тощо. Увага зосереджувалась на аналізі морально-психологічного стану сучасника – пересічної людини, яка живе в місті. Найяскравішими зразками міської прози цього періоду є фільми *«Короткі зустрічі»* та *«Довгі проводи»* К. Муратової, *«Польоти уві сні та наяву»* Р. Балаяна, *«Грачі»* К. Єршова, *«Самотня жінка бажає познайомитися»* В. Криштофовича та ін. Набув розвитку жанр *кінокомедії*, яскравим зразком якої у 1960-х рр. стала кінематографічна інтерпретація класичної п'єси М. Старицького *«За двома зайцями»* режисера В. Іванова. Ця стрічка стала класикою вітчизняного кіномистецтва. Тут зіграли корифеї української сцени М. Яковченко та М. Копержинська і талановиті українські та російські актори М. Криницина, О. Борисов, Н. Наум та ін. У межах комедійного жанру було створено фільми *«Роки молоді»* О. Мішуріна, *«Королева бензоколонки»* О. Мішуріна та М. Літуса, *«Приходьте завтра»* Є. Ташкова, *«Бумбараши»* М. Рашеєва та АюНародицького.

У 1970-х рр. значного розвитку набуло *мультиплікаційне кіно*. Велику популярність у дітей і дорослих мали високохудожні стрічки *«Лікар Айболить та його друзі»*, *«Як їжачок і ведмедик міняли небо»*, серія фільмів про пригоди козаків (*«Як козаки куліш варили»*, *«Як козаки сіль купували»*, *«Як козаки наречених виручали»*, *«Як козаки на весіллі гуляли»*, *«Як козаки олімпійцями стали»* та ін.). Багато з них були відзначені почесними нагородами на Всесоюзних фестивалях. У цей час українське кіномистецтво збагатили фільми *«В бій ідуть тільки «старики» й «Ати-бати, йшли солдати...»* режисера Л. Бикова, *«Тривожний місяць вересень»* Л. Осики, *«Дума про Ковпака»* Т. Левчука.

У другій половині 1980-х рр. зі здобутками українського кіно ознайомились глядачі Європи, США і Канади. Українські фільми мали великий успіх. Картина «Повість полум'яних літ» демонструвалася на екранах 113 країн світу, була відзначена на кінофестивалях у Каннах, Лондоні, Сан-Франциско. Фільми Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» та «Вечір на Івана Купала» у 1989 р. викликали захоплення на престижному міжнародному кінофестивалі у Сан-Франциско. В 1990 р. кінострічка Ю. Ілленка «Лебедине озеро. Зона» на Канському міжнародному кінофестивалі була відзначена двома головними призами Міжнародної федерації кінематографічної преси. Таке визнання є свідченням високого рівня розвитку українського кінематографа.

У період перебудови повернулися сотні імен репресованих раніше митців, чия творчість була заборонена і забута. В Україні стає відомою творчість представників діаспори Є. Маланюка («*Стилет і стилос*», «*Земна Мадонна*»), І. Багряного («*Сад Гетсиманський*»), В. Барки («*Апостоли*», «*Білий світ*»), У. Самчука («*Волинь*», «*Марія*»). Перебудовчим процесам в Україні сприяла діяльність Спілки письменників України та громадської організації «Народний рух України за перебудову», яку очолював І. Драч. Важливою подією цього періоду стало прийняття закону «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), згідно з яким українській мові надано статусу державної.

Отже, розвиток української культури другої половини 1950 – 1980-х років характеризувався національно-культурним піднесенням в період «відлиги», а пізніше, коли цей процес було перервано, відбувалося поступове накопичення й узагальнення мистецьких здобутків. Українські митці порівняно з минулими роками досягли чималих успіхів і здійснили значний внесок у скарбницю світової культури.

Основні тенденції культурного розвитку незалежної України

На початку 1990-х рр. Україна постала перед необхідністю демократичних соціокультурних змін. Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. починається розбудова української держави. У цей час відбуваються радикальні зміни, які мають істотний вплив на культуру, з'являється нова соціокультурна реальність. У суспільстві,

що у філософській та соціологічній літературі визначається як «постіндустріальне» або «інформаційне», змінюються системи ціннісних орієнтацій, виникають нові знання, інформації та технології, зростає роль теоретичного знання над практичним у виробничому процесі. У цей час відбувається формування нових принципів культуротворчості, мистецтво звільняється від ідеологічних утисків і шукає своє місце у світовому художньому процесі. Відбувається формування законодавчої бази, спроможної забезпечити розвиток культури та вільний доступ усіх громадян до її надбань. Так, у 1992 р. Верховна Рада прийняла «*Основи законодавства України про культуру*», де були задекларовані основні принципи державної політики у сфері культури, спрямовані на відродження і розвиток культури українського народу та культури національних меншин, забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей, створення матеріальних та фінансових умов розвитку культури.

За роки становлення України як самостійної держави було сформовано нормативно-правову базу системи *освіти*. У 1991 р. прийнято закон України «Про освіту», у 1992 р.— національну програму «Освіта України XXI століття», у 1996р. Концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти, у 1999 р. – закони України «Про загальну і середню освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Положення про порядок здійснення інноваційної діяльності» (2000 р.) та інші важливі документи, що передбачають демократизацію та гуманітаризацію освіти, поєднання вітчизняного та світового педагогічного досвіду, приведення освіти у відповідність до вимог сучасного суспільства.

Сучасна система освіти має 9 ланок:

- дошкільна освіта;
- загальна середня освіта;
- позашкільна освіта;
- професійно-технічна освіта;

- вища освіта;
- післядипломна освіта;
- аспірантура;
- докторантура;
- самоосвіта.

Окрім традиційних, у 1990-х рр. з'явилася мережа шкіл із поглибленим вивченням окремих дисциплін, почали працювати 236 гімназій, 208 ліцеїв, десятки авторських шкіл, 26 колегіумів, понад тисячу навчально-виховних комплексів. Із 2001 р. запроваджується 12-річна тривалість навчання в середній школі, яку у 2010 р. було змінено на 11-річну. Введено 12-бальну систему оцінювання знань, велику увагу приділяють вивченню іноземних мов. Однак, на сьогодні навчання у середніх загальноосвітніх закладах не забезпечує нових базових вмінь у ринкових умовах: творчого мислення; уміння вирішувати проблеми; набуття навичок спілкування і комунікації; уміння самостійно здобувати знання.

Відбулися значні зміни у системі *вищої освіти*. Впродовж останніх десяти років були здійснені важливі кроки щодо приведення структури вищої освіти до стандартів розвинутих країн Європи, визначених ЮНЕСКО, ООН та іншими міжнародними організаціями. Було встановлено чотири рівні акредитації вищих навчальних закладів. До I і II рівнів належать технікуми, училища, коледжі і прирівняні до них навчальні заклади, до III і IV – університети, інститути, академії. З'явилася також система платної освіти, що зараз закріплена й функціонує як повноправний соціальний інститут.

У нормативно-правових документах щодо вищої освіти йдеться про важливість постійного оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. Реалізується проблема входження України до єдиного європейського та світового освітнього простору в рамках Болонського процесу.

Сучасний художній процес в Україні часто за аналогією із Заходом називають добою *постмодернізму*, що охоплює період від 70-х рр. ХХ ст. і до сьогодні. Народження постмодернізму пов'язане з кризовими явищами в житті західного суспільства: так званою «холодною війною», наростанням гонки озброєнь, американською війною у В'єтнамі, боротьбою трудящих за свої права, молодіжними рухами, екологічними катастрофами, що в останні десятиліття постійно супроводжують науково-технічний прогрес (Чорнобильська катастрофа, зменшення озонового шару, глобальне потепління тощо). Відбувається розчарування у людському розумі, який, на думку деяких філософів ХХ ст., нині є найбільшою загрозою існуванню людини. Таке світовідчуття спричинило появу великої кількості напрямів, які в естетичному плані близькі до модернізму, але за зображальними засобами інші. На відміну від модернізму, постмодернізм менш елітарний і більше орієнтований на комерцію. Для постмодернізму головне не проголошення кризи людського буття, а «... заперечення старого, аналіз деформації самих принципів розуміння людського життя, зміна суті, якою керувався раніше гуманізм, пошук нових моральних регуляторів та їх нове обґрунтування». Дослідники визначають особливості постмодернізму. До них належать відмова від традиційних цінностей, театралізація всіх сфер життя, естетизація потворного, змішування елітарного і масового, гедонізм, пародійність, цинізм, поверховість, естетична вторинність, фрагментарність, монтаж, бріколаж, віртуальність, перетворення хаосу на середовище існування людини, гіперманіпуляції (сімулякри), ерозія жанрів та стилів, орієнтація на споживацьку естетику, відчуження людини від її людської сутності, яке розглядається як антропологічна, гуманітарна катастрофа.

Відбувається розвиток українського *образотворчого мистецтва*, в якому співіснують різні форми і засоби вираження художнього задуму. Дослідники вважають, що українське образотворче мистецтво потенційно готове до нового якісного вибуху, що отримав назву «Нової Хвилі». Воно ніби продовжує розвиток українського авангарду 10 – 20-х рр. ХХ ст. за нових умов, на новому витку історії. Широкому загалу представлені твори *Олександра Бабака, Віктора Григорова, Олександра Дубовика,*

Людмили Красюк, Миколи Малишка, Євгена Петренка та інших талановитих художників, яких раніше не допускали в зали художніх галерей. Творчість сучасних українських митців сьогодні не вкладається в рамки якогось єдиного стилю, напряму та методу. Художники старшого покоління розвивають традиції **реалістичного мистецтва**. Великого поширення набув **абстракціонізм**. Ним захоплюються такі відомі нині художники, як *Тиберій Сильваші, Олексій Животков, Петро Малишко, Олег Тістол, Олександр Дубовик, Олександр Будніков* та ін. Водночас, головною ознакою

сучасного українського мистецтва дослідники вважають поєднання фігуративного й абстрактного методів творчості. Саме завдяки поєднанню цих двох методів художники мають необмежені можливості індивідуального самовияву. У широкому просторі, що пролягає між реалізмом і абстракціонізмом, творять талановиті митці *Віктор Іванів, Василь Ходаківський, Олег Ясенєв, Андрій Блудов, Микола Бутковський, Олексій Владимиров* та ін.

На розвиток національного мистецтва істотний вплив мають традиції західної культури. Серед напрямів західного модернізму, які значною мірою впливають на творчість українських художників дослідники виділяють сюрреалізм, оп-арт, поп-арт і концептуалізм.

Сюрреалізм (від франц. *surrealism*, букв. – надреалізм) – одна із головних течій художнього авангарду. Виник після Першої світової війни як реакція на

глибоку духовну кризу, що охопила світ у післявоєнний час. Джерелом творчості сюрреалісти вважали не реальну діяльність, а підсвідомість. На думку одного із засновників сюрреалізму А. Бретона, творчість – це загадковий процес, який неможливо логічно осмислити, тому митець має використовувати лише асоціативні, інтуїтивні методи. Художники-сюрреалісти повністю відмовилися від зображення об'єктивної реальності, їхнім творам притаманні спотворені пропорції предметів та постатей, протиприродне поєднання предметів.

Оп-арт (англ. *optical art* – оптичне мистецтво) – течія абстрактного мистецтва, поширена на Заході у 1960-х рр. Представники оп-арту створюють естетичне середовище за допомогою світлових і кольорових оптичних ефектів, завдяки використанню лінз, дзеркал тощо. У творах живопису переважають геометричні комбінації ліній та плям.

Поп-арт (англ. *popular art* – популярне мистецтво) – популярний напрям в образотворчому мистецтві, що виник у 60-х рр. ХХ ст. у США та Великобританії. Представники поп-арту використовували у своїх композиціях побутові предмети, промислові відходи, відтворювали типові продукти масової культури (комікси,

манекени, плакати, афіші), відображаючи таким чином свою реакцію на психологію споживання, що панували в суспільстві (Р. Раушенберг, Е. Уорхол).

Концептуалізм (від англ. Concept – поняття, ідея, загальне уявлення) – найінтелектуальніший напрям авангардного мистецтва, що набув поширення в Західній Європі, Японії, Латинській Америці у 1970-х рр. Представники концептуального мистецтва відмовлялися від створення традиційних художніх творів, а натомість зверталися до концептуальних об'єктів у формі ідей чи проектів, які супроводжувалися написами, текстами, іншими видами позаестетичної документації. У творах концептуалістів поєднуються несполучувані предмети, часто побутові речі, вони супроводжуються певним текстом (написом).

Сучасний етап розвитку образотворчого мистецтва позначений інтенсивним пошуком нових форм, які виходять за межі традиційних «картини», «скульптури», «малюнка». Митці немов прагнуть злити образотворче мистецтво в єдине ціле з іншими видами художньої творчості: музичним, театральним, екранними мистецтвами. Це знаходить яскраве відображення у інсталяції, перформансі, хепенінгу, асамбляжі.

Інсталяція (від англ. Installation – установка) виникла на межі 50 - 60-х рр. ХХст. Спочатку цей термін використовували для описання процесу розміщення творів у інтер'єрі галереї, згодом – щодо певного виду творчості. В інсталяції окремі елементи, розміщені всередині заданого простору, утворюють єдине художнє ціле і часто розраховані на конкретну галерею. Такий твір не може бути перенесений в інше місце, оскільки навколишня обстановка є його рівноправною частиною. В інсталяції часто передбачається театральна драматизація простору.

Перформанс (від англ. performance – виконання, здійснення) – художнє явище, тісно пов'язане з танцем, театральним дійством. Цей напрям набув поширення у 1960-х рр. Перформанс часто виступає як розігране перед публікою дійство, в якому скульптурним елементом слугує людське тіло. Публіка виступає лише у ролі глядача. Під впливом масової культури та екранних мистецтв художники переносять перформанси з галерей

у театри та клуби. Сьогодні не існує чітких меж між перформансом та іншими видами театралізованих вистав. Усі вони визначаються широким терміном «мистецтво дії». Близьким до перформансу є *хепенінг* (від англ. Happening – подія, випадок), суть якого полягає у виконанні художником якоїсь незапланованої дії перед глядачами та з їх участю.

Асамбляж (від франц. Assemblage – змішування) – уведення у твір мистецтва тривимірних нехудожніх матеріалів і так званих «знайдених об'єктів» звичайних буденних предметів. Походить від *колажа* – техніки, в якій шматочки паперу, тканини тощо закріплюються на пласкій поверхні. Мистецтво асамбляжу виникло на Заході на початку ХХ ст., коли П. Пікассо почав застосовувати в кубістичних конструкціях реальні предмети, і набуло великої популярності наприкінці 1950-хрр. Серед вітчизняних митців прийом асамбляжу широко використовували О. Архипенко, В. Єрмилов, О. Баранов-Россіне та ін.

Сучасні українські митці відзначаються автентичністю, ритуальністю в акціях, перформансах, хепенінгах, на відміну від європейських, які намагаються зруйнувати традицію. Саме в цьому, як стверджують дослідники, виражається лінія

пошуку духовної основи нового українського відродження. Серед митців варто відзначити *Олександра Дубовика, Олександра Клименка, Анатолія Криволапа* та інших.

Специфіка українського постмодернізму знайшла відображення у творах *Арсена Савадова, Олександра Гнилицького, Георгія Сенченка, Василя Цаглова, Олега Голосія, Сергія Ликова, Василя Рябченка, Олександра Ройтбурда, Максима Мамсікова, Оксани Мась, Артема Волокітіна, Жанни Кадирової*. У творах наявна неоархаїка, елементи соц-арту, реалізму, психоделіка, експресіонізм, неоромантизм, містицизм. Одним із яскравих представників мистецького руху «Нова Хвиля» є *Ілля*

Чічкан, який працює в жанрах живопису, відео, інсталяції, фотографії. Оригінальний спосіб демонстрації картин запропонував *Олег Кулик*. Картини не висіли на стінах, а їх розвозили на коліщатах дерев'яних конструкцій. Отже, сучасне українське мистецтво відзначається індивідуальною оригінальністю, варіативністю та еkleктизмом образів і стилів.

Потужні струмені західноєвропейського постмодернізму проникають і в українську *музичну культуру*. Молоді композитори-професіонали активно використовують новітні засоби у звукообразній та технічній сферах, інтонаційні пласти джазу, поп-

культури. Ці експериментальні пошуки по-своєму реалістично відображають складність сучасного культурного простору.

Відбувається розвиток різних видів і жанрів музики – симфонічного, камерно-інструментального, хорового, вокально-симфонічного, пісенного та інших. Одним із провідних сучасних українських композиторів-симфоністів вважають **Євгена Станковича** (1942). Основними стильовими ознаками його творчості є монументальність ідейного задуму, глибинні зв'язки з фольклором Закарпаття, новаторство у сфері застосування музичних форм і техніки. Твори композитора відзначаються яскравою драматичністю, контрастним зіткненням протилежних емоційно-образних сфер – радості й бажання, напруженості і філософської споглядальності. До творчого доробку митця входять масштабні та камерні *симфонії, балети «Ольга», «Прометей», «Вікінги», музика до кінофільмів*. Є. Станкович одним із перших в українській музиці застосував прийоми *полістилістики* (цитування композиторів-класиків), *колаж*. На засіданні Міжнародної музичної ради при ЮНЕСКО одночастинну камерну симфонію № 3 Є. Станковича було визнано одним із десяти найкращих творів світу за 1985 р. Це стало яскравим свідченням широкого визнання досягнень українського композитора.

У симфонічному, камерно-інструментальному жанрах працює відомий український композитор **Валентин Сильвестров** (1937). Творчість митця упродовж тривалого часу несправедливо замовчувалася. Цікаво, що визнання до нього прийшло спочатку за кордоном: В. Сильвестров став лауреатом Міжнародної премії США, Міжнародного конкурсу молодих композиторів у Нідерландах. І лише в добу

незалежності музика композитора зазвучала в Україні, його було удостоєно Державної премії ім. Т. Г. Шевченка.

Значну увагу збагаченню хорових традицій українського народу приділяє відомий сучасний композитор *Леся Дичко* (1939). Вона створює хорову музику різних жанрів – акапельні хори-мініатюри, кантати, літургії. Хоровий доробок Л.Дичко є яскравим прикладом стилізованого «етнографічного» підходу до прочитання фольклорних джерел.

Пульс сьогодення відображають у своїй творчості сучасні українські композитори *Олександр Кива*, *Володимир Зубицький*, *Геннадій Сасько*, *Кармелла Ценколенко*, *Олександр Козаренко*, *Юрій Ланюк* та ін.

Однією з характерних ознак розвитку сучасної музичної культури є синтез класичної, народної та популярної естрадної музики (симфо-рок, арт-рок, фолк-рок). Професійні композитори використовують елементи рок-музики у своїй творчості.

Сучасну українську естрадну пісню створюють відомі композитори *Ганна Гаврилець*, *Павло Зібров*, *Олександр Злотник*, *Олександр Зуєв*, *Анатолій Матвійчук* та ін. До найяскравіших зірок українського шоу-бізнесу належать *Тіна Кароль*, *Ірина Білик*, *Джамала*, *Наталя Могилевська*, *Руслана Лижичко*, *Олександр Пономарьов*, *Марія Бурмака* та ін. Українська рок-музика ґрунтується на національних традиціях: мелодика наповнена фольклорними мотивами, тексти пісень пишуться українською мовою. Розвитку української рок-музики сприяє активна творча діяльність рок-гуртів «*Океан Ельзи*», «*ТАРТАК*», «*Брати Гадюкіни*», «*ВВ*», «*Скрябін*», «*Kozak System*» та ін.

Український *театр* також увійшов в епоху постмодернізму. Це передбачало відмову від ілюзійністського, життєподібного типу театру, пошуки принципово нової знакової театральної мови, студійне виховання актора. На сценах невеликих театрів-студій з'явився особливий репертуар – раніше заборонена драматургія абсурду,

спектаклі-колажі за культовою прозою ХХ ст. (Дж.Джойс, Ф. Кафка, П. Зюскінд), своєрідно інтерпретувалася українська класика. Одним із найвідоміших експериментальних, авангардних театрів України є *Львівський театр ім. Леся Курбаса*, який очолює *Володимир Кучинський*. Серед відомих українських режисерів-експериментаторів варто назвати *Андрія Жолдака*, *Дмитра Богомазова*, *Юрія Одинокого* та ін. Ці митці нині успішно працюють у різних театрах України і за кордоном.

Зараз в Україні функціонують чотири театри, що мають статус національних: *Національна опера України ім. Т. Шевченка*, *Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка*, *Національний Львівський академічний театр ім. М. Заньковецької* та *Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки*, а також понад десяток академічних колективів і велика кількість державних театрів й антреприз.

Важливі зміни відбуваються в сучасному українському *кіномистецтві*. У 1990-х з'являється низка історичних фільмів, на екрани виходять картини, присвячені героїчному козацькому минулому («*Козаки йдуть*», «*Тримайся, козаче!*», «*Поки є час*», «*Дорога на Січ*» та ін.), а також телесеріал «*Роксолана*». На початку 2000-х рр. було створено кінострічки про знакові постаті української історії: «*Молитва за гетьмана Мазепу*» Ю. Ілленка та «*Богдан-Зіновій Хмельницький*» М. Машенка, що спричинили гострі дискусії.

Упродовж останніх років в український кінематограф прийшло нове покоління кіномитців. Їхні фільми здобули високу оцінку на найпрестижніших міжнародних кінофорумах. Так, у 2001 р. Фільм «*Тир*» режисера ігрового кіно *Тараса Томенка* був відзначений нагородою в конкурсі «Панорам» на Берлінському фестивалі. У 2003 р. на конкурсі цього ж фестивалю отримав Срібного ведмедя український режисер-аніматор *Степан Коваль* за кінострічку («*Йшов трамвай № 9*»). У 2003 р. Кінокартина «*Мамай*» режисера ігрового кіно *Олеся Саніна* вперше представляла Україну на кінопремію

«Оскар». У 2005 р. режисер-документаліст *Ігор Стрембицький* отримав «Золоту пальмову гілку» на Канському кінофестивалі за короткометражний фільм («*Подорожні*»).

Після 2004 р. знято декілька фільмів про Помаранчеву революцію. Її добу було висвітлено у декількох кінострічках, зокрема, «*Помаранчеве небо*» О. Кірієнка, «*Прорвемось!*» І. Кравчишина, «*Оранжлав*» А. Бадоева. Фільм «*Оранжлав*» був відзначений призом за найкращу режисуру на XV Міжнародному фестивалі «*Кіношок*» в Анапі (Росія). Важливою подією в українському кіномистецтві став вихід на екрани фільму М. Ілленка «*ТойХтоПройшовКрізьВогонь*» (2011), що був номінований у 2012 р. на премію «Оскар». В основу сюжету картини покладено реальні факти з біографії Героя Радянського Союзу льотчика авіації дальньої дії, гвардії старшого лейтенанта Івана Івановича Даценка, який потрапив до індіанського племені й став його вождем. Стрічці притаманні елементи українського поетичного кіно, тут багато символізму, цікавих художніх інтерпретацій.

Після 2013 р. з'явилася ціла низка документальних і художніх фільмів, присвячених Революції гідності. Серед них – «*Зима у вогні*» Є. Афінеєвського, «*Зима, що нас змінила*», «*Молитва за Україну*» В. Тихого, «*Майдан*» С. Лозниці, «*День жалоби*» М. Тетерука, «*Одного разу в Україні*» І. Парфьонова та ін.

Водночас, попри відродження і розвиток різних сфер національної культури однією із її проблем дослідники вважають переповнення культурного простору зразками зарубіжної масової культури (кінематографічна продукція, музика, телебачення, твори літератури тощо). **Масова культура**, що набула поширення у другій половині ХХ ст., розрахована на доступний, знижений рівень сприйняття. Її виникнення пов'язане із розвитком засобів масової комунікації – преси, радіо, телебачення, кінематографу, відео, звукозапису, мережі Інтернет, які сприяли тиражуванню і поширенню явищ культури, донесенню їх до найширших мас. Батьківщиною масової культури вважають США. До типових жанрів масової культури належать детектив, жіночий роман,

фантастика, трилер, вестерн, бойовик, телесеріал, мелодрама, фільм жахів, комікс, мюзикл, естрадна музика, мода тощо. Твори масової культури, як правило, мають розважальний характер.

Одним із найнижчих пластів масової культури вважають *кітч* (нім. Kitsch – дешева продукція, несмак, verkitschen – дешево продавати) – стереотипне, примітивне, розраховане на зовнішній ефект псевдомистецтво, позбавлене справжньої художньо-естетичної цінності. Через кітч пропагуються квазіцінності – гедонізм, прагматизм, меркантильність, бездуховність. Через засоби масової інформації відбувається маніпулювання і деестетизація свідомості, насаджуються рекламні стереотипи, штампи, кліше. Далеко не найкращі зразки зарубіжної масової культури, особливо західної і російської, значна частина яких заборонена цензурою західних країн, витісняють національну культуру з активного вжитку, особливо в молодіжному середовищі. За таких умов саме національне мистецтво покликане стати опорою людини в пошуку сенсу життя, а митець – морально-естетичним камертоном у становленні ціннісних орієнтацій особистості.

Отже, попри складні умови розвитку української культури на сучасному етапі просування її до європейських культурно-освітніх цінностей неминуче, тому що культура України була й залишається яскравим явищем світової культури і становить ще не використаний резерв у загальнолюдській цивілізації

Контрольні запитання для самоконтролю:

1. Які стилі панували в архітектурі на початку ХХ ст.?
2. Охарактеризуйте український авангард початку ХХ ст.
3. Проаналізуйте вплив революційних подій 1917 – 1920 р. на розвиток української освіти і науки.
4. Як вплинула політика українізації на розвиток української культури?
5. Розкрийте сутність літературної дискусії 1925 – 1928 рр.

6. У чому полягала трагічність культурної ситуації в Україні в 1930-х – першій половині 1950-х років? Назвіть провідних українських митців цього періоду.
7. Як розвивалися культура і духовне життя в Україні доби хрущовської «відлиги»?
8. Яке значення громадської діяльності «шістдесятників»?
9. В яких умовах розвивається образотворче мистецтво на сучасному етапі? Розкажіть про творчі пошуки українських художників.

Термінологічний словник

«Апостол» – перша друкована книга в Україні, видана у лютому 1574 р. І. Федоровим у Львові.

Абстракціонізм – формалістична течія в образотворчому мистецтві (виникла на початку XX ст.), що відмовляється від реалістичного зображення предметів і явищ.

Авангардизм (франц. – передовий загін) – умовний термін для позначення загальних новаторських напрямів у художній культурі XX ст., яким притаманні прагнення докорінно оновити художню практику, пошук нетрадиційних засобів вираження форми й змісту творів.

Автохтон, абориген – корінний житель країни чи місцевості, який мешкає в ній з давнини.

Агіографія – жанр церковної літератури, який передбачає розповіді про життя святих («житія»), про діяння мучеників («мартирологи»), легенди про монахів. З часом імена святих етапи пов'язувати з певними днями в році, а житія об'єднувати в календарні збірники («мінеї»), які використовувались під час богослужіння.

Альма-матер – старовинна студентська назва університету, переносно – місце, де хтось вчився, виховувався.

Альманах – неперіодична літературна збірка творів різних авторів.

Анімізм (від лат. – душа, дух) – віра в існування душ і духів, які нібито управляють усім матеріальним світом.

Антропогенез – виникнення людини, процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Антропологія – біологічна наука про походження та еволюцію фізичної організації людини та її рас. Іноді розуміється як сукупність наук про людину, включаючи етнографію, культурну та соціальну антропологію.

Антропоморфізм – наділення явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь людськими властивостями, а також уявлення божества в образі людини.

Антропоцентризм - філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою».

Апокрифи (від грецьк. – «таємничий», «прихований») –релігійні твори з біблійними сюжетами, які не визнавалися церквою канонічними і були заборонені.

Археологія (від грецьк. «архатос» – стародавній, «логос» – слово) – наука, яка вивчає історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного і почасти пізніших віків. До пам'яток, що називаються археологічними, належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва.

Байда – узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецького і татарського поневолення, герой широковідомої української народної пісні «В Цареградї, на риночку»; іноді його пов'язували з конкретною історичною особою – Дмитром Вишневецьким.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Бароко – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрась до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

Берестяні грамоти – давні тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою-писалом. За змістом – це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи.

Билини – народні епічні пісні періоду Київської Русі. Перші записи билин датовані початком XVII ст.

Біблія (від грецьк. – книги) – збірник священних книг християнської та частково іудейської релігій. У III ст. до н.е. була перекладена з давньоєврейської на давньогрецьку мови.

Братства – національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст., відстоювали права українського народу, ставали на захист православної віри, піклувалися про освіту.

Бурлескна література – жартівлива література.

Велес – бог худоби, чередників та музик у слов'янській міфології.

Зернь – виріб із узорів із найменших зернят металу.

Вертеп – український народний ляльковий театр в XVII–XIX ст.; ящик без передньої кришки, де була обладнана сцена, яка зображувала народження Христа. Звідси походить і назва «вертеп» (з грецької – печера, в якій народився Ісус).

Відродження, Ренесанс – епоха в історії культури країн Європи, перехідна від середньовічної культури до культури Нового часу (в Італії XIV – XVI ст., в інших країнах XV – XVI ст.). Прикметні риси – антиклерикальна спрямованість, гуманізм, звернення до античної спадщини, прагнення її відродження й переосмислення на основі нової буржуазної ідеології, що зароджувалася.

Вітраж – малярство на склі; картина або узор з кольорового скла (у вікнах, дверях).

Господарсько-культурні типи – історично сформовані комплекси господарства і культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і знаходяться приблизно на однаковому рівні свого господарсько-культурного та соціально-політичного розвитку.

Готика (від лат. *gotico* – готський) – художній стиль середньовічного мистецтва в країнах Західної і Центральної Європи XII–XV ст. Найяскравіше виявився в культовій архітектурі. Для нього характерне устремління споруди вгору за рахунок гострих шпилів, великі вікна, прикрашені вітражами, численні гостроконусні арки, багатство скульптур, оздоб, що надавало готичним соборам легкості й динамічності.

Гравюра – картина, малюнок, отримані шляхом відбитку, поліграфічного відтворення кліше, виготовленого гравером (художником).

Графіка – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пензлем, вуглиною чи відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Графіті – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на ремісничих виробках, стінах споруд.

«Громади» – осередки української інтелігенції, що проводили національно-культурну і громадсько-політичну працю в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Україні.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людський) – 1) прогресивний ідейний напрям культури епохи Відродження, що утверджував право людини на земне щастя, боровся за визволення науки й людської особистості від церковних обмежень; 2) ставлення до людини як до найвищої цінності, захист її права на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Дадаїзм – модерністська літературно-художня течія, що зародилася (1916 р.) у Цюриху під впливом сприйняття Першої світової війни як розв'язання в людині одвічних тваринних інстинктів. Художні методи його представників ґрунтуються на програмному ірраціоналізмі та демонстративному антиестетизмі. У 20-х роках XX ст. у Франції дадаїзм злився з сюрреалізмом, а в Німеччині – з експресіонізмом.

Державна мова – визнана законом урядова мова в державі, обов'язкова для державної адміністрації, суду й шкільного навчання.

Дитинець – укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі. З XIV ст. почала називатися Кремль.

Дисиденство – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Діаспора – частина народу, що проживає поза країною свого походження. Діаспори утворилися в результаті насильницького виселення, загрози геноциду та інших соціальних причин.

Думи – лірико-епічні твори української усної словесності про події з життя козацької України XVI–XVII ст. Думи не співаються, а виконуються речитативом (мелодійною декламацією) у супроводі музичного акомпанементу на бандурі, кобзі або лірі.

Духовна культура – система духовних (тобто нематеріальних) цінностей: релігійних, наукових, моральних, естетичних, політичних, правничих тощо. Сюди ж належать види і способи творчої діяльності, спрямовані на створення, збереження та поширення духовних цінностей.

Елітарне мистецтво – мистецтво, яке орієнтується на невелику групу людей.

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етноідентифікуючу роль, дає можливість виділити і протиставити себе іншим етносам.

Етногенез – походження народів як історико-етнічних спільнот.

Етнос – стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території динамічна людська спільнота, що, маючи самоназву (етнонім) і усвідомлюючи свою єдність, протиставляє себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняється від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Життя – вид релігійно-біографічної літератури про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, яких церква оголосила святими.

Золоті ворота – головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджена в 1037 р. за Ярослава Мудрого. Назва походить від позолоченого куполу надбрамної церкви.

Ідол – у язичницьких релігіях – об’єкт культу, предмет, який начебто містить у собі божество або є ним.

Ізборники – хрестоматії, книги, в яких списувалися матеріали, виїмки, витримки з інших, іноді й більших творів.

Ікона (від грецьк. – образ, зображення) – у церквах так званої апостольської традиції (насамперед, православні та католицькі) – зображення Ісуса Христа, Діви Марії, священних персонажів старозавітної та новозавітної історії (патріархів, царів, апостолів, пророків), християнських святих і сюжетів, які зв’язані з їхніми діями.

Імпресіонізм (франц. – враження) – напрям у мистецтві та літературі останньої третини XIX – початку XX ст. Провідною метою мистецтва імпресіонізм проголошував витончене відтворення суб’єктивних швидкоплинних вражень та спостережень, мінливих відчуттів і переживань художника.

Інкустація – вид оздоблення виробів і приміщень узорами і зображеннями з шматочків мармуру, кераміки, металу, дерева, перламутру, які врізані у поверхню.

Інтермедії – короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували, як і самостійні твори.

Квадривіум – підвищений курс освіти в середньовічній школі. За цим курсом передбачалося вивчення чотирьох предметів: музики, арифметики, геометрії, астрономії.

Києво-Печерська лавра – православний чоловічий монастир, заснований у Києві 1051 р. Відіграла значну роль у розвитку української культури, була центром літописання, іконопису, книгодрукування.

Києво-Печерський патерик (від грецьк. «патер» – батько) – збірка творів про історію Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників, яка була складена в першій третині XIII ст. (1215–1230 рр.).

Класицизм (від латин. – взірцевий) – один із основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII – XVIII ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Конструктивізм (від латин. – побудова) – течія в художній культурі 20–30-х років ХХ ст., яка під гаслом «конструювання довколишнього середовища» висунула на перший план функціональну виправданість форм, доцільність конструкцій, раціональну ясність, логічність художньої творчості.

Контркультура – сукупність політичних, соціальних, ідеологічних рухів, ідей та дій західноєвропейської та північноамериканської молоді лівоекстремістської спрямованості, що виникли на початку 60-х років ХХ ст. і досягли кульмінації в 1968 р. Контркультура відрізняється від домінуючої культури, протистоїть їй, знаходиться в конфлікті з домінуючими цінностями.

Концептуальне мистецтво – одна з течій авангардизму, яка розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, понять, концепцій.

Коренізація – політика, спрямована на забезпечення в державних і партійних установах достатньої кількості представників корінного населення та вживання їхньої рідної мови; сприяння організації шкіл і вузів, культурних закладів, які б вели діяльність мовами корінних національностей; видання їхніми мовами періодики та книг. В Україні політика коренізації одержала назву «українізація».

Кубізм – модерністська течія в образотворчому мистецтві першої чверті ХХ ст., яка ґрунтується на комбінації геометричних форм, деформованих фігурами.

Культура – світ свідомого буття людини, створеного людьми в процесі взаємодії з природою та між собою.

Культура – сукупність усіх цінностей, створених працею і творчістю людей.

Культурогенез – процес зародження матеріальної і духовної культури людства.

Літопис – історико-літературний твір у Київській Русі, пізніше в Україні, Росії та Білорусі, в якому оповідь велася за роками.

Магія (від грецьк. – чародійність) – віра в надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну дійсність; ряд символічних дій та ритуалів із заклинаннями і обрядами.

Масова культура – поняття, що характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове використання. У матеріалістично-речовому розумінні – культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю.

Матеріальна культура – сукупність усіх матеріальних цінностей, створених певною культурою, її уречевлена складова.

Мініатюри – ілюстрації до рукописних книг. Композиції цих ілюстрацій були гармонійними, пози і рухи персонажів легкі, невимушені, старанно вимальовувався орнамент.

Містерія (від грецьк. – таїнство) – духовна драма в середньовічній Європі, яка брала свої сюжети зі Святого Писання.

Міф – оповідь, яка передає уявлення давніх народів про походження світу, явищ природи, про богів та легендарних героїв; виникає у всіх народів на ранній стадії розвитку для пояснення явищ природи.

Міфологія – форма суспільної свідомості, що несе в собі узагальнене та водночас персоніфіковане уявлення народів про світ речей та явищ. Відзначається нерозчленованістю світу реальності та уяви і реалізується в ритуалах і магії.

Модерн (франц. – найновіший, сучасний) – формалістичний напрям образотворчого та прикладного мистецтва кінця ХІХ — початку ХХ ст., що протиставляється мистецтву минулого.

Модернізм (від фран. – новітній, сучасний) – загальна назва течій у мистецтві й літературі ХХ ст., яким властиві заперечення реалізму, суб'єктивізм у художній творчості, пошуки нових мистецьких форм.

Мозаїка – сюжетні чи орнаментні композиції, зроблені з природного кольорового каменю, смальти, керамічної плитки. Мозаїка, а також фрески належать до монументального живопису.

Народна драма – поширені у XVIII – XX ст. самодіяльні вистави, в основі яких сюжети і тексти усної фольклорної традиції, що розігрувалися згідно з установленим каноном.

Націоналізм – політичний принцип, згідно з яким політична і національна спільнота мають збігатися. Інакше кажучи, нація повинна мати власну державу – ось головний зміст націоналізму як політичного принципу.

Національна культура – це сукупність символів, вірувань, переконань, цінностей, норм поведінки, які характеризують духовне життя певної нації.

Образотворче мистецтво – живопис, графіка, скульптура.

Оранта – у ранньому церковному малярстві зображення людської фігури з молитовно розпростертими і піднятими вгору руками, пізніше – тип образу Богоматері.

Орнамент – оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних, рослинних та ін. елементів (живописний, графічний, скульптурний), розташованих симетрично один одному.

Офорт – вид гравюри; малюнок вишкрябується гравірувальною голкою у шарі лаку, що покриває поверхню металевої пластини, після чого прошкрябані місця протравлюються кислотою. Зображення відбивається з пластини, витравлені місця якої заповнені фарбою.

Пантеон – група богів, що належать до певної релігії або міфології.

Перун – головний бог у язичників.

Плінфа (від грецьк. – цеглина) – широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у Візантії та у X–XIII ст. у Київській Русі.

Полемічна література – церковно-теологічна і публіцистична література XVI–XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалася проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

Поп-арт (від англ. – популярне, загальнодоступне мистецтво, яке справляє шокуючий вплив) – течія в авангардистському мистецтві (форма модернізму) кінця 1950 –1960 рр., яка проповідує використання предметів масового споживання як творів мистецтва і в якій образотворча творчість представлена композиціями з реальних предметів. Складовими частинами твору поп-арту можуть бути манекени, частини машин, опудала, афіші, недокурки.

Поп-музика – поняття, яке охоплює різноманітні стилі та жанри, переважно розважальної естрадної музики. На Заході з 1950 р. під цим терміном прийнято розуміти музичні стилі, що постійно змінюються і ґрунтуються на використанні електрогітар та інших музичних інструментів, що посилюють звук.

Постімпресіонізм – один із сучасних напрямів в архітектурі та мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що протиставив себе модернізмові й претендує на його заміну. Для постімпресіонізму характерний взаємовплив різних течій та індивідуальних творчих систем. Постмодернізм орієнтується на буденні смаки, погляди й настрої масової свідомості.

«Просвіти» – самодіяльні національно-культурні, економічні та освітні українські товариства, які існували як у Східній, так і в Західній Україні у 1868–1939 рр.

Просвітництво – ідейний і громадський рух в країнах Європи, що стали на шлях капіталістичного розвитку, охоплює період XVII–XVIII ст. Його представники прагнули перебудувати всі суспільні відносини на основі розуму, рівності, справедливості. Вони планували здійснити таку перебудову шляхом поширення передових ідей, знань, освіти, а також поліпшення морального стану суспільства.

Реалізм (від лат. – суттєвий, дійсний) – у літературі й мистецтві прагнення її представників до правдивого, об'єктивного відображення дійсності, відтворення в їхніх творах типових характерів героїв, які діють за типових обставин.

Релігія – система поглядів, світосприймання і світовідчуття, що передають віру людини в існування Бога і мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

Ритуал – церемонія, дійство здебільшого релігійного призначення, що має символічний характер і забезпечує згуртованість суспільства, відвертає конфлікти та нейтралізує агресивність; більш сувора форма регулювання поведінки, ніж звичай.

«Розстріляне Відродження» – літературно-мистецьке покоління 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і було знищене тоталітарним більшовицьким режимом.

Романський стиль – художній стиль середньовічної Європи, який охоплював у своєму розвитку Х–ХІІ ст.

Романтизм – ідейно-художній напрям у літературі, мистецтві європейських країн у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини. Вони зображали незвичайні явища та обставини, особливих героїв із сильним характером і пристрастями. «Незвичайні герої діяли у незвичайних обставинах» – так можна сформулювати основний принцип романтичного мистецтва.

«Руська правда» – перше писемне зведення законів Київської Русі ХІ–ХІІ ст.

Скань (від давньорус. – сукати, звивати) – художні вироби з тонкого золотого, срібного або мідного дроту.

Скоморохи – мандруючі актори, співці, музиканти, іноді виступали і як акробати, і як дресирувальники.

Скрипторії – майстерня при монастирі, в якій працювали переписувачі рукописних книг.

Смальта – кольорове, непрозоре скло для мозаїчних робіт.

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живопису – картина, в скульптурі – статуя, погруддя. У добу Київської Русі – це ікони.

Стилос – спеціальний інструмент, за допомогою якого на берестяних грамотах видавлювали тексти.

Субкультура – сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних із домінантною культурою і у той самий час відмінних від неї. У антропології – група людей у межах більшого суспільства з відмінними стандартами та моделями поведінки.

Супрематизм (від латин. – найвищий) – різновид абстрактного мистецтва, створеного у 1913 р. К. С. Малевичем. Тяжіє до зображення художнього світу в формі найпростіших різнокольорових і різновеликих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник).

Схоластика (від грецьк. – учений, шкільний) – загальна назва середньовічної філософії, яка викладалась в тодішніх університетах. Термін став символом розумування, догматизму і беззмістовності, формального знання.

Сюрреалізм (від франц. – надреалізм) – авангардистський напрямок у художній культурі ХХ ст., який проголосив зображення сфери несвідомого головною метою мистецтва.

Тотемізм – віра в надприродний зв'язок родової групи людей із представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів.

Традиція – спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до наступного у вигляді звичаїв, правил поведінки і т. д.

Тривіум – три предмети, що їх вивчали у школах Середньовіччя: граматики, риторика, діалектика.

Унія церковна – об'єднання православної та католицької церков під владою Папи Римського.

Фетишизм (від франц. – ідол, талісман) – віра в надприродні властивості матеріальних предметів, як природних, так і зроблених людиною.

Фреска (від італійського – свіжий, сирий) – художнє зображення, що зроблене водяними фарбами на вогкій штукатурці.

Футуризм (від латин. – майбутнє) – загальна назва авангардистських художніх течій 1910-х – початку 20-х років у деяких європейських країнах (Італії, Росії та ін.). Футуристи висували ідеї створення «мистецтва майбутнього», заперечували художні традиції. Вони прагнули насаджувати ідеї урбанізму, фантастики, знаків і символів.

Храмова архітектура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, із церквою; та, що належить церкві.

Чернь – темно-сірі або чорні зображення на срібних і золотих виробах, один із видів ужиткового мистецтва.

Шестидесятники – назва нової генерації (покоління) радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла в культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику в СРСР у другій половині 1950-х – у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва).

Шкільна драма – вистави, що ставилися у XVII – XVIII ст. учнями Києво-Могилянської колегії, а потім академії та братських шкіл за творами переважно викладачів цих закладів. У них використовувалися релігійні, біблійні та історичні сюжети дидактичного характеру

Шоу – в широкому розумінні – масове видовище, один із головних елементів масової культури, який розрахований на психологічний вплив на глядача.

Язичництво – система первісних дохристиянських релігійних вірувань, поглядів і обрядів. У східних слов'ян набуло форми обоження сил природи, тварин та рослин, а також людиноподібних істот: русалок, берегинь, рожениць.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Основна:

1. Історія світової культури: Навч. посіб. / Керівник авт. колективу Л.Т. Левчук. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 400 с.
2. Історія світової культури. Навчальний посібник / Шейко В.М., Гаврюшенко О.А., Кравченко О.В. — К.: Кондор, 2006. — 408 с.
3. Культурологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. А.Є. Конверського. Харків: Фоліо, 2013. — 863 с.
4. Історія та культура України: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти / О.С. Каденюк, В.В. Сажко. — Кам'янець-Подільський : Подільський державний університет, 2022. — 430 с..
5. Каденюк О.С. Історія та культура України в ілюстраціях. — Кам'янець-Подільський : Подільський державний університет, 2022. — 445 с.
6. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Підручник/ М.В. Кордон. — 3-тє вид. — К.: Центр учбової літератури, 2019. — 584 с.
7. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. — 340 с.
8. Перегуда Є.В. Історія української культури: навчальний посібник / Є.В. Перегуда, В.Ф.Панібудьласка, А.В.Тороп, В.П.Макогон, П.О. Дьомкін, В.Ф. Деревінський, С.В. Савойська, С.В. Стеценко, В.В. Бабич, Т.В. Шевельова, П.П. Оксюковський. — К.: КНУБА, 2010. — 149 с.
9. Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І.Г. Передерій, О.В.Тєвікова, А.В.Нарадько; за ред. І.Г.Передерій. — Полтава: ПолтНТУ, 2015. — 274 с.
10. Художня культура України: Навч. посіб. / Л.М. Масол, С.А. Ничкало, Г.І. Веселовська та ін./ За заг. ред. Л.М. Масол. — К.: Вища шк., 2010. — 239 с.
11. Шейко В.М. Історія української культури: Навч. посібник/ В.М. Шейко, В.Я. Білоцерківський. — 3-тє вид., стер. — К.: Знання, 2011. — 271 с.

Додаткова:

12. Безвершук Ж.О. Історія культури в термінах і назвах: словник-довідник / Ж.О. Безвершук. – К.: Вища шк., 2003. – 400 с.: іл.
13. Богуцький Ю.П. та ін. Українська культура в європейському контексті / В.П. Андрущенко, Ж.О. Безвершук, Л.М. Новохатько. – К.: Знання, 2007. – 679 с.
14. Греченко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти / В.А. Греченко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук та ін. – К.: Літера, 2002. – 464 с.
15. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник/ В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
16. Ісаєвич Я. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми/ Я. Ісаєвич– Львів, 2002. – 520 с.
17. Історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. –Тернопіль, 2005. – 164 с.
18. Історія світової та вітчизняної культури: Навчальний посібник / Юрій М.Ф. – К.: «Дакор», 2007. – 454 с.
19. Історія світової та української культури: довідник / В.А. Греченко, І.В. Чорний. – К.: Літера «ЛТД», 2009. – 416 с.
20. Історія української культури: В 5-ти т./ НАН України/ За заг. ред. Б. Патона. – К.: видавництво «Наукова думка», 2001.
21. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Харків: «Фоліо», 2020. – 424 с.
22. Макаров А.М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.: іл.
23. Меднікова Г.С. Українська і зарубіжна культура ХХ століття: Навч. посіб./ Г.С. Меднікова/ – К.: Т-во «Знання» КОО, 2002. – 214 с.
24. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів: Навч. посіб. / В.М. Зотов, А.В. Клімачова, В.О. Таран. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 264 с.

25. Українське мистецтво у полікультурному просторі: навч. посіб. / О.П. Рудницька, Л.А. Кондрацька та ін./ За ред. О.П. Рудницької. К.: ЕксОб, 2000. – 207 с.

Інформаційні ресурси

1. Історія української та зарубіжної культури: Навчальна база електронних ресурсів MOODLE Економіко-правничого фахового коледжу Запорізького національного університету [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://epkmoodle.znu.edu.ua/course/view.php?id=450>
2. Історія Українського козацтва XV–XXI ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cossackdom.com>. — Назва з титулу екрану.
3. Музейний простір України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prostir.museum>. — Назва з титулу екрану.
4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>. — Назва з титулу екрану.
5. Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.org.ua>. — Назва з титулу екрану.
6. Електронний каталог Наукової бібліотеки ЗНУ: [https://ebooks.znu.edu.ua/index.php?&category\[\]=42](https://ebooks.znu.edu.ua/index.php?&category[]=42)